

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ-ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ-ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

/41

Παύλος Πανταζής

**Ιστορίες ζωής και μεταναστευτικά σχέδια στον αγροτικό
χώρο: Η περίπτωση του Κεφαλοβρύσου**

Διδακτορική διατριβή

Ιωάννινα 1991

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000132186

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση αυτής της διατριβής υπήρξε μια διαδικασία που μου πήρε πολύ χρόνο. Στην κοπιαστική αυτή δουλειά μου συμπαραστάθηκαν και με υποστήριξαν ορισμένοι άνθρωποι, τους οποίους αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω.

Η εργασία αυτή ξεκίνησε στη Θεσσαλονίκη με την καθοδήγηση της Καθηγήτριας Μίκας Χαρίτου-Φατούρου και του Θανάση Τζαβάρα, τους οποίους ευχαριστώ θερμά για τη συμπαράσταση τους στα πρώτα μου ερευνητικά βήματα.

Με τον ερχομό μου στα Γιάννενα βρήκα την αμέριστη υποστήριξη της Καθηγήτριας Μαρίας Νασιάκου και του Κλήμη Ναυρίδη, ο οποίος από το τέλος του 1985 υπήρξε ο Επόπτης Καθηγητής της διατριβής.

Η συστηματική καθοδήγηση που μου παρείχε όλα αυτά τα χρόνια ο Κλήμης Ναυρίδης και η υποστήριξη σε προσωπικό επίπεδο στάθηκαν πολύτιμη βοήθεια για την αποπεράτωση της εργασίας.

Επίσης, θέλω να ευχαριστήσω και τα δύο άλλα μέλη της επιτροπής, τον Καθηγητή Θανάση Γκότοβο και τον Επίκουρο Καθηγητή Δημήτρη Στασινό.

Πολύτιμη υπήρξε για μένα η εμπειρία που αποκόμισα από το "Σεμινάριο της Τετάρτης" του Τομέα Ψυχολογίας, όπου με τους άλλους συναδέλφους του Τομέα διαπραγματευθήκαμε και συζητήσαμε κρίσιμα μεθοδολογικά ζητήματα που άπτονται των ποιοτικών μεθόδων.

Ευχαριστώ θερμά την Ελένη Ζυμβρακάκη που μου συμπαραστάθηκε στις κρίσιμες προσωπικές καμπές που συνόδευαν αυτή την εργασία.

Η μεταφορά των χειρόγραφων κειμένων στον υπολογιστή έγινε με επιμέλεια από τη Βάσω Ανδρούτσου και την ευχαριστώ γι' αυτό.

Τέλος, από τη θέση αυτή θέλω να ευχαριστήσω όλους τους πληροφορητές που συμμετείχαν στην έρευνα και μου εμπιστεύθηκαν τα προσωπικά τους βιώματα.

Ιωάννινα, Ιούνιος 1991

Π.Π.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ.....	8
2.1. ΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ.....	10
2.2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ	13
2.3. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ.....	16
2.3.1. Η ΜΑΛΘΟΥΣΙΑΝΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.....	18
2.3.2. Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.....	19
2.3.3. Η ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.....	27
3. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ	33
3.1. Η ΘΕΩΡΙΑ ΠΡΟΣΕΛΚΥΣΗΣ-ΑΠΩΘΗΣΗΣ	33
3.1.1. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΑΣΗ.....	36
3.1.2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ.....	39
3.2. ΔΙΚΤΥΑ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ.....	43
3.3. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	57
3.4. Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ.....	72

4. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ.....	78
4.1. ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ.....	78
4.2. Η ΠΑΛΙΝΟΣΤΗΣΗ.....	91
4.3. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ.....	93
5. ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ	96
6. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	101
6.1. Η ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	101
6.2. ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	138
7. ΤΟ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΥΛΙΚΟ.....	142
7.1. ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ	
ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ.....	142
8. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΑΠΟΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΤΗΣ	
ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ	160
8.1. ΤΟ ΧΩΡΙΟ ΩΣ ΤΑ ΠΡΟΘΥΡΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ	
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ	160
9. ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΔΡΑΣΗΣ	175
9.1. 1η ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ.....	179
9.1.1 ΜΕΓΑΛΩΝΟΝΤΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ	
ΟΙ ΠΡΟΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ	179

9.2. 2η ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ.....	195
9.2.1. ΑΠΟΚΡΥΣΤΑΛΛΩΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ-ΕΞΟΔΟΣ.....	195
9.3. 3η ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ.....	208
9.3.1 ΜΙΑ ΖΩΗ ΑΛΛΟΥ.....	208
9.4. 4η ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ.....	230
9.4.1 ΟΙ ΦΥΓΟΚΕΝΤΡΕΣ ΑΠΕΙΛΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΕΝΤΡΟΜΟΛΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ.....	230
9.5. 5η ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ.....	241
9.5.1 ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ-ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ.....	241
10. ΠΕΡΙΛΗΨΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	257
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	264

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις αποτελούν ένα πανάρχαιο σύνδρομο της υπόστασης του Homo sapiens, όπου συμπυκνώνονται η φυσική ροπή του ανθρώπου για αυτοσυντήρηση και η πολιτισμικά προσδιορισμένη τάση βελτίωσης του εαυτού. Όσο χρόνο δεν απειλείται από διάφορους παράγοντες η επιβίωση ενός πληθυσμού και όσο περισσεύουν τα μέσα για την επίτευξη ατομικών και ομαδικών επιδιώξεων ο άνθρωπος φαίνεται να είναι "εδραίος". Στην αντίθετη περίπτωση, φαίνεται ότι κινητοποιούνται μηχανισμοί μετακίνησης των ανθρώπων σε άλλους χώρους που ενδεχομένως θα ικανοποιήσουν τις φυσικές και κοινωνικές τους ανάγκες.

Γενικά, οι θεμελιακοί παράγοντες που προσδιορίζουν τις εκάστοτε μετακινήσεις και οι μορφές που αυτές παίρνουν σχετίζονται πάντα με τον τρόπο παραγωγής που χαρακτηρίζει κάθε φορά μια κοινωνία. Από τη στιγμή που κινητοποιούνται οι σχετικοί μηχανισμοί μετακίνησης πληθυσμών, που ορίζονται από την κοινωνική δυναμική του τρόπου παραγωγής, ενεργοποιείται παράλληλα και μια σειρά ψυχοκοινωνικών παραμέτρων, που παρεμβαίνουν με το δικό τους τρόπο και δίνουν ένα ιδιαίτερο τόνο στις ατομικές και συλλογικές μετακινήσεις.

Η τελευταία αυτή διάσταση είναι που έχει παραμεληθεί και μένει στο περιθώριο του ενδιαφέροντος των σχετικών διερευνήσεων. Οι αναρίθμητες μελέτες των οικονομικών και κοινωνικών αιτίων και επιπτώσεων των μετακινήσεων -ιδιαίτερα των σύγχρονων- διανθίζονται, βεβαίως, και από ορισμένες παρατηρήσεις ψυχολογικού περιεχομένου. Βρίσκονται, ωστόσο, στην ίδια γραμμή με τις, σχετικά λίγες, ψυχολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες τείνουν προς μια "κλινικοποίηση" και "ψυχοπαθολογικοποίηση" των μετακινούμενων και, επομένως, χωρίς πάντα να το επιδιώκουν, συντείνουν στην περιθωριοποίησή τους.

Μια σύντομη αναδρομή στις μετακινήσεις από και προς τον Ελλαδικό χώρο οδηγεί στην διαπίστωση ότι η Ελλάδα είναι χώρα με μακροχρόνια μεταναστευτική παράδοση. Η συνύφανση κάθε λογής μετακινήσεων με την ελληνική ιστορία στάθηκε αφορμή για την ανάπτυξη ορισμένων μεταφυσικών ερμηνευτικών αντιλήψεων για την ελληνική μετανάστευση. Οι αντιλήψεις αυτές συνοψίζονται στην "προαιώνια ροπή του Έλληνα" να απλώνεται σ' όλο τον κόσμο, ροπή που θεωρείται ως ένα σταθερό χαρακτηριστικό το οποίο ανιχνεύεται στην εγγραφή του περιπλανώμενου ομηρικού Οδυσσέα στο συλλογικό ασυνείδητο της ελληνικής φυλής.

Εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι τέτοιου είδους προσεγγίσεις αδυνατούν να συλλάβουν την πολύπλοκη ψυχοκοινωνική σημασία της μεταναστευτικής δραστηριότητας, ενώ, παράλληλα, αποτελούν προεπιστημονικές ερμηνείες που διαστρεβλώνουν τον κοινωνικοπολιτισμικό χαρακτήρα του μεταναστευτικού φαινομένου. Εξάλλου οι διακυμάνσεις των μεταναστευτικών κυμάτων, καθώς δεν είναι ούτε

συνεχείς ούτε αδιάπτωτες, δεν είναι δυνατόν να ενταχθούν ερμηνευτικά σ' ένα καθαρά ιδεολογικό πλαίσιο που σαν τέτοιο δεν επιτρέπει εύκολα περιθώρια παρέκκλισης από τις αναγκαιότητες και τα πεπρωμένα της φυλής.

Ανάλογη με του προηγούμενου θεωρητικού σχήματος αξία φαίνεται ότι επέχουν και τα καθαρά οικονομικά ερμηνευτικά μοντέλα της μετανάστευσης, είτε στη νεοκλασική είτε σε κάποια μαρξιστική εκδοχή τους. Στην περίπτωση αυτή η οικονομική επιστήμη φιλοδοξεί να αναδείξει, ανάλογα με την εκάστοτε θεωρητική αφετηρία, είτε τους όρους που δημιουργούν την αναχώρηση εργατικής δύναμης από μια περιοχή, είτε τις συνέπειες αυτής της αναχώρησης στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική δομή των τόπων προέλευσης και υποδοχής μεταναστών. Και στις δύο περιπτώσεις οι οικονομικές προσεγγίσεις δεν κάνουν τίποτε διαφορετικό από το να θεωρούν το ατομικό υποκείμενο-μετανάστης έρμαιο των αναγκαιοτήτων, ή "μία νότα στη μεγάλη συμφωνία της ιστορίας".

Αναμφισβήτητα οι οικονομικές προσεγγίσεις καταδεικνύουν τις γενικές τάσεις μετακίνησης του εργατικού δυναμικού, τους γενικούς όρους μετακίνησής του και την ωφελιμότητα που αυτά παράγουν στο οικονομικό επίπεδο. Παραβλέπουν όμως την παράλληλη μετακίνηση, όσον αφορά τις σύγχρονες μεταναστεύσεις, ενός μεγάλου τμήματος που καταγράφεται στον μη-ενεργό-οικονομικά πληθυσμό. Τη συμπερίληψη αυτού του πληθυσμού, που τείνει να διογκώνεται όλο και περισσότερο, έρχεται να καταγράψει η κοινωνιολογική, εμπειρικο-στατιστική κυρίως, προσέγγιση εισάγοντας μεγέθη τα οποία είναι εκτός του πεδίου ενδιαφέροντος των οικονομολόγων.

Η εμπειρική κοινωνιολογική έρευνα συνήθως είναι αιτιοκρατική και σαν τέτοια αναζητεί τις σχέσεις που διέπουν τις διάφορες μεταβλητές οι οποίες ορίζουν και εμηνεύουν τις μεταναστευτικές κινήσεις. Οι πιο συνηθισμένες υπό διερεύνηση μεταβλητές αναφέρονται στην ηλικία των μεταναστών, το φύλο, τον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης, τη μορφή απασχόλησης, την οικονομική, κοινωνική, εκπαιδευτική κατάσταση, την οικογενειακή κατάσταση, τη μεταβολή στάσεων, ρόλων και αξιών κ.α. και πώς αυτές συνδέονται με τις ροπές των μετακινήσεων. Ελάχιστα, δηλαδή, η κοινωνιολογική έρευνα της μετανάστευσης αποφεύγει τις αιτιώδεις εξηγήσεις για να υιοθετήσει ερμηνείες που να αναφέρονται στις αξίες και κυρίως στους σκοπούς και τα σχέδια του μετανάστη-δρώντος-υποκειμένου. Παράλληλα, έχει αναπτυχθεί και μια άλλη ενδιαφέρουσα κατεύθυνση στην κοινωνιολογία της μετανάστευσης: πρόκειται για την ανάπτυξη θεωρητικών μοντέλων τα οποία θεμελιώνονται και εμβαπτίζονται στα εμπειρικά δεδομένα. Έτσι έχουν προκύψει αρκετά ενδιαφέροντα μοντέλα και τυπολογίες που επιχειρούν να εξηγήσουν τη μετανάστευση ως αντικειμενικό οικονομικό-κοινωνικό γεγονός αγνοώντας τον μετανάστη ως υποκείμενο των αποφάσεων και της δράσης του. Όπου σ' αυτά τα μοντέλα εισάγονται υποκειμενικές παράμετροι "αντικειμενοποιούνται" μέσα από μια διαδικασία συσχετισμού τους και υποταγής τους στα οικονομικά και κοινωνικά μακρομεγέθη.

Ενώ όλες αυτές οι προσεγγίσεις προσκομίζουν ένα θαυμαστό πλούτο πληροφοριών για την "αντικειμενική" ύπαρξη του μετανάστη, ελάχιστα διαφωτίζουν την υποκειμενικότητα του μετανάστη. Παράλληλα, οι ψυχολογικές προσεγγίσεις, που θεωρητικά θα ήταν

περισσότερο αρμόδιες για τη διερεύνηση των νοημάτων που παίρνει η απόφαση για μετακίνηση και των αντίστοιχων βιωμάτων, φαίνεται να είναι, κατά κανόνα, δέσμιες μιας νομοθετικής αντίληψης, η οποία θέτει εκ νέου στο περιθώριο το πολύπλοκο υποκειμενικό νόημα της μεταναστευτικής δράσης.

Στην πραγματικότητα οι ψυχολογικές διερευνήσεις που αναφέρονται στη μετανάστευση εμφορούνται είτε από μια κλινική αντίληψη, είτε από την επικράτηση του θετικισμού, και επομένως, της εμπειρικο-στατιστικής προσέγγισης που έχει αναδειχτεί κυρίαρχο ρεύμα και στην περιοχή της Ψυχολογίας.

Και στις δύο περιπτώσεις οι προσπάθειες συντείνουν στην ανεύρεση των παραγόντων που διαταράσσουν την ομαλή εξέλιξη του μετανάστη ο οποίος είναι αναγκασμένος να εμφυτευθεί σε ένα νέο περιβάλλον. Η προσαρμογή αποτελεί έννοια-κλειδί στην κατανόηση του μετανάστη από την πλευρά της ψυχολογίας.

Ωστόσο, η έννοια προσαρμογή ορισμένες φορές καθίσταται προβληματική ιδίως όταν νοείται ως διαδικασία που κάνει πιο αποτελεσματική την ένταξη του μετανάστη στο νέο περιβάλλον και την βλέπει αποκλειστικά ως ατομική διεργασία παραβλέποντας έτσι τις διάφορες πτυχές του περιβάλλοντος στο οποίο το άτομο θεωρείται ότι οφείλει να εμφυτευθεί. Στην περίπτωση αυτή, ενώ οι νέες κοινωνικές συνθήκες είναι παρούσες στον ορισμό της διαδικασίας, συνήθως δεν συνυπολογίζονται στο καταμετρητικό σχήμα, αλλά επανεισάγονται ως επικουρικοί ερμηνευτικοί όροι *a posteriori*.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με την συντριπτική πλειοψηφία των

μελετών της μετανάστευσης που θα μπορούσαν να καταταγούν στην περιοχή της κοινωνικής ψυχολογίας. Οι μελέτες μεταβολής των στάσεων και των αξιών των μεταναστών, κινούμενες στο χώρο μεταξύ κοινωνιολογίας και ψυχολογίας βασίζονται στην κυρίαρχη εμπειριστική ερευνητική πρακτική και, επομένως, εμπίπτουν στην ψυχολογία των μεταβλητών. Όμως η προσέγγιση αυτή αδυνατεί να εντάξει στο ερμηνευτικό της σχήμα τις πολύπλοκες διεργασίες που συμβάλλουν στην δημιουργία του μεταναστευτικού φαινομένου και των διαφορετικών κοινωνικών και υποκειμενικών σημασιών που αποδίδουν στη μετανάστευση τα ίδια τα άτομα.

Η ανεπάρκεια της κλασικής μεθόδου οφείλεται τόσο στον ατομιστικό της χαρακτήρα, όσο και στην αποσπασματική αντίληψη που έχει για την σχέση που διέπει την ολότητα ατομικού και κοινωνικού. Με άλλα λόγια η κοινωνική διάσταση της μετανάστευσης δεν είναι δυνατόν να προκύπτει από μια απλή συνάθροιση "ατομικών" μεταναστών. Οι θεωρητικές προϋποθέσεις στις οποίες στηρίζεται μια τέτοια θέση, όπως θα δούμε, είναι προβληματικές.

Παράλληλα, οι μακροδομικοί οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες, όταν απογυμνωθούν από την υποκειμενικότητα της μεταναστευτικής δράσης, δεν είναι σε θέση να αναδείξουν μια συνολική εικόνα του φαινομένου. Η ανάθεση της ερμηνείας ενός τόσο σύνθετου γεγονότος, όπως είναι η μετανάστευση, σε μονομερείς θεωρήσεις, στην καλύτερη περίπτωση θα αποδώσει μια μηχανιστική άρθρωση των διαφόρων επιπέδων της πραγματικότητας και στη χειρότερη περίπτωση θα εξετάσει στεγανά μια ορισμένη πτυχή αυτής της πραγματικότητας εξοβελίζοντας τις υπόλοιπες όψεις της.

Η εξέταση της μεταναστευτικής δράσης, καθώς και των βιωμάτων που συνάπτονται μ' αυτήν -ζήτημα που ενδιαφέρει ιδιαίτερα την παρούσα μελέτη- φαίνεται να είναι περισσότερο περίπλοκα θέματα από όσο υποθέτουν οι μονοσήμαντες θεωρήσεις. Κατά συνέπεια, για την προσπέλασή τους απαιτείται ένα θεωρητικό σχήμα συνθετικού χαρακτήρα, σύστοιχο με την ίδια τη φύση του υπό διερεύνηση αντικειμένου.

Στην τυπική της περίπτωση η μετανάστευση αποτελεί για τα υποκείμενα μια "επιλογή" στην οποία συνήθως καταλήγουν μετά από μια, περισσότερο ή λιγότερο συνειδητή, διεργασία λήψης αποφάσεων. Πρόκειται για διεργασία η οποία βασίζεται τόσο σε ατομικούς όσο και κοινωνικούς προσδιοριστικούς παράγοντες, των οποίων η σημασία για τα υποκείμενα της μετανάστευσης μπορεί να αναγνωρισθεί με μια ειδική ερευνητική μεθοδολογία που ενοποιεί τους κοινωνιολογικούς και ψυχολογικούς παράγοντες και εξετάζει σε κάθε περίπτωση τις επιπτώσεις της σύμπλεξής τους.

Η πρόκριση της ενοποίησης ερευνητικών μεθοδολογιών, αν δεν καταλήξει στον εκλεκτικισμό, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την αποφυγή της παγίδας που αποδίδει τη μετανάστευση σε μονο-αιτιακούς παράγοντες ή παράγοντες "προσέλκυσης - απώθησης", και να οδηγήσει την έρευνα προς την κατεύθυνση της αποκάλυψης της δέσμης των σημασιών που λαμβάνει η μετανάστευση στη ζωή των ιδίων των υποκειμένων της.

2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Οι κάθε λογής μετακινήσεις πληθυσμών αποτέλεσαν προνομιακό πεδίο ενδιαφέροντος για τις κοινωνικές επιστήμες από τη στιγμή που οι τελευταίες άρχισαν να υποστασιοποιούνται με την αποδέσμευσή τους από τη φιλοσοφία και να συγκροτούν τα θεωρητικά και εμπειρικά τους αντικείμενα με βάση την κοινωνική πραγματικότητα. Το ενδιαφέρον αυτό οξύνεται κάθε φορά που ένα μεταναστευτικό ρεύμα, εξαιτίας της μαζικής του κλίμακας, καταγράφεται ως ένα επίκαιρο κοινωνικό ζήτημα¹.

1 Είναι ενδεικτική η κινητοποίηση του ενδιαφέροντος για τις μεταναστεύσεις των αρχών του εικοστού αιώνα, όπως και η αναζωογόνησή του για τις μαζικές μετακινήσεις εργαζομένων μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο, η επιλογή μελέτης ενός θέματος διαμορφώνεται βάσει πολύπλοκων κοινωνικών προτεραιοτήτων (Παπαγούνος, 1983, σελ. 6) και, συχνά, πρόκειται για πολιτική επιλογή. Για το τελευταίο, βλ. τον πιθανολογούμενο σκοπό της μελέτης των Thompson και Wace (1908) για τις μετακινήσεις των νομάδων της Βόρειας Πίνδου στην εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης (1989), τις συνέπειες της σχέσης αναθέτη-αναδόχου στην έρευνα με μετανάστες (Τσιάκαλος, 1980, Tsiakalos, 1982) και, γενικότερα, τις μελέτες "εκ του μακρόθεν" ομάδων και πολιτισμών (Κοβάνη, 1986) για λογαριασμό των επικυρίαρχων κυβερνήσεων. Να σημειωθεί ακόμη ότι, εκτός από τις επίκαιρες μελέτες, η ιστορία των μετακινήσεων καταλαμβάνει σημαντικό τμήμα στη σχετική βιβλιογραφία.

Έτσι, τα μεταναστευτικά ρεύματα στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα προσέλκυσαν καταρχήν το ενδιαφέρον κοινωνιολόγων και γεωγράφων. Από αυτή την άποψη, είναι χαρακτηριστικές για την εποχή οι προσεγγίσεις που προσπαθούν να συνάγουν τους "νόμους" που διέπουν τα μεταναστευτικά ρεύματα². Οι ίδιες οι πολύμορφες κοινωνικές διεργασίες που συνδέονται με τη διαδικασία της μετανάστευσης, ώθησαν και άλλες κοινωνικές επιστήμες³ να εισβάλλουν στο ίδιο πεδίο σε μια απόπειρα μονοεπιστημονικής, συνήθως, περιγραφής και ερμηνείας του φαινομένου. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν οι πολιτικές θέσεις και ενέργειες κυβερνητικών και άλλων φορέων για την τύχη των μεταναστών και την αντιμετώπιση των συνεπειών της μετανάστευσης⁴.]

2 Ravenstein, 1885 και 1889 όπως αναφέρεται από τον Jansen, 1970, σελ. 10. Θα επανέλθω στους "νόμους της μετανάστευσης" του Ravenstein πιο κάτω, στο ίδιο κεφάλαιο.

3 Κυρίως η αγροτική κοινωνιολογία, η κοινωνική ανθρωπολογία, οι επιστήμες της αγωγής, η κοινωνική και η κλινική ψυχολογία και η συμβουλευτική.

4 Η πολιτική της μετανάστευσης αποτελεί ένα μεγάλο ζήτημα που εμπεριέχει έντονες αντιθέσεις, κυρίως κοινωνικο-πολιτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα, οι οποίες διαπλέκονται άμεσα ή έμμεσα με την παρούσα μελέτη. Ενδεικτικά αποσπώ εδώ το "νόμο των ποσοστώσεων" (quota act) που επέβαλαν οι Η.Π.Α. για τους εισερχόμενους στη χώρα μετανάστες κατά τις αρχές του εικοστού αιώνα (Απόδημοι Έλληνες, 1972, Πετρόπουλος, 1981), τη "Συμφωνία μεταξύ των Κυβερνήσεων της Ελλάδος και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας" το 1960, τη συζήτηση Ελλήνων πολιτικών και διανοουμένων υπό τον εύγλωττο τίτλο "Μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα;" από τις σελίδες του περιοδικού Εποχές

2.1. ΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Το θεμελιακό ερώτημα που ανακύπτει σχετίζεται με τον ορισμό της μετανάστευσης. Το περιεχόμενο που παίρνει κάθε φορά ο όρος μετανάστευση είναι αντίστοιχο με τη συγκεκριμένη οπτική επιστημονική γωνία από την οποία προσεγγίζεται.

Η μετανάστευση διαφείται, καταρχήν, σε εσωτερική και εξωτερική. Η εσωτερική μετανάστευση αναφέρεται στην μετακίνηση ατόμων από ένα τόπο σε έναν άλλο εντός των ορίων μιας χώρας. Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών⁵ αναφέρει ότι κάποιος μεταναστεύει όταν εγκαταλείπει την περιοχή όπου βρίσκεται η κατοικία του και εγκαθίσταται, προσωρινά ή οριστικά, σε άλλη περιοχή. Η εξωτερική μετανάστευση αναφέρεται στις μετακινήσεις εκτός των ορίων της χώρας όπου έχει κάποιος την κατοικία του.

Η Ε.Σ.Υ.Ε.⁶ ορίζει ως εξωτερική μετανάστευση κάθε μετακίνηση

το 1965, και την πολιτική των μεταναστεύσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Το θέμα αποκτά άλλες διαστάσεις με τις κυβερνητικές και πολιτικές αποφάσεις που αφορούν τους κάθε λογής πρόσφυγες στο σύγχρονο κόσμο. Τέλος, για το ίδιο βλ. Castles και Kosack, 1973

⁵ Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1972

⁶ Ε.Σ.Υ.Ε., 1973

προς το εξωτερικό που η διάρκειά της υπερβαίνει τον ένα χρόνο, εξαιρώντας τα τουριστικά ταξίδια. Αυτή είναι η κατηγορία των "μονίμων" μεταναστών σε αντιδιαστολή με τους "προσωρινούς" μετανάστες στους οποίους περιλαμβάνονται όσοι λείπουν από τη χώρα για χρονικό διάστημα μικρότερο από ένα χρόνο, όπως, για παράδειγμα, οι ναυτικοί.

Οι Castles και Kosack⁷, σε μια κλασική τους μελέτη, όπου προσεγγίζουν πολύπλευρα τη μεταπολεμική ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση, αναφέρουν ότι ο όρος μετανάστευση σημαίνει τη μεταφορά μιας αξιόλογης οικονομικής πηγής, της ανθρώπινης εργατικής δύναμης, από τις φτωχές στις πλούσιες χώρες. Οι ίδιοι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο μετανάστης με μια πλατιά σημασία, ώστε να περιλαμβάνει όσους εγκαθίστανται στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες για κάποια χρόνια, αλλά και του εποχιακούς εργάτες που μετακινούνται για χρονικό διάστημα εννέα ως ένδεκα μηνών.

Αυτός ο πλατύς ορισμός θεωρείται χρήσιμος και λειτουργικός για τους παραπάνω συγγραφείς για δύο λόγους: Πρώτον, γιατί δεν μπορεί να χαραχθεί μια σαφής διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους προσωρινούς και μόνιμους μετανάστες, και δεύτερον, γιατί, ενώ οι περισσότεροι μετανάστες μπορεί ως άτομα να μετακινούνται για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όμως ως ομάδα υφίστανται σε πιο μόνιμη βάση σε μια χώρα. Παρόλο λοιπόν που τα μέλη της

⁷ Castles και Kosack, 1973

εναλλάσσονται, ωστόσο αποτελούν πάντα μια ομάδα μόνιμα εγκατεστημένη που μπορεί να έχει κάποιες μακροχρόνιες επιπτώσεις σε πολλά επίπεδα μιας κοινωνίας.

Παρόμοιους ορισμούς δίνουν και άλλοι μαρξιστές οικονομολόγοι, όπως, για παράδειγμα, ο Καβουριάρης ο οποίος αναφέρεται στη μεταφορά της εγατικής κίνησης και ορίζει ως μετανάστευση "τη μετακίνηση του προλεταριάτου από μια περιοχή σε μίαν άλλη με σκοπό τη διάθεση του μόνου εμπορεύματος που κατέχει: της εργατικής του δύναμης"⁸.

Από την ενδεικτική παράθεση των ορισμών είναι φανερό ότι η μετανάστευση αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στην κινητικότητα της εργατικής δύναμης και δεν καλύπτει, άμεσα τουλάχιστον, το τμήμα εκείνο της μεταναστευτικής οικογένειας που δεν εμπίπτει στην κατηγορία του εγατικού δυναμικού. Η μετακίνηση εργατικού δυναμικού συνεπάγεται και τη μετακίνηση ή μη και άλλων μελών της μεταναστευτικής οικογένειας.

Αν οι ορισμοί της μετανάστευσης δεν αναφέρονται στα άτομα που εξαρτώνται από το μετακινούμενο εργατικό δυναμικό ή το ακολουθούν, αυτό πρέπει να οφείλεται στους παρακάτω λόγους. Καταρχήν, πρόκειται για ορισμούς που προέρχονται κυρίως από οικονομολόγους, οι οποίοι επικεντρώνουν την προσοχή τους κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, στα μεγέθη που περιγράφουν την εργατική δύναμη ή άλλες οικονομικές παραμέτρους.

⁸ Καβουριάρης, 1974, σελ. 25-26

Εξάλλου, η μετακίνηση όλων των μελών της μεταναστευτικής οικογένειας από τη χώρα προέλευσης στη χώρα υποδοχής είναι σχετικά πρόσφατο φαινόμενο. Στην αρχική της φάση η ενδοευρωπαϊκή μεταπολεμική μετανάστευση ισοδυναμεί, σχεδόν αποκλειστικά, με τη μεταφορά εργατικού δυναμικού από μια χώρα σε μια άλλη στο πλαίσιο των κοινωνικοπολιτικών διαρθρώσεων των χωρών αυτών. Αργότερα, από τις αρχές της δεκαετίας του εβδομήντα κυρίως, οι εργαζόμενοι μετανάστες καλούν ολόκληρη την οικογένειά τους, ή τουλάχιστον ένα τμήμα της, στη χώρα υποδοχής.

2.2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης περιγράφεται και ερμηνεύεται από τρεις κυρίως διαφορετικές απόψεις, οι οποίες σπάνια διαπλέκονται: την οικονομική, την κοινωνική και την ψυχολογική.

Ωστόσο, η μετανάστευση, όπως και άλλα κοινωνικά φαινόμενα, είναι μια ενέργεια που την καθορίζουν πολύμορφες παράμετροι, οι οποίες αποτελούν μια ολότητα και επέχουν ένα ιδιαίτερο νόημα σε κάθε σημείο της ιστορικής εξέλιξης μιας κοινωνίας. Η μονομερής, λοιπόν, προσέγγιση, έστω και ορισμένων όψεών της, δεν μπορεί παρά να είναι αποσπασματική και, άρα, ελεγχόμενη. Από την άλλη μεριά, η υιοθέτηση μιας πλουραλιστικής επιστημονικής προσέγγισης οδηγεί

συχνά σε μια παρατακτική σύνδεση διαφόρων περιγραφικών και ερμηνευτικών σχημάτων. Και σ' αυτή, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, υπάρχει ο κίνδυνος να επικρατεί τελικά η μία άποψη πάνω στις άλλες. Ο αξιωματικός, δηλαδή, πλουραλισμός ή ο αξιωματικός μονισμός, στους οποίους οδηγεί εκάστοτε τους ερευνητές ο αποσπασματικός χαρακτήρας του επιστημονικού "φιλελευθερισμού", σε τελευταία ανάλυση καταλήγουν να είναι το ίδιο δογματικοί⁹.

Η προαναφερόμενη προβληματική οδήγησε στην ανάγκη να διερευνηθούν τα όρια και οι δυνατότητες διεπιστημονικών προσεγγίσεων¹⁰

Όμως η άρση των εννοιολογικών και μεθοδολογικών στεγανών τότε μόνο μπορεί να διανοίξει μια διεπιστημονική προβληματική όταν αρθεί ταυτόχρονα και η ανελαστικότητα και η ιμπεριαλιστική διάθεση του ενός κλάδου απέναντι στον άλλο.

Το κυριότερο πρόβλημα των κοινωνικών επιστημών είναι η συνθετότητα των φαινομένων που εξετάζουν. Για τη μελέτη τους απαιτείται η συγκρότηση θεωρητικών σχημάτων τα οποία θα πρέπει να προκύπτουν από μια γόνιμη σύμπραξη των επιστημονικών κλάδων

9 Για το δογματισμό της "φιλελεύθερης πρακτικότητας" των κοινωνικών επιστημών και τις συνέπειές της βλ. Mills, 1973,σελ. 138-147

10 Για μια πιο εκτεταμένη συζήτηση σχετικά με τη διεπιστημονική προβληματική βλ., ενδεικτικά, Mills, 1973, σελ. 211-227, Καραποστόλης, 1983, σελ. 15-16, 20-27, 80-94, Καραποστόλης, 1984, σελ. 11.

χωρίς αλληλοαποκλεισμούς και διατυπώσεις νομοθετικού χαρακτήρα. Προς αυτή την κατεύθυνση, το εκάστοτε υπό έρευνα αντικείμενο υποδεικνύει το θεωρητικό και μεθοδολογικό πρίσμα προσπέλασής του¹¹.

Ακόμη, η διεπιστημονικότητα επιζητεί τη διαλεκτική σύνθεση των επιμέρους επιστημονικών κατηγοριών, οι οποίες στο μεταξύ θα έχουν αποκτήσει νέο νόημα αποβάλλοντας το αρχικό τους, και αποκρούει το ανιστορικό δίλημμα περί ισοτιμίας ή ανισοτιμίας τους. Η ίδια η ιστορική εξέλιξη προτρέπει σ' αυτή τη σύμπραξη και στην εκάστοτε έμφαση στη μια ή την άλλη επιστήμη, ανάλογα με το εκάστοτε ερευνώμενο αντικείμενο. Τη θέση του διλήματος μεταξύ ενοποίησης και αυτονόμησης των κοινωνικών επιστημών καταλαμβάνει η διεπιστημονική προβληματική, η επιλογή της οποίας θεωρείται ακόμη περισσότερο νόμιμη στο βαθμό που η επιστήμη είναι κοινωνικό φαινόμενο, συγκροτημένο σε τέτοιες ποικιλομορφίες, πολυπλοκότητες και ολότητες σαν αυτές των αντικειμένων που επιχειρεί να μελετήσει.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, και στο βαθμό που η μετανάστευση ως δραστηριότητα συμπυκνώνει κυρίως οικονομικές, κοινωνιολογικές και ψυχολογικές παραμέτρους, επόμενο βήμα είναι η οικοδόμηση ενός σύνθετου σχήματος με τη βοήθεια του οποίου θα επιχειρηθεί μια σφαιρική κατανόηση και ερμηνεία του μεταναστευτικού βιώματος.

11 Σύμφωνα με το Μαρξ: η ειδική λογική του ειδικού αντικειμένου.

2.3. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Αποτελεί πλέον κοινό τόπο σήμερα ότι οι μετακινήσεις εργατικού δυναμικού είναι, κατά κύριο λόγο, συνυφασμένες με την οικονομική διάρθρωση των τόπων προέλευσης και υποδοχής μεταναστών. Η θέση αυτή διατρέχει το σύνολο των προσεγγίσεων της μετανάστευσης, με την εξαίρεση ελάχιστων μελετών που υιοθετούν ακραίες, ψυχολογίστικες κυρίως, απόψεις¹² και ερμηνεύουν μονοσήμαντα τις μετακινήσεις εργαζομένων. Παράλληλα, συνεχίζονται και σήμερα μετακινήσεις οι οποίες είναι αποτέλεσμα εξω-οικονομικών παραγόντων, όπως π.χ. οι πολιτικοί πρόσφυγες. Στις περιπτώσεις αυτές, πράγματι, η οικονομική ανάλυση μπαίνει στο περιθώριο¹³.

Η οικονομική διερεύνηση που πραγματεύεται τα αίτια και τις

12 Τα ερμηνευτικά κλειδιά αυτών των απόψεων ανασύρονται είτε από τη θεωρία των συλλογικών αρχετύπων (ο άνθρωπος κατοικείται από το αεικίνητο το οποίο κληρονομεί από τους αρχέγονους νομάδες, ο Έλληνας που ταξιδεύει ως άλλος Οδυσσέας), είτε από τη θεωρία των "φυσικών" χαρακτηριστικών του ανθρώπου (η λαγνεία της περιπλάνησης, ή, αντίθετα, η φυσική τάση για μόνιμη διαμονή στο χώρο). Βλ. π.χ. Μποχλόγυρος, 1957 και Petersen, 1970, σελ. 52-53, ο οποίος κριτκάρει ανάλογες απόψεις του Spencer και του Fairchild

13 George, 1970, σελ. 39

επιπτώσεις της μετακίνησης εργαζομένων διακρίνεται σε δύο κύριες κατηγορίες: τη μαρξιστική, και τη νεοκλασική προσέγγιση, οι οποίες αντλούν τις επιμέρους θέσεις τους από τις αντίστοιχες μείζονες οικονομικές θεωρίες.

2.3.1. Η ΜΑΛΘΟΥΣΙΑΝΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ήδη όμως στην ιστορία της οικονομικής σκέψης εμφανίζονται, από το τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα, οικονομικο-πολιτικά μοντέλα για το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στον πληθυσμό και τους πόρους συντήρησής του. Γνωστή είναι η θεωρία του Malthus για την επαπειλούμενη αύξηση του πληθυσμού, ο οποίος κινδυνεύει να ξεπεράσει κάποτε τις δυνατότητες των μέσων συντήρησής του. Ο νόμος της φθίνουσας απόδοσης συνεπάγεται μια αύξουσα δυσκολία εξεύρεσης μέσων για τη συντήρηση ενός πληθυσμού που συνεχώς αυξάνει. Επομένως, κατά τον Malthus, η διατήρηση του πληθυσμού στα όρια των μέσων συντήρησής του επιβάλλει την παρεμπόδιση της αύξησής του με μέτρα που είτε υψώνουν τους δείκτες θνησιμότητας, είτε μειώνουν αυτούς των γεννήσεων¹⁴. Οι κατοπινές εξελίξεις, όπως για παράδειγμα οι ρυθμοί της βιομηχανικής ανάπτυξης και η εγκατάσταση του υπερπληθυσμού σε νεοαναπτυσσόμενες περιοχές της γης, διέψευσαν τον Malthus. Παράλληλα, εμφανίζονται και κυριαρχούν στην οικονομική σκηνή ο νόμος της ισορροπίας, το αξίωμα της ελευθερίας και η υπόθεση της αρμονίας συμφερόντων, που θεμελιώνονται στη φιλοσοφία του φυσικού δικαίου, αναπτύσσονται κάτω από την επίδραση της ωφελιμιστικής κοινωνικής φιλοσοφίας και

¹⁴ Για τη θεωρία του Malthus βλ. Roll, 1954, σελ. 182-5 και Passaris, 1989.

αποτελούν τη βάση της κλασικής θεωρίας της πολιτικής οικονομίας¹⁵.

2.3.2. Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η μαρξιστική προσέγγιση πηγάζει από τις θέσεις του Μάρξ σχετικά με το γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, προεκτείνεται από τις θέσεις του Λένιν για την ανισόμερη οικονομική και πολιτική ανάπτυξη, και εξειδικεύεται για κάθε περίπτωση από οικονομολόγους που υιοθετούν τις παραπάνω απόψεις.

Το θεωρητικό σχήμα του Μάρξ συνοψίζεται στα ακόλουθα σημεία. Η ζήτηση εργατικής δύναμης αυξάνει μαζί με την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση υπό την προϋπόθεση ότι παραμένει αμετάβλητη η σύνθεση του κεφαλαίου¹⁶. Ωστόσο, το επιπλέον κεφάλαιο που σχηματίζεται κατά την πορεία της συσσώρευσης, έλκει όλο και λιγότερους εργάτες εν σχέσει με το μέγεθός του και απωθεί όλο και περισσότερους καθώς ανανεώνεται σε νέα σύνθεση¹⁷. Ο εργατικός

15 Για μια εμπεριστατωμένη παρουσίαση και κριτική του ιδεολογικού βάθρου της θεωρίας της πολιτικής οικονομίας βλ. Myrdal, 1971, σελ. 27-64

16 Μάρξ, 1954, σελ. 666-701.

17 Στο ίδιο, σελ. 686-7

πληθυσμός παράγει, ταυτόχρονα με τη συσσώρευση του κεφαλαίου, και τα μέσα για το ίδιο του το σχετικό αριθμητικό πλεόνασμα, το οποίο είναι γνωστό ως "σχετικός υπερπληθυσμός" ή "εφεδρικός βιομηχανικός στρατός". Όπως ο κάθε ιδιαίτερος ιστορικός τρόπος παραγωγής διέπεται από τον ιδιαίτερο ιστορικό νόμο του πληθυσμού, έτσι και η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση με τη σχετική υπεραριθμία του πληθυσμού αποτελεί τον ιστορικά έγκυρο νόμο για την κίνηση του πληθυσμού που χαρακτηρίζει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής¹⁸.

Ο σχετικός υπερπληθυσμός υφίσταται σε πολλές αποχρώσεις. Έκτός από τις περιοδικές μορφές οξύτητας και χρονιότητας που συμβαδίζουν με τις αντίστοιχες εναλλαγές των φάσεων κρίσης και στασιμότητας του βιομηχανικού κύκλου, παίρνει τρεις άλλες μορφές: ρευστή, λανθάνουσα και στάσιμη¹⁹.

Στα βιομηχανικά κέντρα οι εργάτες πότε απωθούνται και πότε έλκονται σε μεγαλύτερο βαθμό, με αποτέλεσμα να αυξάνει εκεί ο αριθμός τους. Σ' αυτά τα κέντρα, όταν εισβάλλουν οι πιο σύγχρονες μηχανές ή εφαρμόζεται ο σύγχρονος καταμερισμός εργασίας, χρησιμοποιούνται νέοι, άντρες κυρίως, εργάτες, η πλειονότητα των οποίων απολύεται όταν ξεπεράσει τη νεανική ηλικία και αποτελεί τη

18 Στο ίδιο, σελ. 690-1

19 Στο ίδιο, σελ. 701

ρευστή μορφή²⁰ του υπερπληθυσμού. Ένα μέρος του μεταναστεύει και στην πραγματικότητα ακολουθεί το μεταναστεύον κεφάλαιο.

Όταν η κεφαλαιοκρατική παραγωγή διεισδύσει στο πεδίο της γεωργίας μειώνεται η ζήτηση εργατών γης. Έτσι, ένα τμήμα του αγροτικού πληθυσμού απωθείται και βρίσκεται διαρκώς σε ετοιμότητα μεταπήδησης στο αστικό ή βιομηχανικό προλεταριάτο, περιμένοντας την κατάλληλη στιγμή γι' αυτήν τη μετακίνηση. Αυτός είναι ο λανθάνων υπερπληθυσμός στην επαρχία, το μέγεθος του οποίου γίνεται ορατό μόνο όταν λειτουργήσουν οι διευκολυντικοί "αποχετευτικοί αγωγοί"²¹ εξόδου.

Η τρίτη μορφή του σχετικού υπερπληθυσμού είναι η στάσιμη²², που αποτελεί ένα τμήμα της ενεργούς εργατικής στρατιάς, αλλά με εντελώς ασταθή απασχόληση, και αποτελεί για το κεφάλαιο "μία ανεξάντλητη αποθήκη διαθέσιμης εργατικής δύναμης"²³, ενώ όλες οι συνθήκες την καθιστούν "πλατιά βάση για ειδικόν εκμεταλευτικό κλάδο

20 Στο ίδιο, σελ. 701

21 Στο ίδιο, σελ. 702-3

22 Στο ίδιο, σελ. 703-4

23 Στο ίδιο, σελ. 703

του κεφαλαίου²⁴.

Τέλος, ενδιαφέρον για τη σύγχρονη οικονομική θεωρία της μετανάστευσης παρουσιάζει και το τμήμα εκείνο του σχετικού υπερπληθυσμού που απαρτίζεται από τους ανίκανους για εργασία, τα θύματα της βιομηχανίας²⁵. Αποτελούν "το άσυλο ανιάτων του ενεργού εργατικού στρατού και το νεκρό βάρος του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού"²⁶.

Οι θέσεις του Λένιν για τη μετανάστευση ανιχνεύονται στο νόμο της ανισόμερης οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης στο πλαίσιο των ιμπεριαλιστικών χωρών που βρίσκονται στο στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού²⁷. Η καπιταλιστική αναδιάρθρωση της οικονομίας των χωρών με ταχείς ρυθμούς βιομηχανικής ανάπτυξης καθιστά δυνατή την εμφάνιση νέων παραγωγικών κλάδων και τη συνεπόμενη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, οι οποίες καλύπτονται με τη μεταφορά εργατικής δύναμης από χώρες που δεν κατόρθωσαν να αναδιαρθρώσουν την οικονομία τους. Οι ξένοι εργάτες μαζί με τα

24 Στο ίδιο, σελ. 703

25 Στο ίδιο, σελ. 704-705

26 Στο ίδιο, σελ. 704

27 Λένιν, 1984

γηγενή κατώτερα στρώματα της εργατικής τάξης αποτελούν τον αντίποδα, μέσα στους κόλπους της ίδιας της εργατικής τάξης, του ανώτερου στρώματος του προλεταριάτου, με αποτέλεσμα να κυριαρχεί μια σαφής όσο και έντονη διαίρεση και αντίθεση μεταξύ τους.

Με αφετηρία τις θέσεις του Μαρξ και του Λένιν προέκυψαν νέες θεωρητικές επεξεργασίες. Μια τέτοια διατύπωση αποτελεί η θεωρία μητρόπολης-περιφέρειας²⁸, κατά την οποία το αναπτυγμένο οικονομικά κέντρο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος κυριαρχεί επάνω στην υπανάπτυκτη και εξαρτημένη από το πρώτο περιφέρεια. Πρόκειται για ένα συστηματικό πλέγμα εξάρτησης το οποίο δημιουργεί τους όρους και τους μηχανισμούς της μετανάστευσης από τις χώρες της περιφέρειας στις καπιταλιστικές μητροπόλεις.

Σύμφωνα λοιπόν με τη μαρξιστική-λενινιστική προσέγγιση, η μετανάστευση ορίζεται σαν η μετακίνηση ενός τμήματος του σχετικού υπερπληθυσμού από τις υπανάπτυκτες χώρες της περιφέρειας στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές μητροπόλεις, όταν οι τελευταίες βρίσκονται στη φάση της οικονομικής ανάκαμψης. Ο σκοπός του μετακινούμενου προλεταριάτου είναι η διάθεση του μόνου εμπορεύματος που κατέχει: της εργατικής δύναμης. Η μεταβαλλόμενη

σε οικονομική ύφεση συγκυρία τροφοδοτεί την αντίστροφη ροπή, την απώθηση δηλαδή του εργατικού δυναμικού στην αρχική χώρα προέλευσης, το οποίο κατ' αυτό τον τρόπο συγκροτεί εκ νέου το σώμα του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού.

Οι μετακινήσεις εργατικής δύναμης υπόκεινται σε πιέσεις ιστορικού μακροδομικού χαρακτήρα που οφείλονται: α) στη μορφή που παίρνει ο κοινωνικός και τεχνικός καταμερισμός της εργασίας στο πλαίσιο του ιμπεριαλιστικού συστήματος, β) στο σύστημα της οικονομικής, τεχνολογικής και πολιτικής εξάρτησης, και στην ανισόμερη στα ίδια πεδία ανάπτυξη μεταξύ των χωρών του κέντρου και της περιφέρειας του καπιταλισμού, και γ) στη διαδοχή των φάσεων οικονομικής ανάκαμψης-ύφεσης που ορίζει και τις ροπές των μετακινήσεων.

Η θεώρηση των επιπτώσεων της μετανάστευσης για τις εμπλεκόμενες χώρες και πληθυσμούς είναι σύστοιχη με αυτή των αιτιολογικών παραγόντων.

Στις χώρες αποστολής συνεχίζεται η καθήλωση των αργών ρυθμών καπιταλιστικής συσσώρευσης και ανάπτυξης, ενώ επιταχύνονται οι αντίστοιχοι ρυθμοί στις χώρες υποδοχής. Βαθαίνει η ανισόμερη ανάπτυξη και η εξάρτηση της περιφέρειας από το κέντρο με το να αποτελεί η πρώτη πηγή φτηνών πρώτων υλών, φτηνής εργατικής δύναμης και αγορά τεχνολογίας και βιομηχανικών προϊόντων. Ο σταθεροποιητικός χαρακτήρας της μετανάστευσης που κατασιγάει πρόσκαιρα τις κοινωνικές εντάσεις, με το να εξάγονται

περιοδικά από τη χώρα προέλευσης στη χώρα υποδοχής και αντιστρόφως²⁹, θεωρείται ότι αντικειμενικά λειτουργεί, προσωρινά όμως³⁰, στην εμπέδωση της οικονομικο-πολιτικής θέσης της κυρίαρχης τάξης.

Άλλη συνέπεια είναι ο αντίκτυπος στη δομή της πυραμίδας των ηλικιών στη χώρα προέλευσης. Οι δυσμενείς δημογραφικές εξελίξεις αν συνδυαστούν με μια φάση οικονομικής ανάκαμψης είναι ενδεχόμενο να κάνουν δυνατή την έλλειψη εργατικής δύναμης και να μετατρέψουν τις χώρες αποστολής σε χώρες υποδοχής μεταναστών από τρίτες χώρες, μέσα σε ένα πλαίσιο μιας νέας ανισόμερης σχέσης ανάπτυξης³¹.

Η συγκεκριμένη οικονομική θέση των μεταναστών συνεπάγεται και μια αντίστοιχη ταξική³², η οποία τους τοποθετεί σε τέτοιο σημείο της κοινωνικής ιεράρχησης ώστε να θεωρούνται, αλλά συχνά και να

29 Νικολινάκος, 1974α, σελ. 7-30 και Κασμάτη, 1981, σελ. 397-8

30 Νικολινάκος, όπ. παρ

31 Αυτός ο οικονομικός μηχανισμός λειτούργησε και στην περίπτωση της Ελλάδας η οποία από τη δεκαετία του '70 έγινε χώρα υποδοχής μεταναστών από χώρες με χαμηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Βλ. και Νικολινάκος, στο ίδιο.

32 Castles and Kosack, 1973, σελ. 318-340

βιώνεται η θέση τους ομόλογα από τους ίδιους, ως υπο-προλεταριάτο, με αποτέλεσμα τις κάθε είδους διακρίσεις που γίνονται σε βάρος τους στις χώρες υποδοχής³³.

Μια ακόμη συνέπεια μακρο-οικονομικού χαρακτήρα, η οποία παραπέμπει εκ νέου στην ανισόμερη ανάπτυξη και στη διαιώνισή της, αποτελεί η απασχόληση και η εκμετάλλευση από τις χώρες υποδοχής εργατικής δύναμης, το κόστος παραγωγής της οποίας επιβάρυνε τις χώρες αποστολής.

33 Στο ίδιο, σελ. 107 κ.ε.

2.3.3. Η ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η νεοκλασική θεωρία χρησιμοποιεί ως ερμηνευτικό κλειδί για τη μετανάστευση³⁴ το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης. Θεμελιώδες αίτιο για την μετακίνηση εργαζομένων θεωρείται η ζήτηση θέσεων εργασίας σε μια χώρα ή περιοχή της οποίας η οικονομία βρίσκεται σε ανάκαμψη, και η αντίστοιχη προσφορά εργασίας από το πλεονάζον, για οικονομικούς κυρίως λόγους, εργατικό δυναμικό των χωρών προέλευσης μεταναστών.

Η "μετανάστευση εγκεφάλων" (brain drain), σύμφωνα πάντα με την ίδια θεωρία³⁵, υπακούει και αυτή στο νόμο της προσφοράς και της ζήτησης εξειδικευμένης και διανοητικής εργασίας. Ωστόσο, οι ειδικευμένοι εργαζόμενοι, και κυρίως οι διανοούμενοι, συχνά φαίνεται ότι δραπετεύουν από την αρχή της προσφοράς και της ζήτησης και οι μετακινήσεις τους υπακούουν σε κριτήρια που συνδέονται περισσότερο

34 Για τη νεοκλασική θεωρία της μετανάστευσης βλ. Έμκε- Πουλοπούλου, 1986, σελ. 111-116 και 240-250 και Passaris, όπ. παρ.

35 Οι νεοκλασικές απόψεις φαίνεται να δίνουν ιδιαίτερο βάρος στη μετανάστευση εγκεφάλων, θεωρώντας την ένα κρίσιμο συστατικό στοιχείο της παγκόσμιας οικονομικής ανάπτυξης. Βλ. σχετικά τις εργασίες των Coutsoumaris, 1968, Kourvetakis, 1973 και Sabetai, 1976 οι οποίες προσεγγίζουν την ελληνική περίπτωση της μετανάστευσης εγκεφάλων

με παράγοντες που αποτελούν στοιχεία της κοινωνικής τους ύπαρξης, όπως το δικαίωμα του επιστήμονα να επιδιώκει μια καλύτερη καριέρα επιλέγοντας τον τόπο διαμονής και εργασίας, σύμφωνα με τις δημοκρατικές παραδόσεις της δύσης³⁶, ή η διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος και οι συνθήκες της έρευνας στη μια και στην άλλη χώρα, ή ακόμα οι πολιτικές καταστάσεις³⁷.

Αξιοπρόσεκτη είναι πάντως η υπογράμμιση του δικαιώματος εγκατάστασης και αναχώρησης που επιφυλάσσεται εδώ, σχεδόν αποκλειστικά, στους διανοούμενους, ενώ, παρόλες τις κατά καιρούς θετικές διακηρύξεις, το ίδιο δικαίωμα αποσιωπάται και, κάποτε, αποσύρεται όταν πρόκειται να αναφερθεί σε μετανάστες εργάτες³⁸.

36 Kourvetakis, όπ. παρ. σελ. 3

37 Sabetai, όπ. παρ., σελ. 79-81 και Coutsoumaris, όπ. παρ., σελ. 169

38 Η ελεύθερη, χωρίς περιορισμούς, διακίνηση συζητήθηκε ευρέως και θεωρήθηκε ανθρώπινο και ατομικό δικαίωμα υπό την επίδραση του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής περιλαμβάνεται στη γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το 1789, και αναφέρεται ρητά στην Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών το 1948. Για το θέμα αυτό βλ. Έμκε-Πουλοπούλου, όπ. παρ., σελ. 23-25. Στο ελληνικό Σύνταγμα από το 1952 περιλαμβάνεται άρθρο που απαγορεύει ατομικά διοικητικά μέτρα που περιορίζουν την ελεύθερη κίνηση των πολιτών μέσα στη χώρα και την ελεύθερη έξοδο και είσοδο σ' αυτή. Η μεταναστευτική πολιτική των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, από την υπογραφή της Συνθήκης της Ρώμης, το 1957, ως σήμερα, γνώρισε δύο ημερομηνίες-κλειδιά, σύμφωνα με το σχετικό ντοκουμέντο. Βλ. Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1985. Το 1968 αποφασίστηκε ότι πρέπει να πραγματοποιηθεί χωρίς περιορισμούς

Η νεοκλασική προσέγγιση συζητά τις επιπτώσεις των μετακινήσεων στηριζόμενη σε επιχειρήματα που είναι αναλογικά με τη θεωρία των αιτίων. Έτσι, η διπολικότητα της θεωρίας κόστους-ωφέλειας αποτελεί το εννοιολογικό σύστημα για τη μελέτη των επιπτώσεων τόσο στο οικονομικο-κοινωνικό όσο και στο ατομικό επίπεδο.

Οι δυσμενείς επιπτώσεις εντοπίζονται στις χώρες προέλευσης και αφορούν στην επιβράδυνση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, το

η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων, και το 1976 το Συμβούλιο Υπουργών της Κοινότητας ενέκρινε ψήφισμα σχετικό με ένα "Πρόγραμμα δράσης υπέρ των διακινούμενων εργαζομένων και των οικογενειών τους". Η ελεύθερη διακίνηση των ατόμων, και ιδιαίτερα των εργαζομένων, συγκαταλέγεται μεταξύ των θεμελιωδών αρχών της Κοινότητας. Για την Ελλάδα, μέλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων από το 1981, ίσχυε μια μεταβατική περίοδος ως το τέλος του 1987 σε ότι αφορά τη ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων. Παρόλες όμως τις κατά καιρούς θετικές διακηρύξεις δεν εξαλείφθηκαν οι περιορισμοί και τα εμπόδια για την υλοποίηση της ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής. Για παράδειγμα, οι Η.Π.Α., στις αρχές του αιώνα, προκειμένου να περιορίσουν και να ελέγξουν τη μεταναστευτική εισροή, καταρχήν απέκλεισαν νομοθετικά την είσοδο των αναλφάβητων και στη συνέχεια επέβαλαν το νόμο των ποσοστώσεων κατά εθνότητα' βλ. σχετικά Ε.Κ.Κ.Ε., 1972, Πολύζος, 1981. Η Δυτική Γερμανία, ενώ από το 1960 με δεδομένη την ευνοϊκή οικονομική συγκυρία υπήρξε χώρα υποδοχής Ελλήνων μεταναστών, από το 1973 με την είσοδο σε μια νέα δυσμενή οικονομική φάση περιόρισε τη μαζική είσοδο εργατών και τώρα ευνοεί πλέον την παλινόστηση αποθαρρύνοντας την οικογενειακή επανένωση. Ακόμη, παρόλο που από το 1975 το ελληνικό Σύνταγμα ρυθμίζει το δικαίωμα της ψήφου των μεταναστών, δεκαπέντε χρόνια αργότερα αυτή η διάταξη φαίνεται ότι εκλαμβάνεται ως προγραμματική και όχι δεσμευτική από τη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία. Για το τελευταίο βλ. σχετικά Παπαδημητρίου, 1981, σελ. 455-8 και Πετρόπουλος, 1981, σελ. 448 και 452-3

μπλοκάρισμα εισροής επενδυτικών κεφαλαίων και τη δημογραφική γήρανση του πληθυσμού. Ακόμη, στις αρνητικές συνέπειες καταγράφονται και οι εξώφθαλμες και ποικιλότροπες διακρίσεις των ξένων εργατών στις χώρες υποδοχής.

Από την άλλη πλευρά οι χώρες αποστολής μειώνουν την ανεργία τους, εισπράττουν εμβάσματα από τους μετανάστες, οι οποίοι συγχρόνως βελτιώνουν την οικονομική τους κατάσταση, και επωφελοούνται από την επιστροφή των μεταναστών που έχουν ήδη ειδικευτεί στο εξωτερικό σε χώρες με υψηλότερα επίπεδα ανάπτυξης, συγκρατούν σε χαμηλές τιμές την αμοιβή εργασίας και το κόστος παραγωγής ενώ, ταυτόχρονα, αυξάνουν την παραγωγικότητα.

Σε γενικές γραμμές οι ζημιογόνες επιδράσεις για τις οικονομίες των χωρών αποστολής θεωρούνται λιγότερες από τις ευεργετικές και, πάντως, ο συνολικός θετικός αντίκτυπος και για τις δύο κατηγορίες χωρών είναι δεδομένος. Οι εκτονωτικές των οικονομικο-κοινωνικών εντάσεων επιδράσεις καταγράφονται επίσης στα ευνοϊκά παράγωγα της μετανάστευσης, γιατί αυτή συμπεριφέρεται ως βαλβίδα ανακούφισης αυτών των εντάσεων.

Είναι σαφές ότι οι χώρες αποστολής και υποδοχής εκλαμβάνονται σαν ένα υποσύστημα στο πλαίσιο του συστήματος της παγκόσμιας αγοράς, σαν ένα οικονομικό όλον και συνεχές, ή τουλάχιστον σαν ένα αντικατοπτρικό και παραπληρωματικό, αλλά πάντα ενιαίο, δίπολο, το οποίο σαν τέτοιο δεν μπορεί παρά να αποκομίζει στο σύνολό του περισσότερα ωφελήματα παρά ζημιές μ' αυτή την αναγκαία κυκλική ροή των συντελεστών της παραγωγής: του κεφαλαίου και της εργασίας.

Στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο κινούνται και οι φιλόδοξες θεωρητικές διατυπώσεις για την επεξεργασία μιας διεθνούς οικονομικής πολιτικής, που θα αποτιμά τις αμοιβαίες θετικές ή αρνητικές εκβάσεις της μετανάστευσης η οποία θα τεθεί έτσι στην υπηρεσία της παγκόσμιας ανάπτυξης³⁹.

Οι συνέπειες της "μετανάστευσης εγκεφάλων" παίρνουν πάντα θετικό πρόσημο για την ανάπτυξη στις χώρες υποδοχής, ενώ για τις χώρες προέλευσης υπάρχει διχογνωμία⁴⁰: άλλοτε υπογραμμίζονται οι θετικές και άλλοτε επισημαίνονται οι αρνητικές επιπτώσεις αυτής της εκροής. Στα θετικά συγκαταλέγονται η άρση της συμπίεσης που δημιουργεί το πλεοναστικά παραγόμενο και μη δυνάμενο να απορροφηθεί επιστημονικό δυναμικό, η δημιουργία ομάδων πίεσης στη χώρα υποδοχής ικανών να προωθήσουν τα εθνικά συμφέροντα, η οικονομική υποβοήθηση της χώρας προέλευσης με την εισροή εμβασμάτων, και, ακόμη, η επ' ωφελεία όλων των χωρών προαγωγή της τεχνογνωσίας, που είναι ανεξάρτητη από το πού αυτή παράγεται. Οι όποιες αρνητικές επιπτώσεις θεωρούνται βραχυπρόθεσμες και, σε τελευταία ανάλυση, δίχως ιδιαίτερη σημασία εμπρός στην προοπτική της παγκόσμιας ανάπτυξης.

39 Βλ. Ζολώτας, 1966

40 Kourvetakis, όπ. παρ., σελ. 4-5

Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ξανά ότι θεωρούνται δεδομένο και αναφαίρετο δικαίωμα οι αυξανόμενοι βαθμοί ελευθερίας για την κυκλοφορία και εγκατάσταση των διανοούμενων των οποίων οι ανάγκες και οι επιδιώξεις διηθούνται από το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής των ειδικών, αφού η γνώση την οποία μπορούν να παράγουν μόνο εκεί όπου τους παρέχονται τα αναγκαία μέσα, εκλαμβάνομενη σαν ελεύθερο αγαθό παγκόσμιας κυκλοφορίας και κατανάλωσης, ωφελεί σε τελευταία ανάλυση και τη χώρα καταγωγής τους. Στην αισιόδοξη και φιλελεύθερη αυτή θέση ασκήθηκε αυστηρή κριτική⁴¹, ειδικά στα σημεία που αφορούν το ύψος του κόστους παραγωγής και αντικατάστασης του ανθρώπινου κεφαλαίου, την αντιστροφή της πραγματικότητας όσον αφορά τα εμβάσματα και τη δυνατότητα προώθησης των εθνικών συμφερόντων, και, τέλος, τη φενάκη της κυκλοφορίας των επιστημονικο-τεχνικών ευρημάτων σαν ελεύθερου αγαθού παγκόσμιας και ανέξοδης κυκλοφορίας και ωφέλειας.

Από τη συζήτηση των διαφόρων οικονομικών θεωριών που προηγήθηκε είναι προφανές ότι δεν είναι στους στόχους αυτών των προσεγγίσεων η συμπερίληψη στο μεταναστευτικό πληθυσμό εκείνων των μελών της οικογένειας που δεν συμμετέχουν στην παραγωγική διαδικασία. Επομένως, χρειάζεται να επανακαθορίσουμε το φαινόμενο της μετανάστευσης ώστε να συμπεριλαμβάνονται όλα τα μέλη της μεταναστευτικής οικογένειας που εμπλέκονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σ' αυτή τη διαδικασία.

41 Thomas, 1969, 267. Αναφέρεται από την Έμκε-Πουλοπούλου, όπ. παρ., σελ. 249-

3. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

3.1. Η ΘΕΩΡΙΑ ΠΡΟΣΕΛΚΥΣΗΣ-ΑΠΩΘΗΣΗΣ

Για πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες η θεωρία "προσέλκυσης-απώθησης" (push-pull theory)¹ φαίνεται ότι αποτελεί μια προσφιλή βάση εξέτασης διαφόρων όψεων της μετανάστευσης. Στην προσέγγιση αυτή χρησιμοποιούνται στοιχεία τόσο από τη νεοκλασική όσο και από τη μαρξιστική θεωρία της μετανάστευσης². Όσον αφορά τους οικονομικούς παράγοντες προσέλκυσης-απώθησης, άλλοτε τονίζεται η αναγκαστική υποταγή στην ιστορική ισχύ του ιδιαίτερου τρόπου παραγωγής που παράγει τους δικούς του ιδιαίτερους νόμους κίνησης του πληθυσμού, και άλλοτε προβάλλεται ο νόμος προσφοράς-ζήτησης εργατικής δύναμης και ο, οικονομικο-πολιτικού χαρακτήρα, υπολογισμός κόστους-ωφέλειας, ανάλογα με τις εκάστοτε, θεωρητικές επιλογές.

1 Για τη θεωρία "προσέλκυσης απώθησης" βλ. ενδεικτικά: George, 1970, Jansen, 1970, Castles and Kosack, 1973, Πετρόπουλος, 1981, Έμκε-Πουλοπούλου, 1986.

2 Έμκε-Πουλοπούλου, όπ. παρ., σελ. 126

Παράλληλα με τα οικονομικά δεδομένα εισάγονται νέοι παράγοντες, συνδεδεμένοι λιγότερο ή περισσότερο φανερά με τα πρώτα, οι οποίοι λειτουργούν ως μηχανισμοί διευκόλυνσης ή αποτροπής των μετακινήσεων: πρόκειται για τις κοινωνικές, δημογραφικές, πολιτικές, ψυχολογικές συνιστώσες της μετανάστευσης. Το σύνολό τους απαρτίζει ένα πλαίσιο, εντός του οποίου εκδιπλώνεται ο μεταναστευτικός κύκλος, πολυπλοκότερο και αρπότερο από εκείνο που οριοθετεί ο οικονομικός μονισμός.

Οι διάφοροι παράγοντες συγκροτούν ένα αντικατοπτρικό δίπολο καθώς η μια όψη τους εντοπίζεται στις χώρες προέλευσης, ενώ η άλλη, συμπληρωματική και συγχρόνως αντιθετική όψη, στις χώρες υποδοχής μεταναστών. Έτσι, οι επικρατούσες συνθήκες στις δύο κατηγορίες χωρών συνδέονται αντιδιαμετρικά και λαμβάνουν θετικό ή αρνητικό πρόσημο ανάλογα με το αν εκλύουν την προσέλκυση ή την απώθηση ως προς το χώρο εγκατάστασης και προέλευσης.

Το διπολικό σύστημα προσέλκυσης-απώθησης μπορεί να αποτελέσει μια διευρυμένη αιτιολογική βάση των μετακινήσεων καθώς περιλαμβάνει οικονομικούς και μη οικονομικούς³ παράγοντες ή αντικειμενικούς/ ορθολογικούς και υποκειμενικούς/συναισθηματικούς⁴. Τέτοιες μεταβλητές ενδεικτικά μπορεί να είναι:

³ Έμκε-Πουλοπούλου, στο ίδιο, σελ. 123

⁴ Collaros and Moussourou, 1978, σελ. 63-68

- οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης
- οι φάσεις οικονομικής ανάκαμψης και ύφεσης
- η αξία της προσφερόμενης εργασίας
- το βιοτικό επίπεδο
- η επιθυμία για κοινωνική κινητικότητα
- οι πολιτικές συνθήκες
- η βελτίωση των εκπαιδευτικών ευκαιριών
- οι συνθήκες απασχόλησης
- η ανεργία και η υπο-απασχόληση
- οι ευκαιρίες απασχόλησης
- η οικογενειακή ενότητα
- τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων

Πέραν της προφανούς διπολικής αναφοράς παραγόντων όπως αυτοί που ενδεικτικά παρατέθηκαν μόλις προηγουμένως, η θεωρία προσέλκυσης-απώθησης κατέχει μια σημαντική θέση στην κοινωνιολογική προβληματική των μετακινήσεων και έχει υποστεί σημαντικές θεωρητικές επεξεργασίες.

3.1.1. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΑΣΗ

Η έννοια της απόστασης που διανύουν οι μετανάστες από τον τόπο προέλευσης ως το νέο τόπο εγκατάστασης, έχει ήδη εισαχθεί πριν εκατό χρόνια από τον Ravenstein, ο οποίος μελετώντας στατιστικά την κατεύθυνση και το μέγεθος των μετακινήσεων διατύπωσε τους "Νόμους της Μετανάστευσης"⁵. Αναφέρεται εκεί ότι η απόσταση είναι αποφασιστικός παράγοντας κατεύθυνσης των μετακινήσεων, καθώς το κύριο σώμα των μεταναστών διανύει μια μικρή απόσταση και απορροφάται στα μεγάλα εμπορο-βιομηχανικά κέντρα.

Η ευλογοφανής μεν αλλά ανεπαρκής έννοια της γεωγραφικής απόστασης εμπλουτίζεται με τη θεωρία των "παρεμβαλλόμενων ευκαιριών". Σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία, την οποία διατύπωσε ο Stouffer⁶, ο αριθμός των ατόμων που μεταναστεύουν διανύοντας μια συγκεκριμένη απόσταση είναι ευθέως ανάλογος με τον αριθμό των παρουσιαζομένων εκεί "ευκαιριών" και αντιστρόφως ανάλογος με τον

⁵ "Οι Νόμοι της Μετανάστευσης" του Ravenstein δημοσιεύονται σε δύο ομότιτλα άρθρα του (1895 και 1899) και παρουσιάζονται συνοπτικά από τον Jansen, όπ. παρ., σελ. 10.

⁶ Βλ. Isbell, 1970, σελ. 341-342 και Jansen, όπ. παρ., σελ. 11-12

αριθμό των "παρεμβαλλομένων ευκαιριών"⁷. Αργότερα, ο ίδιος ερευνητής, επεκτείνοντας το θεωρητικό του μοντέλο, εισάγει μια νέα μεταβλητή και υπολογίζει τον αριθμό των μεταναστών από μια περιοχή Α σε μια περιοχή Β ως ευθεία συνάρτηση του αριθμού ευκαιριών στην περιοχή Β και ως αντίστροφη συνάρτηση του αριθμού ευκαιριών που παρεμβάλλονται ανάμεσα στις περιοχές Α και Β, καθώς και του αριθμού μεταναστών που ανταγωνίζονται για τις ευκαιρίες που εντοπίζονται στην περιοχή Β.

Από μια παρόμοια σκοπιά ο Rose⁸ συσχετίζει την έννοια της απόστασης που διανύουν οι μετανάστες με την κοινωνική τους διαστρωμάτωση. Υποθέτει ότι όσοι κατέχουν υψηλές κοινωνικές θέσεις, αναζητώντας καλύτερες θέσεις εργασίας ή "ευκαιρίες", θα διανύουν μεγαλύτερες αποστάσεις προς ανεύρεσή τους, ενώ όσοι είναι

⁷ Ο Stouffer στην εμπειρική εξέταση της θεωρίας του, μελετώντας όσους αλλάζουν κατοικία στην ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή του Cleveland, θεωρεί ως "ευκαιρίες" τον αριθμό των αδειανών προς ενοικίαση κατοικιών σε μια δεδομένη περιοχή Χ, ενώ ως "παρεμβαλλόμενες ευκαιρίες" υπολογίζει τον αριθμό των αδειανών κατοικιών ανάμεσα στην περιοχή Χ και σε μια άλλη Ψ. Βλ. Jansen, όπ. παρ., σελ. 11. Σε μια άλλη μελέτη, όπου επανεξετάζεται και τεκμηριώνεται η θεωρία του Stouffer με βάση τα απογραφικά δεδομένα της εσωτερικής μετανάστευσης ανδρών στη Σουηδία, ως "ευκαιρίες" εκλαμβάνεται ο συνολικός αριθμός των ανδρών που κατοικούν σε μια περιοχή και ως "παρεμβαλλόμενες ευκαιρίες" λογίζεται το αθροιστικό σύνολο των ανδρών μεταναστών που είναι εγκατεστημένοι σ' όλες τις περιοχές που βρίσκονται ανάμεσα στους τόπους καταγωγής και προορισμού. Βλ. Isbell, όπ. παρ., σελ. 341-343.

⁸ Rose, 1970

λιγότερο ειδικευμένοι οδηγούνται από τις χαμηλότερες προσδοκίες τους προς αναζήτηση λιγότερο επιθυμητών ευκαιριών τις οποίες μπορούν να βρουν σε κοντινότερη απόσταση.

Η εξέταση της υπόθεσής του βασίζεται στις μετακινήσεις εντός των Η.Π.Α. αφού χωρίζει τη χώρα σε εννέα ομόκεντρους δακτυλίους, σε μια αύξουσα απόσταση από 25 έως 1200 μίλια, με επίκεντρο την περιοχή της Μιννεάπολης. Τα δεδομένα επιβεβαιώνουν την υπόθεσή του και υποδεικνύουν ότι τόσο η γεωγραφική θέση μιας πόλης όσο και οι "παρεμβαλλόμενες ευκαιρίες" αποκτούν διαφορετική σημασία για διαφορετικά τμήματα του πληθυσμού, όπως η ανώτερη, η μεσαία και η κατώτερη τάξη, οι Νέγροι και οι λευκοί, οι αγρότες και οι αστοί.

Ο Burford, μελετώντας τη μετανάστευση από αγροτικές περιοχές, εισάγει την υπόθεση της "ψυχολογικής απόστασης", σύμφωνα με την οποία "πιο σημαντικό από την πραγματική γεωγραφική απόσταση, ως παράγων μετανάστευσης από τις αγροτικές περιοχές, είναι το πόσο μακριά νοιώθουν οι αγρότες ότι βρίσκονται από τις μη αγροτικές ευκαιρίες"⁹, και διατυπώνει το "δείκτη απομάκρυνσης" από τις αγροτικές περιοχές¹⁰.

⁹ Βλ. Jansen, όπ. παρ., σελ. 12

¹⁰ Ο "δείκτης απομάκρυνσης" του Burford προκύπτει από το συνυπολογισμό τριών μεγεθών: α) απόσταση από τον τόπο καταγωγής ως την πλησιέστερη πόλη 25.000 κατοίκων, β) αριθμός μικρότερων πόλεων με πληθυσμό 10.000 - 25.000 κατοίκους σε ακτίνα 30 μιλίων και γ) άθροισμα του ποσοστού ανεργίας στις προηγούμενες πόλεις. Βλ. Jansen, στο ίδιο, σελ. 12.

3.1.2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Ενώ τα αρχικά βήματα της θεωρίας προσέλκυσης-απόθησης γίνονται πάνω στη μελέτη των μεταβλητών της διανυόμενης απόστασης αφενός, και των παρεχομένων ευκαιριών απασχόλησης αφετέρου, αργότερα υπεισέρχονται και άλλοι παράγοντες. Στη μελέτη του για τον πληθυσμό του Παρισιού ο Pourcher¹¹ διαπιστώνει μια πληροφοριακή ανεπάρκεια, που αφορά ιδιαίτερα τις γνώσεις σχετικά με τις ατομικές αποφάσεις για μετακίνηση και επιχειρεί τη διερεύνηση του πώς και του γιατί αυτών των αποφάσεων με στόχο την οικοδόμηση μιας εικόνας για την προσωπική ιστορία των μεταναστών. Αναλύοντας τα κίνητρα της μετανάστευσης θεωρεί ότι η μετακίνηση από την επαρχία συνοδεύεται από μια επιθυμία βελτίωσης της κοινωνικής και επαγγελματικής θέσης των μελών μιας οικογένειας. Οι ελπίδες γι' αυτή την καλύτερευση διαφοροποιούνται όσον αφορά τους χειρώνακτες και τους ειδικευμένους μετανάστες: για τους πρώτους η φυγή από την ύπαιθρο εγγυάται ένα πιο υποφερτό επίπεδο ζωής, ενώ για τους ειδικευμένους αντιστοιχεί στην επικύρωση μιας επιτυχούς καριέρας.

Ακόμη, η μετανάστευση μπορεί να αντανakλά την ελευθερία και την ανωνυμία που προσφέρει το αλλού, και ιδιαίτερα η πόλη, σε

¹¹ Pourcher, 1970, σελ. 179-202.

αντίθεση με την καταθλιπτική ζωή στο αγροτικό πλαίσιο¹². Μάλιστα ο Gulliver εισηγείται τη "θεωρία των αστραφτερών φώτων", την οποία, αργότερα, ο ίδιος θα απορρίψει¹³. Ωστόσο, η συζήτηση αυτή φαίνεται ότι παραμένει προς το παρόν ανοιχτή.

Για παράδειγμα, ο Pourcher κάνει κάποιες νύξεις για την ψυχολογική έλξη που ασκεί η πρωτεύουσα στους επαρχιώτες, συγκαταλέγοντάς την μεταξύ των κινήτρων της μετανάστευσης και συμπεραίνει, μεταξύ άλλων, ότι οι μετανάστες έλκονται από μια εικόνα της πρωτεύουσας που αντιστοιχεί σε βαθύτερες φιλοδοξίες των επαρχιωτών, οι οποίοι θεωρούν ότι μια τέτοια μετακίνηση αποτελεί παράγοντα επιτυχίας και δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για κοινωνική άνοδο¹⁴.

Ενώ λοιπόν η έλξη της μεγάλης πόλης είναι διάχυτη στον επαρχιακό πληθυσμό και συνάπτεται με τις φιλοδοξίες του που έχουν σταθερή μορφή και μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά¹⁵, σε άλλη μελέτη σχετικά με τις αστικές συγκεντρώσεις στη Γαλλία,

¹² Halpern, 1975, σελ. 90

¹³ βλ. du Toit, 1975b, σελ. 62

¹⁴ Pourcher, όπ. παρ., σελ. 201

¹⁵ Pourcher, στο ίδιο, σελ. 201

διευκρινίζεται περισσότερο αυτό το ζήτημα, καθώς επιβεβαιώνεται από το εμπειρικό υλικό η θεωρία ότι το Παρίσι ασκεί μια οικονομική και ψυχολογική έλξη για ολόκληρη τη Γαλλία μέσω του δικτύου των σχέσεων που δημιουργεί η μετανάστευση¹⁶.

Στο ίδιο θέμα, για το Παρίσι ως χώρο άφιξης που συμπυκνώνει τις φαντασιώσεις των επαρχιωτών, η Bertaux-Wiame φαίνεται να έχει διαφορετική άποψη. Συγκεκριμένα, ενώ υπέθετε ότι οι εικόνες του Παρισιού διεισδύουν στα βάθη της επαρχίας και ανέμενε ότι αυτές θα κατείχαν περίοπτη θέση στις αφηγήσεις ζωής των μεταναστών, αποκαλύπτοντας την ένταση της έλξης που θάπρεπε να είχε ασκήσει το Παρίσι στους επαρχιώτες που έφτασαν εκεί, διαψεύστηκε και συμπεραίνει ότι το σημαντικό δεν ήταν πού θα πάνε, αλλά να φύγουν¹⁷.

¹⁶ Girard, Bastide, and Pourcher, 1970, σελ. 249-250.

¹⁷ Bertaux-Wiame, 1981, σελ. 253-254. Η συγγραφέας περιγράφει αυτή την αναντιστοιχία ανάμεσα στις δικές της ερευνητικές προσδοκίες και στο βίωμα των ίδιων των πληροφορητών της για το θέμα αυτό: "Περίμενα, κάπου ασυνείδητα, να βρω στις αφηγήσεις ζωής ενδείξεις, περιγραφές, υπαινιγμούς, που να αποκαλύπτουν την ένταση της έλξης που θάπρεπε να είχε ασκήσει το Παρίσι στους επαρχιώτες, και απογοητεύτηκα. Το Παρίσι και τα φώτα του δεν είχαν θέση στις ιστορίες τους. Καμιά υποταγή και σέβας στον Πύργο του Άιφελ. Ούτε ο παραμικρός υπαινιγμός για το μηχανισμό αυτού του μεγάλου πλήθους μέσα στο οποίο οι νέοι μετανάστες, υποτίθεται, χάνουν τον εαυτό τους".

Ο du Toit, εισηγούμενος ένα κοινωνικό μοντέλο μετανάστευσης¹⁸ που στηρίζεται σε μια πολυ-αιτιακή δέσμη παραγόντων, θεωρεί ότι η γοητεία που προσφέρει η πόλη αποτελεί έναν από τους πέντε μείζονες παράγοντες, αλλά δεν μπορεί να κατέχει πρωταρχική θέση στην απόφαση του επίδοξου μετανάστη. Αν και υποθέτει ότι τα άτομα μπορεί να αναφέρονται σ' αυτό τον παράγοντα σαν να έχει επηρεάσει την απόφασή τους για μετακίνηση - αντίθετα δηλ. από τη θέση της Bertaux-Wiame- θεωρεί ότι αυτός ο παράγοντας προσέλκυσης σπάνια αποτελεί το έναυσμα της μετανάστευσης¹⁹. Ακόμη, είναι ενδιαφέρουσα η επισήμανση του ίδιου ότι η πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στον τόπο προορισμού συχνά δεν αντιστοιχεί στην εικόνα και στις προσδοκίες που διαμόρφωσαν πριν την αναχώρησή τους ως δέκτες πληροφοριών για τις συνθήκες που επικρατούν εκεί και ότι επομένως χρειάζεται μια κατηγορία διάκρισης των προσδοκιών που διαμορφώνονται γύρω από τον τόπο άφιξης και των εκ των υστέρων διαμορφωμένων αντιλήψεων που βασίζονται στην άμεση εμπειρία του ίδιου του ατόμου²⁰.

¹⁸ du Toit, όπ. παρ., σελ. 49-76

¹⁹ du Toit, στο ίδιο, σελ. 62

²⁰ βλ. du Toit, στο ίδιο, σελ. 62 και 66. Ωστόσο, στην παρουσίαση ενός μοντέλου που αναφέρεται στη λατινοαμερικάνικη μετανάστευση, υποστηρίζεται το αντίθετο, ότι δηλ., εξαιτίας της πλατειάς διάδοσης των πληροφοριών, οι εικόνες του τόπου άφιξης μετά την εγκατάσταση βρίσκονται σε μεγάλη αντιστοιχία μ'

3.2. ΔΙΚΤΥΑ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Αλλά αν η ελκτική γοητεία της πόλης παραμένει υπό αμφισβήτηση, τουλάχιστον επειδή δεν εμφανίζεται ως κοινός τόπος σε όλες τις σχετικές έρευνες και επειδή μια δέσμη πληροφοριών και εικόνων για την πόλη μπορεί να εμπεριέχει όχι μόνο θετικές αλλά και αρνητικές όψεις με αντίστοιχες επιρροές, ένας άλλος παράγοντας φαίνεται αποφασιστικός για την κατεύθυνση και τη διαδρομή που ακολουθεί ένα μεταναστευτικό κύμα: Πρόκειται για ένα σύνθετο δίκτυο που άλλοτε παίρνει ένα καθαρά οικονομικό-πελατειακό χαρακτήρα κι άλλοτε βασίζεται στα κοινωνικά πρότυπα και στις συγγενικές ή μη-συγγενικές κοινωνικές σχέσεις.

Η τάση συγκέντρωσης των μεταναστών σε μέρη όπου ήδη υπάρχουν συγγενείς ή γνωστοί, σύμφωνα με ανθρωπολογικές θέσεις²¹, δεν είναι καινούρια. Όσο όμως η θεωρία για την κατεύθυνση των μετακινήσεων παραμένει δέσμια των ποσοτικών, οικονομικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού είναι δύσκολο να αναγνωριστεί ο ρόλος που παίζουν τα ποικιλόμορφα δίκτυα σχέσεων

αυτές που είχαν δημιουργήσει οι μετανάστες προτού εγκαταλείψουν τον τόπο καταγωγής τους. Βλ. Cardona and Simmons, 1975.

²¹ du Toit, 1975a, σελ. 6

στην τάση αυτή. Η ανίχνευση αυτής της ποιοτικής διάστασης των μετακινήσεων απαιτεί και την αντίστοιχη μεθοδολογική προσέγγιση από τον ερευνητή, ο οποίος είναι υποχρεωμένος από το θέμα του ή να εστιάζει διαδοχικά την προσοχή του μετακινούμενος από άτομο σε άτομο καθώς ανιχνεύει τα δίκτυα και τις κοινωνικές συζεύξεις των ατόμων²² ή να μελετήσει τη διαδρομή και την κατεύθυνση μεταναστών από την ίδια κοινότητα καταγωγής και να συνάγει συμπεράσματα για το πώς εξελίσσονται και διαμορφώνονται αργότερα οι σχέσεις συγγένειας αυτών των ανθρώπων²³, ή ακόμη να συλλέξει αφηγήσεις ζωής από τους ίδιους τους μετανάστες τους οποίους θα αναζητήσει είτε μέσω πιθανών πηγών επαφής όπως οι εθνικοτοπικοί σύλλογοι, είτε ατομικά όταν αποδειχθεί ότι τέτοιες πηγές επαφής παρέχουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε μια ιδιαίτερη κατηγορία μεταναστών που θα μπορούσαν να θεωρηθούν επιτυχημένοι²⁴.

Η μελέτη των δικτύων δεν αναφέρεται αποκλειστικά στην ανεύρεση σχέσεων ανάμεσα στις δομές συγγένειας και τη μεταναστευτική διαδικασία, αν και αυτή η κατεύθυνση βρέθηκε ότι είναι

²² du Toit, 1975β, σελ. 61

²³ Brown et al., 1970, σελ. 93-120

²⁴ Bertaux-Wiame, όπ. παρ.

ένας κοινός τόπος που διαπερνά ένα σύνολο μελετών²⁵. Στην ποικιλία των δικτύων συμπεριλαμβάνονται ακόμη η ύπαρξη μεταφορικών μέσων από μια περιοχή σε μια άλλη²⁶, οι εμπορικές δίοδοι μεταξύ δύο περιοχών²⁷, η επικοινωνία μεταξύ πόλης-υπαίθρου μέσω της

²⁵ Βλ. Abu-Lughod, 1975, σελ. 202-204. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι η συγγραφέας, αναφερόμενη σε μια σειρά ερευνών που εκλαμβάνουν τις σχέσεις συγγένειας ως βασικό και σταθερό παράγοντα που επενεργεί στη μεταναστευτική διαδικασία, θεωρεί ότι οι ερευνητές δεν μπορεί παρά να ανακαλύψουν αυτό που υποθέτουν. Αυτή η ενδιαφέρουσα κριτική παρατήρηση φέρνει ακόμη μια φορά στο προσκήνιο τη συζήτηση σχετικά με τη συγκέντρωση ερευνητικών δεδομένων με βάση κάποιες προαποφασισμένες υποθέσεις. Με το ζήτημα των προσδοκιών του ερευνητή που επεμβαίνουν στο υλικό του ασχολείται και η Bertaux-Wiame, όπ.παρ., σελ. 252-254, η οποία υιοθετεί τη βιογραφική μέθοδο ως την καταλληλότερη προσέγγιση για τη διερεύνηση της ανάπτυξης του δικτύου των κοινωνικών σχέσεων των μεταναστών.

²⁶ Η ανάπτυξη και βελτίωση των μέσων συγκοινωνίας, ενώ συνδέεται με τη μαζική μετακίνηση από μια περιοχή σε μια άλλη, δεν αποτελεί ωστόσο αιτία μετανάστευσης. Φαίνεται σωστότερο ότι πολύ πιθανόν η μετανάστευση και η ανάπτυξη των μεταφορών προκαλούνται από τις ίδιες αιτίες. Βλ. Petersen, 1970, σελ. 64. Το ζήτημα των μέσων συγκοινωνίας και ειδικότερα το κόστος και η διάρκεια του ταξιδιού, σύμφωνα με μία κατάταξη, περιλαμβάνεται στα "φυσικά" και όχι στα "ψυχο-πολιτισμικά" προσκόμματα. Επομένως, σύμφωνα μ' αυτή τη θέση όσο μεγαλύτερη είναι η υπό διάνυση απόσταση τόσο μειώνεται η πιθανότητα μετανάστευσης εξαιτίας του κόστους και της διάρκειας του ταξιδιού. Βλ. Cardona, and Simmons, όπ. παρ., σελ. 24.

²⁷ Χαρακτηριστική απ' αυτή την άποψη είναι η περίπτωση της περιοχής Auvergne στη Γαλλία, η οποία όντας συνδεδεμένη με ένα πλωτό ποτάμι με το Παρίσι εφοδίαζε από το 18^ο αι. τη γαλλική πρωτεύουσα με ξυλεία από τα πυκνά δάση της. Αυτή η εμπορική δίοδος ήταν που οδήγησε τους κατοίκους της περιοχής

μεταβίβασης καταναλωτικών προτύπων²⁸, ο γάμος που έχει ως αποτέλεσμα τη μετακίνηση συνήθως της γυναίκας στον τόπο κατοικίας του άντρα, παρά το αντίθετο²⁹, οι οργανωμένοι φορείς προώθησης μεταναστών³⁰, και η διάχυση της σχετικής πληροφόρησης³¹.

Στην ουσία, τα δίκτυα των κοινωνικών σχέσεων, το καθένα ανάλογα με την ιστορική του ιδιομορφία, δεν αποτελούν παρά

στο Παρίσι κι όχι σε άλλες μεγάλες γειτονικές πόλεις. Βλ. Bertaux-Wiame, όπ.παρ., σελ. 254-255.

²⁸ Βλ. Καραποστόλης, 1983

²⁹ Βλ. σχετικά: Girard et al., όπ. παρ., Bertaux-Wiame, όπ.παρ., και Πανταζής κ.α. 1988

³⁰ Βλ. για παράδειγμα Πανουτσοπούλου, 1988, για το ρόλο των κοινωνικών οργανώσεων όπως η Χριστιανική Ένωση Νέων στην προετοιμασία μεταναστριών από την Ελλάδα τη δεκαετία του '60, Μαντζουράνης, 1974, για τη λειτουργία των υπηρεσιών στρατολόγησης μεταναστών από την Ελλάδα την ίδια περίοδο, για λογαριασμό της γερμανικής εργοδοσίας και RIZA, 1989 για την προετοιμασία των Ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία που σχεδιάζουν να επιστρέψουν στην Ελλάδα.

³¹ Οι Cardona and Simmons, όπ. παρ., σελ. 23-24 κατατάσσουν τους παράγοντες που διευκολύνουν ή παρεμποδίζουν τη μετανάστευση σε "φυσικούς" και "ψυχοπολιτισμικούς" και εντάσσουν τη ροή της πληροφόρησης στη δεύτερη κατηγορία.

επικοινωνιακούς διαύλους που επιτρέπουν μια συνεχή ροή ανθρώπων, αλλά ακόμη και πληροφοριών, δώρων, επισκέψεων, εμβασμάτων και επιστολών, και προς τις δύο κατευθύνσεις, με ή χωρίς τη ζωντανή μετακίνηση των ίδιων των ατόμων.

Την πιο σημαντική θέση μεταξύ του συνόλου των δικτύων κοινωνικών σχέσεων φαίνεται ότι καταλαμβάνει εκείνο του συστήματος συγγένειας, μια έννοια η οποία θεωρείται καίρια τόσο για την διάνοιξη των διόδων που χρησιμοποιούν όσοι επιθυμούν ή αναμένεται να αναχωρήσουν από μια περιοχή, όσο και για την άφιξη των μεταναστών στην ίδια περιοχή. Καταρχήν πρόκειται για ένα στοιχείο που συναντιέται σε έρευνες που αφορούν όλα τα μήκη και πλάτη της γης³² και δεν υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ δυτικών και μη-δυτικών πολιτισμικών ομάδων που μετακινούνται από τον αγροτικό χώρο στις αστικές συνθήκες.

Ο du Toit, σε μια συνοπτική επισκόπηση ερευνών που διαπραγματεύονται τη σχέση της μετανάστευσης με τα δίκτυα συγγένειας, διαπιστώνει ότι δεν ευσταθεί η υπόθεση της διάσπασης των συγγενικών σχέσεων και της δημιουργίας απομονωμένων πυρηνικών οικογενειών ως αποτέλεσμα της έκθεσης των αγροτών μεταναστών στις αστικές συνθήκες ζωής. Αντίθετα, οι συγγενικές σχέσεις που ίσχυαν για τους αγρότες στον τόπο καταγωγής τους διατηρούνται και μετά τη μετεγκατάστασή τους. Αναφέρεται ενδεικτικά ότι αυτό ισχύει για τους Αμερικανούς που μετακινούνται από την

³² Βλ. Abu-Lughod, όπ. παρ., σελ. 203-204

ύπαιθρο στην πόλη, για τους μετανάστες της αγροτικής Sumatra στα αστικά κέντρα, για τους μετανάστες από την ύπαιθρο της Λατινικής Αμερικής στο Mexico City, το Buenos Aires και το Rio de Janeiro, παρόλες τις διαφορετικές παραδόσεις και δυνάμεις αλλαγής που χαρακτηρίζουν αυτές τις περιοχές, για τους κατοίκους του Λονδίνου που εγκαθιδρύουν σχέσεις με τους συγγενείς τους στην ύπαιθρο και τους επισκέπτονται τακτικά, και, τέλος, για τους Ινδούς μετανάστες των πόλεων που κρατούν τις σχέσεις τους με την κοινότητα καταγωγής, όπου επιστρέφουν σε περιόδους κρίσεων³³.

Για αρκετούς ακόμη πληθυσμούς φαίνεται ότι το δίκτυο συγγενών και γνωστών είναι αποφασιστικής σημασίας για τη μετακίνηση από περιοχή σε περιοχή. Έτσι, σύμφωνα με το Beckett³⁴, για τους ιθαγενείς της Αυστραλίας η απόσταση μοιάζει να είναι μικρότερης σημασίας από το δίκτυο των γνωστών, αφού μπορεί να διανύσουν 200 μίλια και σε μέρος όπου θα είναι γνωστοί, θα έχουν δηλ. συγγενείς που θα τους υποδεχτούν και θα τους υποστηρίξουν, παρά 10 μίλια και σε μέρος χωρίς καθόλου γνωστούς.

Αλλά αν το προηγούμενο εύρημα υπονοεί ότι τα δίκτυα συγγένειας βρίσκονται σε συνάφεια με την κατεύθυνση της μετανάστευσης μη-δυτικών πολιτισμικών ομάδων, υπάρχουν αρκετές έρευνες που υποδεικνύουν ότι αυτή η συνάφεια είναι ανεξάρτητη από

³³ du Toit, 1975a, σελ. 6-8

³⁴ du Toit, στο ίδιο, σελ. 6

τη διαφορετικότητα των πολιτισμικών ομάδων, αλλά και από τα διαφορετικά στάδια της οικονομικής ανάπτυξης των εμπλεκόμενων στη μετακίνηση κοινωνιών. Τα μοντέλα των Cardona and Simmons³⁵ και του du Toit³⁶, παρόλο που σκοπεύουν στη μελέτη και κατανόηση της μετανάστευσης στη Λατινική Αμερική και την Αφρική αντίστοιχα, θεωρείται ότι είναι εφαρμόσιμα και σε άλλες περιοχές της γης³⁷.

Η αγροτική έξοδος από τη γαλλική ύπαιθρο στα μεγάλα αστικά κέντρα και την πρωτεύουσα εξηγείται μεν από τις οικονομικές συνθήκες αλλά η μετακίνηση προς συγκεκριμένους χώρους δεν έγινε ούτε στην τύχη, ούτε χωρίς προετομασία. Αντίθετα, συντελέστηκε μέσω ενός πολύπλοκου δικτύου κοινωνικών σχέσεων όπου πρωταρχικό ρόλο παίζει αυτό της εκτεταμένης οικογένειας³⁸. Όσοι επιχείρησαν τη μετανάστευση δεν έκαναν ένα άλμα στο κενό, αλλά είχαν ήδη στην πλειοψηφία τους συγγενείς και λιγότερο συχνά άλλους γνωστούς που μπορούσαν να τους βοηθήσουν. Αυτό το δίκτυο των προσωπικών σχέσεων βρέθηκε ότι παραμένει σε ισχύ τόσο για τους μετανάστες του

³⁵ Cardona and Simmons, όπ. παρ., σελ. 19-48

³⁶ du Toit, 1975β, σελ. 49-76

³⁷ du Toit, 1975a, σελ. 9

³⁸ Bertaux-Wiame, όπ. παρ., σελ. 255-256

Παρισιού³⁹, όσο και γι' αυτούς που κατευθύνθηκαν σε άλλες περιοχές της Γαλλίας⁴⁰.

Οι μετανάστες που καταφθάνουν στο Mexico City προερχόμενοι από την αγροτική περιοχή Tzintzuntzan επιλέγουν αυτόν τον προορισμό βασισμένοι τόσο στην αντίληψη των διαθέσιμων θέσεων εργασίας, όσο και στην ύπαρξη φίλων και συγγενών που θα τους βοηθήσουν να εγκατασταθούν εκεί βρίσκοντας στέγη και απασχόληση⁴¹.

Όσοι δεν μετανάστευσαν από μια αγροτική περιοχή που έχει αποψιλωθεί από κάποιο μεταναστευτικό κύμα διαμορφώνουν ορισμένες ενδιαφέρουσες εικόνες για τους τόπους εγκατάστασης των συγγενών τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός σικελικού αγροτικού χωριού, που παραθέτει η Schreiber, οι κάτοικοι του οποίου αισθάνονται πιο κοντά στη Νέα Υόρκη ή τη Βοστώνη, όπου έχουν εγκατασταθεί οι συγγενείς τους, παρά στη Ρώμη, προφανώς επειδή οι δεσμοί αυτής της κοινότητας με τους τόπους εγκατάστασης των μεταναστών της έχουν

³⁹ Bertaux-Wiame, στο ίδιο, σελ. 249-265 και Pourcher, όπ. παρ., σελ. 194

⁴⁰ Girard, et al., όπ. παρ., σελ. 218-219 και 249-250

⁴¹ Kemper, 1975, σελ. 228-231, και Kemper, 1977, σελ. 191 και 194

αποκτήσει μεγαλύτερη σπουδαιότητα από τους δεσμούς με το εθνικό κέντρο⁴².

Ο Halpern, μελετώντας ιστορικά τα πρότυπα της βαλκανικής μετανάστευσης με ειδική έμφαση στη Γιουγκοσλαβία⁴³, διατυπώνει ενδιαφέρουσες προτάσεις για τις διόδους που ακολουθεί η μετανάστευση από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει καταρχήν το όχημα της εκπαίδευσης που οδηγεί όσους επιθυμούν να συνεχίσουν το σχολείο στην εγκατάλειψη της υπαίθρου. Ωστόσο κι αυτή η μορφή μετάβασης στην πόλη συντελείται με τη βοήθεια συγγενών που διαμένουν ήδη εκεί. Ένας δεύτερος δρόμος περνάει από την δομή των ευκαιριών απασχόλησης⁴⁴.

Το σημείο όμως στο οποίο φαίνεται να συμφωνούν πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες, μελετητές της γιουγκοσλαβικής κοινωνίας είναι ότι στη χώρα αυτή διατηρείται ένα ισχυρό δίκτυο σχέσεων συγγένειας που διαμορφώνει ένα είδος γέφυρας με επιτυχή και αμφίδρομη λειτουργία μεταξύ πόλης-χωριού⁴⁵. Βέβαια, η

⁴² Schreiber, 1975

⁴³ Halpern, 1975, σελ. 77-115

⁴⁴ Halpern, στο ίδιο, σελ. 91

⁴⁵ Halpern, στο ίδιο, σελ. 91 και 108

Γιουγκοσλαβία, όπως παρατηρεί ο Halpern, έχει χαρακτηριστεί από πολλούς συγγραφείς ως κοινωνία της συγγένειας, αλλά τέτοιες στάσεις, σχετικά με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις και γενικότερα σχετικά με την έννοια των συγγενών, δεν φαίνεται καθόλου να είναι ιδιοτυπία της χώρας αυτής. Αντίθετα, φαίνεται ότι ισχύουν σε όλες τις κοινωνίες ακόμη κι αυτές που ορίζονται ως μεταβιομηχανικές. Παρουσιάζονται όμως με μια ιδιαίτερη έμφαση και ιδιομορφία στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου οι τάξεις που ήταν κυρίαρχες μέχρι την κατάληψη της εξουσίας από τα κομμουνιστικά κόμματα, αναγκάστηκαν στη συνέχεια είτε να εγκαταλείψουν τον ηγετικό τους ρόλο, είτε να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό -ενδιαφέρουσα είναι απ' αυτή την άποψη η περίπτωση πολυάριθμων Πολωνών- και η στελέχωση της διοίκησης και της γραφειοκρατίας προήλθε από πρώην χωρικούς οι οποίοι ήσαν ούτως ή άλλως προσανατολισμένοι προς τις δομές συγγένειας. Αυτή η εκδοχή φαίνεται ότι είναι χαρακτηριστική της γιουγκοσλαβικής περίπτωσης όπου η δομή της γραφειοκρατίας εμφανίζει πολλές αξίες κοινές με αυτές της ζωής της υπαίθρου απ' όπου προέρχονται αρκετοί από τα στελέχη της πρώτης ως πρώην Παρτιζάνοι ή απόγονοι Παρτιζάνων⁴⁶.

Σε μια άλλη μελέτη για την καταγωγή και εξέλιξη των δικτύων συγγένειας στο Μαυροβούνι και τη Σερβία, από το Μεσαίωνα ως

⁴⁶ Halpern, στο ίδιο, σελ. 91-93

σήμερα, ο Hammet⁴⁷ συμπεραίνει ότι η λειτουργία των σχέσεων συγγένειας διεισδύει και στην περίοδο της εκβιομηχάνισης καθώς συχνά ένα μέλος της οικογένειας εργάζεται στη βιομηχανία ή στα μεταλεία για να κερδίσει ρευστά χρήματα προς αντιμετώπιση των αναγκών της οικογένειας⁴⁸. Η οικογενειακή και συγγενική μονάδα όχι μόνο δεν διαταράσσεται από τις αναστατώσεις και τη ραγδαία κινητικότητα που επιφυλάσσει η εκβιομηχάνιση, αλλά λειτουργεί ως "ο οδηγητικός μίτος και αγωγός της μετακίνησης"⁴⁹.

Χωρίς αμφιβολία τα δίκτυα των συγγενών και των γνωστών διευκολύνοντας τη μετακίνηση καινούριων ατόμων παρέχουν μια εξυπηρέτηση ενός ατόμου από ένα άλλο. Επομένως, αυτή η δυαδική σχέση μπορεί άλλοτε να είναι ισότιμη και άλλοτε να είναι ασύμμετρη. Στη δεύτερη περίπτωση, εξαιτίας της άνισης ισχύος μεταξύ του παλιότερου και του νεότερου μετανάστη, βρισκόμαστε μπροστά στην παροχή προστασίας και επομένως στη δημιουργία κάποιου είδους πελατειακών σχέσεων. Τέτοιες πελατειακές σχέσεις μπορεί να έχουν πολιτικό χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση πρώην

⁴⁷ Αναφέρεται από το Halpern, στο ίδιο, σελ. 95

⁴⁸ Το ίδιο ισχύει και για την αφρικανική μετανάστευση από τη στιγμή που η οικογένεια έχει ανάγκες σε ρευστό χρήμα προκειμένου να εκπληρώσει τις φορολογικές υποχρεώσεις της. Βλ. du Toit, 1975β, σελ. 55-58

⁴⁹ Halpern, όπ.παρ., σελ. 95

Παρτιζάνων στη Γιουγκοσλαβία, οι οποίοι παρείχαν πατρωνεία σε χωρικούς που επρόκειτο να μετακινήθουν σε υπηρεσίες της πόλης⁵⁰, ή μπορεί να έχουν καθαρά οικονομικό χαρακτήρα για όσους στη μεταπολεμική Γαλλία είχαν ήδη μεταναστεύσει στο Παρίσι και με κάποια ευκαιρία αναθέρμαναν τις ευρύτερες οικογενειακές σχέσεις με την κοινότητα καταγωγής παίρνοντας μαζί τους κάποιο συγγενή που εξαργύρωνε την επιθυμία αναχώρησης από την ύπαιθρο δουλεύοντας κάποιο χρονικό διάστημα χωρίς αμοιβή στην επιχείρηση του συγγενή του⁵¹.

Ένα ανάλογο πελατειακό σύστημα δημιουργείται επίσης ανάμεσα στους νεοαφιχθέντες στο Mexico City μετανάστες και τους συγγενείς και φίλους που είναι από πριν εγκατεστημένοι εκεί. Οι πρώτοι αποτελούν μια μορφή πελατείας για τους δεύτερους προς τους οποίους δημιουργούν υποχρεώσεις, που πρέπει κάποτε να ανταποδοθούν. Το "χρέος" δεν εξοφλείται με όρους οικονομικούς, αλλά, συνήθως, μεταφέρεται στο ισοζύγιο των παραδοσιακών κοινωνικών συναλλαγών⁵².

⁵⁰ Halpern, στο ίδιο, σελ. 92-94

⁵¹ Bertaux-Wiame, όπ.παρ., σελ. 256

⁵² Kemper, 1975, σελ. 229-230

Ο νεοαφιχθείς μετανάστης προοδευτικά μπορεί αργότερα να έλθει στη θέση του προστάτη του ως προς άλλους ανθρώπους από το περιβάλλον των συγγενών και των γνωστών του, που επιθυμούν να αναχωρήσουν από τον τόπο καταγωγής τους μέσω των δικτύων.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η αναχώρηση από την αγροτική κοινότητα μπορεί να λάβει τη μορφή "κοινωνικού προτύπου"⁵³ το οποίο οικοδομείται στη βάση προηγούμενων εκροών συγγενών, φίλων, γειτόνων ή γνωστών οι οποίοι διανοίγουν τη σήραγγα της μετανάστευσης και αποτελούν το σκελετό των δικτύων που επιτρέπουν την υλοποίηση νέων αλυσιδωτών αναχωρήσεων.

Τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων, και ιδιαίτερα αυτό των συγγενικών δομών, σε μια πρώτη προσέγγιση αποτελούν μια κοινωνικο-ανθρωπολογική κατηγορία στο βαθμό που οι σχετικές έρευνες διερευνούν έννοιες όπως πελατειακές σχέσεις, ή ακόμη στο βαθμό που ενδιαφέρονται για την εξάπλωση και την εξέλιξη νέων ή υπαρχόντων δικτύων σ' ένα νέο τόπο ή μεταξύ δύο περιοχών. Με εξαίρεση λίγες πράγματι μελέτες, τα δίκτυα εκλαμβάνονται ως μια θεσμική δομή που απελευθερώνει τις μετακινήσεις, ή ως ένα στοιχείο λειτουργικό το οποίο επιτελεί μια συγκεκριμένη λειτουργία για τα υποκείμενα που εμπλέκονται σ' αυτά τα δίκτυα. Και στις δύο περιπτώσεις εκλαμβάνονται τότε ως προσελκύσεις και τότε ως

⁵³ Τα κοινωνικά πρότυπα και οι συνακόλουθες δικτυώσεις συνιστούν ένα από τα πέντε μείζονα τμήματα της πολυ-αιτιώδους δέσμης παραγόντων που συγκροτούν το μοντέλο του du Toit, 1975β, σελ. 55 και 61-62

απωθήσεις που διευκολύνουν ή παρεμποδίζουν αντίστοιχα τις μετακινήσεις, και θα μπορούσαν απ' αυτή την άποψη να ενταχθούν στη σχετική θεωρία προσέλκυσης-απόθησης.

Δίπλα στον κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό λειτουργισμό των κοινωνικών δικτύων μπορεί εύκολα να ανιχνευθεί και μια διάσταση ψυχολογικού λειτουργισμού που εμπεριέχεται σ' αυτά. Πρόκειται για το ρόλο που επιτελούν τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων για τη διατήρηση μιας ψυχολογικής ισορροπίας του μετανάστη. Η ψυχολογική λειτουργία των δικτύων φαίνεται να είναι συνυφασμένη με το ρόλο που διαδραματίζει στις μετακινήσεις η μορφή της οικογένειας.

3.3. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Ο σχετικός με το ρόλο της οικογένειας προβληματισμός έχει δύο σκέλη: Αφενός επιχειρείται η κατανόηση του πώς λειτουργεί αυτή η συγγενική δομή, με τις διάφορες ευδιάκριτες εκδοχές της, στην ίδια τη διαδικασία της γεωγραφικής μετακίνησης, και αφετέρου εξετάζεται η λειτουργία της οικογένειας προς την κατεύθυνση της υποστήριξης και προσαρμογής των μελών της στις νέες συνθήκες που επιφυλάσσει η ένταξη στο νέο περιβάλλον.

Η αφετηρία της συζήτησης σχετικά με τη λειτουργία της οικογένειας στη διαδικασία της μετακίνησης βασίζεται σε δύο παραδοχές. Καταρχήν είναι σαφές ότι ο κύριος όγκος των μεταναστευτικών ρευμάτων του αιώνα μας ακολουθεί ένα μονόδρομο που οδηγεί από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα με συνέπειες την πληθυσμιακή αποψίλωση και την υπερσυγκέντρωση πληθυσμού στις αντίστοιχες περιοχές⁵⁴. Εξάλλου, αυτή η μετακίνηση έχει ως αποτέλεσμα την αποδόμηση της εκτεταμένης οικογένειας, μορφή που είναι κυρίαρχη στην αγροτική κοινωνία, αφού κάποια μέλη της ή

⁵⁴ Χαρακτηριστική απ' αυτή την άποψη είναι και η σχετική ορολογία στην οποία συχνά η έννοια "μετανάστευση" ταυτίζεται με την έννοια "αστικοποίηση", χωρίς να συμπίπτουν κατ' ανάγκην σε όλες τις περιπτώσεις.

κάποιες πυρηνικές οικογένειες που προέρχονται απ' αυτή μετακινούνται προς αστικές συνήθως περιοχές.

Ένα ζήτημα που απασχολεί τους κοινωνικούς επιστήμονες είναι το κατά πόσο μπορούν να διατηρούνται οι σχέσεις της εκτεταμένης οικογένειας με την απόσπαση ενός τμήματός της από τον κοινωνικό και γεωγραφικό της χώρο και την εγκατάστασή της, κατά κύριο λόγο, σε μεγαλύτερα ή μικρότερα αστικά κέντρα. Πιο συγκεκριμένα, το ερώτημα που τίθεται είναι αν η εκτεταμένη οικογένεια αποδέχεται και νομιμοποιεί την επαγγελματική και γεωγραφική κινητικότητα κάποιων μελών της, και ποιές είναι οι σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ των δύο μερών όταν πλέον καταργείται η γεωγραφική εγγύτητά τους. Και, ακόμη, τίθεται υπό εξέταση εάν η διατήρηση των σχέσεων της διασπαρμένης στο χώρο εκτεταμένης οικογένειας είναι ένας θετικός συντελεστής τόσο για την ανάπτυξη της βιομηχανικής κοινωνίας, όσο και για την ένταξη της οικογένειας στην κοινωνία αυτή.

Όπως αναφέρει ο du Toit⁵⁵, αρκετοί μελετητές -πιθανότατα υπό την επιρροή της θεωρίας του Parsons για την οικογένεια- θεωρούν ότι οι συνθήκες ζωής στην πόλη οδηγούν στην κατάλυση των σχέσεων συγγένειας των μεταναστών με την οικογένεια προσανατολισμού τους και στην ενίσχυση μιας νέας δομής που είναι η πυρηνική οικογένεια. Η διατήρηση της σημαντικότητας των δεσμών της εκτεταμένης οικογένειας στις νέες συνθήκες θεωρήθηκε ότι ισχύει για μετανάστες

⁵⁵ du Toit, 1975a, σελ. 6-7

από μη-δυτικούς πολιτισμούς αφού αυτοί οι πολιτισμοί χαρακτηρίζονται από τους ισχυρούς φυλετικούς δεσμούς.

Πράγματι, σύμφωνα με τις θέσεις του Parsons⁵⁶ για την αμερικανική οικογένεια, και κατ' επέκταση για την οικογένεια της βιομηχανικής κοινωνίας, οι σχέσεις μεταξύ των μελών της εκτεταμένης οικογένειας, αλλά και αυτές που η ίδια διαμορφώνει με τους έξω απ' αυτήν φορείς, χαρακτηρίζονται από μια βασική δυσαρμονία με τη βιομηχανική κοινωνία. Η αντίθεση ανάμεσα στα συστήματα αξιών αυτής της κοινωνίας κι αυτής της οικογένειας οφείλεται στα ίδια τα δομικά χαρακτηριστικά της δεύτερης, όπως απαίτηση για γεωγραφική εγγύτητα, νεποτισμός, διείσδυση των οικογενειακών αξιών στο επαγγελματικό και εργασιακό σύστημα, επιβολή των εξουσιών της οικογένειας προσανατολισμού επάνω στις προερχόμενες από αυτή πυρηνικές οικογένειες και υπερτονισμός των εκτεταμένων περισσότερο, παρά των πυρηνικών οικογενειακών σχέσεων.

Όλα αυτά τα στοιχεία της δομής έρχονται σε αντίθεση με τις επιδιώξεις της βιομηχανικής κοινωνίας οι οποίες συνοψίζονται στη διατήρηση της ισορροπίας του κοινωνικού συστήματος. Η αντίφαση πηγάζει από τη διαφορική ως προς τις επιδιώξεις του συστήματος κοινωνικοποιητική λειτουργία της εκτεταμένης οικογένειας, αφού η τελευταία βασίζεται στις δομικές αρχές που προαναφέρθηκαν. Η λειτουργικότητα της βιομηχανικής κοινωνίας βασίζεται και στην κοινωνική κινητικότητα των μελών της, γεωγραφική και

⁵⁶ Για την κοινωνιολογία της οικογένειας του Parsons βλ. Μισέλ, 1987, σελ. 82-166

επαγγελματική. Η κινητικότητα όμως αυτή αν δεν εμποδίζεται, τουλάχιστον δεν ευνοείται από την εκτεταμένη οικογένεια γιατί η πρώτη αντιφάσκει προς τα δομικά χαρακτηριστικά της δεύτερης.

Επομένως, σύμφωνα με την παρσονική αντίληψη, η απομονωμένη πυρηνική οικογένεια είναι ο μόνος τύπος που είναι ιδιαίτερα λειτουργικός και καλύτερα προσαρμοσμένος στο νέο οικονομικό πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας, επειδή η ίδια η δομή της της εξασφαλίζει μεγαλύτερες δυνατότητες γεωγραφικής και επαγγελματικής κινητικότητας.

Η σύγχρονη⁵⁷ οικογένεια κατά τον Parsons χαρακτηρίζεται από μια κινητικότητα ως προς τον τόπο κατοικίας που συναρτάται με τον κύκλο της ζωής της. Επίσης, δεν παρεμβαίνει στο επαγγελματικό σύστημα και επομένως δεν εμποδίζει την κινητικότητα που βασίζεται στην αξιοκρατία, αίροντας συγχρόνως τη σύγχιση που δημιουργείται στην περίπτωση της διατήρησης στενών δεσμών της πυρηνικής με την οικογένεια προσανατολισμού επειδή αυτοί οι δεσμοί τροφοδοτούν τη νομιμοποίηση μιας κινητικότητας που βασίζεται στο νεποτισμό⁵⁸.

⁵⁷ Η σύγχρονη οικογένεια την οποία περιγράφει ο Parsons αναφέρεται μεν στην αμερικανική κοινωνία, αλλά δεδομένης της εύρυθμης λειτουργίας της στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας θεωρείται ότι τείνει να κυριαρχήσει σε όλες τις βιομηχανικές κοινωνίες. Βλ. Μισέλ, στο ίδιο, σελ. 92.

⁵⁸ Για μια ανάλυση της δομής της σύγχρονης παρσονικής οικογένειας βλ. Μισέλ, στο ίδιο, σελ. 88-92 και 146-153.

Η συζήτηση γύρω από τις βασικές θέσεις του Parsons διευρύνθηκε αρκετά και απέδωσε νέα πορίσματα υπό το φως νέων εμπειρικών δεδομένων. Ο Litwak, για παράδειγμα, χωρίς να παίρνει σημαντική απόσταση από τις παρσονικές θέσεις για τη λειτουργία της οικογένειας, επανεξετάζει το ασυμβίβαστο ανάμεσα στις σχέσεις της εκτεταμένης οικογένειας και στην επαγγελματική κινητικότητα αφενός και τη γεωγραφική μετακίνηση αφετέρου σε ισάριθμα άρθρα⁵⁹.

Η παρσονική υπόθεση για την αντίφαση που διέπει την επαγγελματική κινητικότητα και τη διατήρηση των σχέσεων της εκτεταμένης οικογένειας βασίζεται στην παραδοχή ότι η επίτευξη μιας κοινωνικής θέσης που συνεπάγεται επαγγελματική κινητικότητα οδηγεί το φορέα της θέσης αυτής σε απομάκρυνση από την οικογένεια προσανατολισμού. Πιο συγκεκριμένα, ένα επάγγελμα με τον τίτλο του και το εισόδημα που αποφέρει επιτρέπει την εξαγορά των συμβόλων της κοινωνικής θέσης, η οποία θέση, εκτός των άλλων, κατακυρώνεται μέσω ενός δικτύου διασυνδέσεων και συναναστροφών με άτομα που δεν βρίσκονται πιο χαμηλά στην κοινωνική ιεράρχηση. Επομένως, αν έτσι έχουν τα πράγματα, τα άτομα που ανεβαίνουν κοινωνικά, προσανατολιζόμενα προς την αξία της κοινωνικής θέσης δεν πρέπει να έχουν ισχυρούς λόγους διατήρησης στενών δεσμών και ταύτισης με μια οικογένεια προσανατολισμού που βρίσκεται σε χαμηλότερη κοινωνική θέση. Μια επιπλέον παραδοχή που θα ενίσχυε την υπόθεση του Parsons είναι ότι η επαγγελματική κινητικότητα συνεπάγεται

⁵⁹ Βλ. Litwak, 1960α, σελ. 9-21 και Litwak, 1960β, σελ. 385-394.

διαφοροποιημένες κοινωνικοποιητικές εμπειρίες, στοιχείο που οδηγεί από μόνο του σε μια μορφή διάσπασης των δεσμών μεταξύ των μελών μιας εκτεταμένης οικογένειας με διαφορετικές επαγγελματικές και κοινωνικές θέσεις⁶⁰.

Η εμπειρική έρευνα του Litwak καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η υπόθεση του Parsons ως προς τις αρνητικές επιπτώσεις της εκτεταμένης οικογένειας στην επαγγελματική ανέλιξη των μελών της μπορεί να είναι ισχυρή μόνο κατά τα πρώτα στάδια της βιομηχανικής ανάπτυξης. Αλλά στη σύγχρονη κοινωνία οι σχέσεις της εκτεταμένης οικογένειας εξελίσσονται κάτω από την πίεση διαφόρων θεσμικών παραγόντων και επομένως δεν απαιτείται ούτε γεωγραφική, ούτε επαγγελματική εγγύτητα για να είναι βιώσιμες⁶¹. Παράλληλα, από την ίδια έρευνα απορρίπτεται η λειτουργική επάρκεια της απομονωμένης πυρηνικής οικογένειας στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία και στη θέση της, όπως και σ' αυτή της δυσλειτουργικής κλασικής εκτεταμένης οικογένειας, προτείνεται η "τροποποιημένη εκτεταμένη οικογένεια" ως ο ιδανικότερος τύπος λειτουργικής οικογένειας⁶².

⁶⁰ Βλ. Litwak, 1960α, σελ. 9-10

⁶¹ Litwak, στο ίδιο, σελ. 19-21

⁶² Για τις διαφορές μεταξύ της "κλασικής" εκτεταμένης και της "τροποποιημένης εκτεταμένης" οικογένειας βλ. Litwak, 1960α, σελ. 10, και Litwak, 1960β, σελ. 385.

Επιστρέφοντας στην εξέταση των βασικών παρσονικών θέσεων, βλέπουμε ότι η επικύρωση μιας κοινωνικής θέσης από τους άλλους δεν προκύπτει μόνο από τη συναναστροφή με άτομα της ίδιας ή ανώτερης θέσης, αλλά νοηματοδοτείται και με την αποδοχή και το σεβασμό που επιφυλάσσει στο φορέα της το δίκτυο των συγγενικών, κυρίως, σχέσεων. Η τροποποιημένη εκτεταμένη οικογένεια και το δίκτυο των φιλικών σχέσεων συγκροτεί τη θεσμική βάση για μια τέτοια αναγνώριση⁶³. Ακόμη, η εμπειρική έρευνα προσκομίζει στοιχεία που υποστηρίζουν ότι η ανοδική κινητικότητα δεν συνεπάγεται ούτε ραγδαίες διαφορές στην κοινωνικοποίηση, ούτε τεράστιες αλλαγές στην ταξική θέση. Στην πραγματικότητα πρόκειται για διαφορές οι οποίες προοδευτικά τείνουν να συρρικνωθούν και επομένως δεν αποτελούν πραγματικό φραγμό στην επικοινωνία της εκτεταμένης οικογένειας⁶⁴.

Ο Litwak σ' ένα δεύτερο άρθρο⁶⁵, το οποίο συμπληρώνει το προηγούμενο για την επαγγελματική κινητικότητα και τις σχέσεις της εκτεταμένης οικογένειας, δείχνει ότι οι σχέσεις της τροποποιημένης εκτεταμένης οικογένειας μπορούν να διατηρούνται, παρά την υπαρκτή

⁶³ Βλ. Litwak, 1960α, σελ. 10-12

⁶⁴ Βλ. Litwak, στο ίδιο, σελ. 12-13

⁶⁵ Litwak, 1960β, σελ. 385-394.

γεωγραφική κινητικότητα ορισμένων μελών της, η οποία εκ των πραγμάτων καταργεί τη γεωγραφική γειτνίαση⁶⁶.

Το προηγούμενο συμπέρασμα βασίζεται σε ευρήματα τα οποία υποδεικνύουν ότι η τροποποιημένη εκτεταμένη οικογένεια συνήθως όχι μόνο δεν εμποδίζει τη γεωγραφική μετακίνηση του ατόμου αλλά επιπλέον την υποστηρίζει οικονομικά, κοινωνικά και ψυχολογικά⁶⁷, πράγμα που απορρίπτει τον ισχυρισμό μιας παρσονικής αντίληψης ότι θα είναι απρόθυμα για μετακίνηση μέλη της εκτεταμένης οικογένειας ακόμα κι αν είναι διαθέσιμες καλύτερες θέσεις εργασίας αλλού, επειδή αυτός ο τύπος οικογένειας αποθαρρύνει τις κεντρόφυγες τάσεις. Ακόμα, η ποικιλόμορφη αρωγή την οποία παρέχει η οικογένεια προσανατολισμού στα μέλη της που έχουν εγκατασταθεί σε άλλο χώρο δεν είναι μονόδρομος, αλλά παίρνει και την αντίθετη κατεύθυνση. Αυτή η αμφίδρομη υποβοήθηση φαίνεται ότι σφυρηλατεί τους δεσμούς μεταξύ των ατόμων παρά τις διαφορετικές τιμές που μπορεί να λάβει η γεωγραφική απόσταση. Μάλιστα, οι επιπτώσεις της τελευταίας στο επικοινωνιακό δίκτυο της οικογένειας τείνουν να ελαχιστοποιούνται όσο επιταχύνεται η πρόοδος στα μέσα συγκοινωνίας και επικοινωνίας.

Συχνά ο μετανάστης λειτουργεί για όσους μένουν πίσω ή πρόκειται να τον ακολουθήσουν ως ένα "προκεχωρημένο

⁶⁶ Litwak, στο ίδιο, σελ. 385-386

⁶⁷ Litwak, στο ίδιο, σελ. 386

επικοινωνιακό φυλάκιο"⁶⁸, επειδή τους τροφοδοτεί με πληροφορίες που μπορεί να φανούν χρήσιμες για τους υποψήφιους μετανάστες.

Το βασικό συμπέρασμα των ερευνών του Litwak, ότι δηλαδή οι σχέσεις της εκτεταμένης οικογένειας συνεχίζουν να επιβιώνουν και στη σύγχρονη κοινωνία επειδή διατηρούν την κοινωνική τους σημασία, παρά τη διάσπαση που επιφυλάσσουν σ' ένα φαινομενικό επίπεδο η επαγγελματική και η γεωγραφική κινητικότητα, φαίνεται να υποστηρίζεται και από πολλές άλλες έρευνες που έγιναν στην Ευρώπη και δείχνουν ότι στην πράξη η πυρηνική οικογένεια διατηρεί κάποιες σχέσεις και δεσμούς με την οικογένεια προσανατολισμού και με άλλους συγγενείς⁶⁹. Αυτό όμως που τίθεται εκ νέου σε συζήτηση είναι η έννοια "τροποποιημένη εκτεταμένη οικογένεια" η οποία, σύμφωνα με τη Μισέλ⁷⁰, αντιστοιχεί κατά κανόνα στην προβιομηχανική κοινωνία και πρέπει να αποφευχθεί στην ανάλυση της σύγχρονης κοινωνίας, όπου το άτομο μπορεί να επιλέξει την αποποίηση των καταναγκασμών που υφίσταται από ορισμένες συγγενικές σχέσεις.

⁶⁸ Litwak, στο ίδιο, σελ. 386

⁶⁹ Μισέλ, όπ.παρ., σελ. 147-150 και du Toit, όπ.παρ., σελ. 6-8

⁷⁰ Μισέλ, όπ. παρ., σελ. 149

Από μια άλλη μελέτη⁷¹ για την μετανάστευση από την ορεινή πολιτεία Kentucky των Η.Π.Α. συνάγεται ότι ένας συγκεκριμένος τύπος οικογένειας ενθαρρύνει και διευκολύνει τη γεωγραφική μετακίνηση των μελών της. Πρόκειται για μια εικοσάχρονη έρευνα, η οποία θεωρείται παραδειγματική⁷², γιατί ανταποκρίνεται σε μια διπλή μεθοδολογική απαίτηση: τη χρήση στατιστικών δεδομένων παράλληλα με μια καλά τεκμηριωμένη ανάλυση ιστοριών περιπτώσεων. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν ως αναλυτική αφετηρία το εννοιολογικό μοντέλο του Frederic Le Play για την οικογένεια. Σύμφωνα με το μοντέλο⁷³ αυτό υπάρχει η γενική κατηγορία οικογένεια, βασικό κύτταρο της κοινωνίας, με τρεις επιμέρους εκδοχές-τύπους: ο πατριαρχικός τύπος, ο ασταθής τύπος και η οικογένεια-κορμός. Ο πρώτος τύπος βασίζεται στην αρχή της συνέχειας, στη διατήρηση της επαφής και των παραδοσιακών οικογενειακών ορίων, αποθαρρύνει την ατομική πρωτοβουλία και πριμοδοτεί την αφοσίωση στην οικογενειακή παράδοση. Η ιδιοκτησία και οι πόροι αυτής της οικογένειας ελέγχονται από έναν αρχηγό ενώ τα παιδιά που παντρεύονται κατοικούν πολύ κοντά στο γονεϊκό σπίτι και, πάντως, παραμένουν δέσμια μιας οικογενιστικής αντίληψης. Είναι

⁷¹ Brown et al, όπ.παρ., σελ. 93-120

⁷² Βλ. du Toit, 1975a, σελ. 4

⁷³ Βλ. Brown et al, όπ.παρ., σελ. 111-118, όπου παρουσιάζεται το μοντέλο της οικογένειας του Frederic Le Play.

φανερό πως ένα τέτοιο δομικό πλαίσιο όχι μόνο δεν ενθαρρύνει τις μεταβολές αλλά συντηρεί μια γενική δομική ακινησία. Αν οι οικονομικές συνθήκες επιβάλλουν κάποια μετακίνηση τότε αυτή συμπαρασύρει ολόκληρη την πατριαρχική οικογένεια ως μια ενότητα.

Η οικογένεια ασταθούς τύπου χαρακτηρίζεται από μια ευμεταβλητότητα και μια κινητικότητα σε όλα τα επίπεδα δομής και λειτουργίας της: ενθάρρυνση του ατομισμού, απελευθέρωση των νέων μελών από τις οικογενειακές υποχρεώσεις, χαλάρωση των οικογενειακών δεσμών και εξάχνωση της οικογενειακής ιστορίας και των παραδόσεων. Επομένως, ένας τέτοιος τύπος οικογένειας διευκολύνει την αποκόλληση και την απομάκρυνση των μελών της από τη γονεϊκή σκέπη και ελαχιστοποιεί τη λειτουργία της οικογενειακής αλληλεγγύης.

Ο ιδανικός τύπος για την αρτιότερη προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της βιομηχανικής κοινωνίας, σύμφωνα πάντα με το μοντέλο του Le Play, είναι η οικογένεια-κορμός, η οποία λειτουργεί με βάση κάποια χαρακτηριστικά που προκύπτουν ως συνισταμένη των δυνάμεων της συνέχειας και της μεταβολής, δυνάμεις οι οποίες αντιστοιχούν στους δύο προηγούμενους τύπους οικογενειών. Η έννοια του οικογενειακού κορμού συμπεριλαμβάνει τόσο το εδραίο γονεϊκό σπίτι όσο και τα "οικογενειακά παρακλάδια" τα οποία διευκολύνονται από τον κορμό όχι μόνο κατά την αναχώρησή τους για αλλού αλλά και κατά την ενδεχόμενη περίπτωση που θα αναγκαστούν, για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή τους, να καταφύγουν στην προστατευτική στέγη του γονεϊκού σπιτιού, όταν αυτό επιβάλλεται από κάποιες συνθήκες. Ακόμη, ο κύκλος του ευρύτερου συγγενικού δικτύου

στο νέο τόπο εγκατάστασης εγγράφεται στο δίκτυο των οικογενειακών παρακλαδιών που υποστηρίζει και εξυπηρετεί τους νεοαφιχθέντες μετανάστες.

Με σημείο αφετηρίας το εννοιολογικό πλαίσιο του Le Play οι Brown et al βρίσκουν ότι ο μεν οικογενειακός κορμός αντιπροσωπεύει το πλαίσιο που διασφαλίζει τη διατήρηση της οικογενειακής παράδοσης και συνέχειας και προσφέρει γι' αυτό ένα ασφαλές λιμάνι, ένα "αποκούμπι"⁷⁴ σε καιρούς ανάγκης για τα οικογενειακά παρακλάδια, τα δε τελευταία μπορούν αφενός να νοιώθουν διασφαλισμένα στην περίπτωση δυσμενών συγκυριών και αφετέρου να λειτουργούν ως κοινωνικο-ψυχολογικός "απορροφητήρας κραδασμών"⁷⁵ κατά τη μεταβατική φάση εγκατάστασης νέων παρακλαδιών που μεταναστεύουν στον ίδιο χώρο.

Η σύγκριση των συμπερασμάτων που βασίζονται σε εμπειρικά δεδομένα από διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες φαίνεται ότι ανοίγει ένα νέο κύκλο στη συζήτηση για το θέμα της διαπλοκής των οικογενειακών σχέσεων με τη γεωγραφική κινητικότητα. Καταρχήν τίθεται υπό αμφισβήτηση η παρσονική αντίληψη ότι η απομονωμένη πυρηνική οικογένεια είναι ο πιο λειτουργικός και προσαρμοσμένος στις ανάγκες της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας τύπος οικογένειας, και ότι η διατήρηση των σχέσεων της εκτεταμένης οικογένειας

⁷⁴ Brown et al, στο ίδιο, σελ. 114-116

⁷⁵ Brown et al, στο ίδιο, σελ. 117

εμποδίζει την υγιή και δυναμική ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνίας. Ωστόσο, φαίνεται ότι ορισμένοι συγγραφείς κάνουν μια ερμηνεία των θέσεων του Parsons η οποία δεν αντιστοιχεί πραγματικά σε όσα ο ίδιος λέγει για τις σχέσεις της σύγχρονης οικογένειας με την ευρύτερη συγγενική ομάδα⁷⁶. Έτσι, η ευκολία με την οποία διάφοροι ερευνητές ανακαλύπτουν αυτές τις σχέσεις μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ανάγνωσης προηγούμενων ερευνητικών πορισμάτων.

Πάντα συνέβαινε οι άνθρωποι να μετακινούνται, κατά κύριο λόγο, σε μέρη όπου υπάρχουν ήδη συγγενείς ή γνωστοί⁷⁷. Αυτή η τάση, υπό την επίδραση της λειτουργιστικής αντίληψης, θεωρήθηκε ότι παρεμβάλλει εμπόδια στην ανάπτυξη της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας. Ο αντίλογος στη θέση αυτή διαθέτει αρκετά πειστικά επιχειρήματα τα οποία προκύπτουν κυρίως από διαπολιτισμικές μελέτες οι οποίες αντιμετωπίζουν την οικογένεια ως ιστορικό φαινόμενο η εξέλιξη του οποίου επηρεάζεται από μια δέσμη παραγόντων που ποικίλουν κατά εποχή και περιοχή. Μια τέτοια αντίληψη οδηγεί την έρευνα σε μια κατεύθυνση αντίθετη από εκείνη

⁷⁶ Βλ. Μισέλ, όπ.παρ., σελ. 146-147. Ανάλογο υπαινιγμό κάνει και η Abu-Lughod, όπ.παρ., σελ. 203-204.

⁷⁷ Βλ. du Toit, 1975

που θεωρούσε την οικογένεια ως ένα αναλλοίωτο βασικό κοινωνικό κύτταρο⁷⁸.

Το ενδιαφέρον των ερευνητών για τη μελέτη του τι διαδραματίζεται στο εσωτερικό της μεταναστευτικής οικογένειας αναπτύχθηκε πολύ αργότερα από το αντίστοιχο ενδιαφέρον για την προσέγγιση άλλων όψεων του μεταναστευτικού φαινομένου όπως είναι π.χ. οι οικονομικές και κοινωνικές του ορίζουσες.

Η ανάπτυξη του σχετικού ερευνητικού ενδιαφέροντος τα τελευταία τριάντα χρόνια δεν μπορεί να θεωρηθεί καθυστερημένη. Είναι συνυφασμένη με ορισμένους παράγοντες που χαρακτηρίζουν τα μεταπολεμικά μεταναστευτικά ρεύματα. Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο ξεκινάει ένας μεγάλος κύκλος ενδοευρωπαϊκών αλλά και υπερπόντιων μαζικών μεταναστεύσεων.

Την ίδια περίοδο οι επιστήμες του ανθρώπου βρίσκονται στην εποχή μιας νέας ανθοφορίας και είναι φυσικό να προσανατολίσουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον και προς ένα νέο φαινόμενο που αποκτά μαζικές διαστάσεις, όπως αυτό της γεωγραφικής μετακίνησης ολόκληρης ή ενός τμήματος της οικογένειας.

Αυτή η μορφή της μετακίνησης είναι πράγματι νέα και συστατικό χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής μετανάστευσης που δεν φαίνεται να συναντιέται σε προηγούμενα μεταναστευτικά ρεύματα τα οποία έχουν περισσότερο ατομικό παρά οικογενειακό χαρακτήρα. Η ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για την μεταναστευτική οικογένεια δεν

⁷⁸ Βλ. Μισέλ, όπ. παρ.

παρατηρείται μόνο στο καθαρό ερευνητικό επίπεδο -αν αυτό μπορεί να υπάρξει ως καθαρό- αλλά συχνά έλκει και την προσοχή των σχεδιαζόμενων και ασκούμενων πολιτικών σε διάφορες χώρες.

Το σύνολο των σχετικών με τη μεταναστευτική οικογένεια μελετών θίγει ορισμένα θέματα που περιστρέφονται γύρω από τρεις βασικούς άξονες: ποια οικογενειακή τυπολογία διαμορφώνει μια μετακίνηση, και τι επιπτώσεις έχει η τελευταία στη δομή και τη λειτουργία της μετακινούμενης οικογένειας.

3.4. Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ

Αξίζει εδώ να συζητηθεί μια σημαντική ερευνητική προσπάθεια που επιχειρεί να ιχνηλατήσει τους λόγους για τους οποίους μετακινούνται οι οικογένειες. Πρόκειται για μια κλασική μελέτη του Rossi⁷⁹ στην οποία η αλλαγή του τόπου διαμονής μιας οικογένειας θεωρείται ως μια φυσική ευκαιρία για την ανάλυση της δράσης. Η μελέτη αποτελεί ένα παράδειγμα ποσοτικής έρευνας όπου χρησιμοποιούνται δεδομένα που αφορούν σε μετακινήσεις οικογενειών εντός του ευρύτερου περιαστικού χώρου της Φιλαδέλφειας των Η.Π.Α. Αν και αναφέρεται σε μετακινήσεις που καλύπτουν πολύ μικρότερες αποστάσεις απ' ότι η τυπική πράξη της μετανάστευσης, είναι μια μελέτη πολύ χρήσιμη για την κατανόηση ορισμένων όψεων της μετανάστευσης που συνδέονται με το πώς λαμβάνεται η απόφαση για μετακίνηση.

Ο συγγραφέας συζητά τα προβλήματα που εισάγουν στην ερευνητική διαδικασία οι γενικές ερωτήσεις και προτείνει την κατάτμηση τέτοιων ερωτήσεων σε ειδικές ερωτήσεις που να αντιστοιχούν στο σπάσιμο της υπό μελέτην δράσης σε λιγότερο σύνθετα θέματα. Το θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς, που είναι το γνωστό μεταναστευτικό μοντέλο το οποίο αναφέρεται στις "απωθήσεις" τις

⁷⁹ Rossi, 1957

"έλξεις" και τις "πληροφοριακές πηγές", καθοδηγεί τον Rossi στην κατασκευή του ερωτηματολογίου και θέτει το πλαίσιο της ανάλυσης των δεδομένων.

Παρατηρείται μια τυπική ακολουθία τριών σταδίων στη λήψη της απόφασης για μετακίνηση που βαίνει ως εξής⁸⁰: Η οικογενειακή μονάδα είναι ικανοποιημένη από τον τόπο όπου διαμένει (στάδιο 1), και κάποια χρονική στιγμή συμβαίνει κάτι που οδηγεί στη δημιουργία παραπόνων και δυσαρέσκειας σχετικά με τον τόπο διαμονής, με αποτέλεσμα την εμφάνιση της επιθυμίας μετακίνησης (στάδιο 2). Η επιθυμία μετακίνησης αποκρυσταλλώνεται σε συγκεκριμένα σχέδια τα οποία ακολούθως υλοποιούνται (στάδιο 3). Η αλληλουχία των τριών σταδίων λαμβάνει τρεις διαφορετικές εκδοχές, ανάλογα με τη διαφοροποίηση της εμπειρίας που βιώνει η κάθε οικογενειακή μονάδα. Έτσι, υπάρχει η τυπική μετακίνηση, η καθυστερημένη και η βεβιασμένη. Στην πρώτη περίπτωση μια οικογένεια διέρχεται τα τρία στάδια σε μια πλήρη αλληλουχία. Στην καθυστερημένη μετακίνηση μιας οικογένειας δεν ίσχυαν ποτέ τα χαρακτηριστικά του πρώτου σταδίου, δηλ. η οικογένεια δεν ήταν ποτέ ευχαριστημένη με την παλαιά διαμονή, αλλά για κάποιους λόγους, πέραν του ελέγχου της οικογένειας, η μετακίνηση πραγματοποιήθηκε αρκετά αργότερα από το χρονικό σημείο της εμφάνισης των παραπόνων που προσδιορίζουν τη λήψη της απόφασης.

⁸⁰ Rossi, στο ίδιο, σελ. 460

Να σημειωθεί εδώ ότι πάντα μεσολαβεί κάποιος χρόνος ανάμεσα στην εμφάνιση των προϋποθέσεων για την λήψη της απόφασης και στην πραγματοποίησή της, χρόνος που εξαρτάται από παράγοντες που επισπεύδουν ή επιβραδύνουν τη μετάφραση ενός παραπόνου σε δράση. Στην περίπτωση της βεβιασμένης μετακίνησης, η οικογένεια δεν εμφανίζεται ποτέ δυσανεστική με τον παλαιό τόπο διαμονής και η απόφαση για μετακίνηση λαμβάνεται κάτω από την πίεση κάποιου παράγοντα που προέκυψε ξαφνικά.

Έτσι, τα δεδομένα που προσκομίζει ο Rossi για να περιγράψει την ακολουθία των ενεργειών που συνδέονται με τη μετακίνηση είναι διαφορετικά για κάθε τύπο μετακίνησης αφού, για παράδειγμα, στην περίπτωση της βεβιασμένης μετακίνησης δεν μπορούν να αναζητηθούν αιτίες παραπόνων, παράπονα, προσκόμματα στην πραγματοποίηση της επιθυμίας μετακίνησης, καθώς αυτά απλώς δεν υπάρχουν. Όμως στην περίπτωση της τυπικής μετακίνησης, κατά την οποία η μετακίνηση μιας οικογενειακής μονάδας διέρχεται δια μέσου της αλληλουχίας των τριών σταδίων, τα προς συλλογήν δεδομένα, για να μην παρουσιάζουν χάσματα ως προς το βασικό θεωρητικό καταμετρικό σχήμα, χρειάζεται να περιέχουν τα εξής:

Πρώτον, τους παράγοντες που προκαλούν την εμφάνιση και εκδήλωση της δυσανεσκειας. Οι παράγοντες αυτοί οδηγούν τη διερεύνηση στη μετάβαση από το στάδιο 1 στο στάδιο 2, ορίζουν τις προϋποθέσεις που αποτελούν το αρχικό ερέθισμα της μετακίνησης, και αποτελούν, σύμφωνα με τον Rossi, τις αιτίες των παραπόνων.

Δεύτερον, τα δεδομένα πρέπει να περιέχουν πληροφορίες σχετικές με τη φύση των προβλημάτων που προκαλούν δυσαρέσκεια στη μετακινούμενη οικογενειακή μονάδα.

Η τρίτη απαραίτητη ομάδα δεδομένων, πάντα στην περίπτωση της τυπικής μετακίνησης, αναφέρεται στα προσκόμματα τα οποία ορίζουν τους πιθανούς παράγοντες που εμποδίζουν την πραγματοποίηση της επιθυμίας για μετακίνηση.

Συχνά, μια οικογένεια δεν επιχειρεί τη μετακίνηση, παρόλη τη ρητή αναφορά σε υπαρκτά προβλήματα σε σχέση με τον τόπο διαμονής. Τέλος, η διερεύνηση των παραγόντων που μετουσιώνουν την εκδηλωμένη δυσαρέσκεια σε δράση προς την κατεύθυνση της μετακίνησης ολοκληρώνει τις πληροφορίες που είναι απαραίτητο να συλλεγούν.

Όπως είναι φυσικό, αυτό το καταμετρητικό σχήμα του Rossi έχει τις συνέπειές του στον προγραμματισμό της διερεύνησης, καθώς υποδεικνύει ότι είναι ανάγκη να συλλεγούν διαφορετικού είδους πληροφορίες για τον κάθε διαφορετικό τύπο μετακίνησης. Αυτή η απόπειρα διερεύνησης του σχηματισμού και της υλοποίησης της απόφασης για μετακίνηση αποτελεί μια ορθολογική ανάλυση. Όπως προκύπτει από τους παράγοντες που εντάσσονται στο καταμετρητικό σχήμα, ο σχηματισμός και η πραγματοποίηση της απόφασης για μετακίνηση αποδίδονται σε παράγοντες που είναι συνειδητοί στο άτομο, αφού η συλλογή και η ανάλυση των δεδομένων αναφέρεται σε μορφές έκδηλης συμπεριφοράς.

Ωστόσο, μια τέτοια ορθολογική ανάλυση θεωρεί ως δευτερεύουσας σημασίας μεταβλητές, όπως το στάδιο του κύκλου της ζωής μιας οικογένειας και την επιθυμία για ανοδική κοινωνική κινητικότητα, οι οποίες σύμφωνα με τους Leslie and Richardson⁸¹ αποτελούν τους παράγοντες που, κατά κύριο λόγο, προσδιορίζουν την αλλαγή του τόπου διαμονής. Η απόφαση για μετακίνηση εκλαμβάνεται από τους Leslie and Richardson ως μια λειτουργία των ανεξάρτητων μεταβλητών "κύκλος ζωής της οικογένειας" και "πρότυπο σταδιοδρομίας", ενώ για τον Rossi είναι συνάρτηση διαφόρων "απωθήσεων", "έλξεων" και "πληροφοριακών διόδων". Η αλλαγή του τόπου διαμονής είναι η εξαρτημένη μεταβλητή και στις δύο προαναφερόμενες έρευνες, όμως οι Leslie and Richardson θεωρούν τα παράπονα για την παρούσα κατάσταση της υπό μετακίνηση οικογένειας ως μια μεταβλητή που μεσολαβεί στο σχηματισμό της απόφασης για μετακίνηση και όχι ως ανεξάρτητη μεταβλητή όπως θεωρείται από τον Rossi.

Το θεωρητικό σχήμα των Leslie and Richardson, παρόλο που παρουσιάζεται ότι είναι σύμφωνο με τη γενικότερη πολυπλοκότητα των παραγόντων που επεμβαίνουν στο σχηματισμό της απόφασης για μετακίνηση και την υλοποίησή της⁸², στην πραγματικότητα είναι ελλειμματικό ως προς εκείνο του Rossi, όπου συνυπολογίζονται και οι

⁸¹ Leslie and Richardson, 1961

⁸² Leslie, and Richardson, στο ίδιο, σελ. 902

αλλαγές στη δομή της οικογένειας, και οι αλλαγές στις αξίες και τις προσδοκίες της, αλλά και αρκετοί άλλοι παράγοντες που ορίζουν το φάσμα των τριών σταδίων της μετακίνησης.

Οι δύο έρευνες που συζητήθηκαν προηγουμένως εξετάζουν ορισμένες μόνο μεταβλητές που σχετίζονται με την απόφαση για μετακίνηση, εκείνες δηλαδή που ενδιαφέρουν το θεωρητικό και καταμετρητικό τους μοντέλο, όπως άλλωστε θα έκανε οποιαδήποτε κοινωνική έρευνα εκκινεί από την προϋπόθεση ότι η υπό μελέτην πραγματικότητα μπορεί να κατακερματισθεί σε ευδιάκριτες μεταβλητές. Ωστόσο, η απόφαση για μετακίνηση, στην πραγματικότητα, έχει πολύπλοκότερη σημασία απ' αυτή που της αποδίδουν οι μεταβλητές που μελετά ο Rossi και οι Leslie and Richardson, καθώς αυτές οι μεταβλητές δεν διερευνούν παράγοντες οι οποίοι, παρόλο που μπορεί να είναι συγκαλυμμένοι και λιγότερο γνωστοί στις μετακινούμενες οικογενειακές μονάδες, επιδρούν στο σχηματισμό της απόφασης και στην πραγματοποίησή της.

4. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

4.1. ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Μια ιστορική επισκόπηση των μεταναστευτικών ρευμάτων δείχνει ότι η Ελλάδα είναι μια χώρα με μακροχρόνια παράδοση στις μετακινήσεις πληθυσμών. Οι μετακινήσεις αυτές έχουν πάρει κατά καιρούς διάφορες μορφές ως προς την κατεύθυνση, την υφή και το μέγεθος.

Στα τελευταία εκατό χρόνια παρουσιάζονται δυο κύκλοι εξόδου/επιστροφής από/στη χώρα. Ως το 1922 η καθαρή μετανάστευση υπερ-καλύπτει την παλινόστηση, όπως και κατά την περίοδο των ετών μεταξύ 1940 και 1973. Αντίθετα από το 1922 ως το 1940 και από το 1974 ως σήμερα υπερτερεί η καθαρή παλινόστηση.

Από τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία¹ φαίνεται ότι το πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα έχει υπερωκεάνια κατεύθυνση με κύριες χώρες υποδοχής τις Η.Π.Α και την Αυστραλία, ενώ η μετανάστευση της μεταπολεμικής περιόδου παρουσιάζει κυρίως ενδοευρωπαϊκή κατεύθυνση (60 %) αλλά και υπερωκεάνια (Η.Π.Α και Καναδάς 20 % , Αυστραλία 13 %).

¹ Στοιχεία από τις Επετηρίδες της Ε.Σ.Υ.Ε.

Κατά την περίοδο 1955-1977 μετανάστευσαν στο εξωτερικό 1.197.343 Έλληνες, από τους οποίους 758.351 (63 %) κατευθύνθηκαν προς χώρες της Ευρώπης και οι υπόλοιποι 438.992 (37 %) προς χώρες εκτός Ευρώπης. Η Ο.Δ.Γ απορρόφησε τον μεγαλύτερο όγκο του ευρωπαϊκού ρεύματος (640.000 ή 84 % του συνόλου των Ελλήνων μεταναστών που κατευθύνθηκαν στην Ευρώπη), και άλλες χώρες, κυρίως το Βέλγιο και η Σουηδία, το υπόλοιπο τμήμα του.

Η υπεροχή της παλινόστησης που παρατηρείται μετά το 1973, σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις², φαίνεται ότι θα συνεχιστεί. Σύμφωνα με άλλες αναλύσεις³ θα συνεχίζει να υπάρχει ένα τμήμα του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού, κατά το πρότυπο της έννοιας του Μαρξ "εφεδρικός βιομηχανικός στρατός", που θα διαθέτει φτηνά την εργατική του δύναμη στις χώρες του καπιταλιστικού μητροπολιτικού κέντρου, στο πλαίσιο του όψιμου καπιταλισμού.

Οι παράγοντες που επηρέασαν τη μεταπολεμική εξωτερική μετανάστευση αποδίδονται στην οικονομική και κοινωνική δομή της Ελλάδας, ως χώρας προέλευσης, και των χωρών υποδοχής. Οι οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες της χώρας προέλευσης και των χωρών υποδοχής παρουσιάζονται σε μια αντιδιαμετρική σχέση. Αυτό φαίνεται να ισχύει τόσο για τους μελετητές που ακολουθούν μια μαρξιστική προσέγγιση, όσο και όσους στηρίζουν την ανάλυσή τους στη νεοκλασική θέση.

² Τράπεζα της Ελλάδος, 1985

³ Νικολινάκος, 1974

Για τους μαρξιστές οικονομολόγους η έννοια του σχετικού υπερπληθυσμού βρίσκεται στο θεμέλιο των αιτίων της μετανάστευσης. Τέτοιες μελέτες για την ελληνική μετανάστευση⁴ εξετάζουν τους όρους δημιουργίας του σχετικού υπερπληθυσμού αρχικά στην ελληνική ύπαιθρο και ακολούθως στα αστικά κέντρα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η δομική αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να απορροφήσει το πλεονάζον εργατικό δυναμικό, σε συνδυασμό με τη ζήτηση εργατικής δύναμης από τις οικονομίες των χωρών της Δυτικής Ευρώπης τροφοδοτούν τη διευκόλυνση της μετακίνησης εργαζομένων προς τις τελευταίες. Σε μια άλλη μελέτη, όπου αναλύεται η πολιτική οικονομία της μετανάστευσης⁵, αφού επισημαίνονται τα λάθη και οι αντιφάσεις της κλασσικής οικονομικής σκέψης, η ελληνική εξωτερική μετανάστευση εντάσσεται στο πλαίσιο του όψιμου καπιταλισμού, ο οποίος μέσω της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης παράγει τον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό που έλκεται από τις χώρες υποδοχής ή απωθείται απ' αυτές, ανάλογα με την επικρατούσα οικονομική συγκυρία.

Το μεταναστευτικό ρεύμα της ελληνικής εξωτερικής μετανάστευσης εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της διαδικασίας της οικονομικής, τεχνολογικής και πολιτικής εξάρτησης της Ελλάδας από τις οικονομικά αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες του μητροπολιτικού κέντρου και συγκεκριμένα της Δυτικής Ευρώπης και

⁴ Βλ. π.χ. Καβουριάρης, 1974, 1988, Notaras, 1967, Karageorgas, 1967.

⁵ Νικολινάκος, 1974.

των Η.Π.Α. Το σύστημα της εξάρτησης δημιουργεί και διαιωνίζει την ανισόμερη ανάπτυξη, με αποτέλεσμα να ευνοούνται οι συνθήκες που προκαλούν τη μετανάστευση προς τις καπιταλιστικές μητροπόλεις της Δυτικής Ευρώπης με κύριο πόλο έλξης για τους Έλληνες την Ο.Δ.Γ.

Μια άλλη προσπάθεια ανάλυσης του μεταπολεμικού κυρίως μεταναστευτικού φαινομένου το εξετάζει από τη σκοπιά της εξάρτησης και της περιφερειοποίησης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας⁶. Στην ίδια μελέτη εξετάζονται οι διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας, καθώς και ορισμένοι υποκειμενικοί λόγοι που ωθούν στη μετανάστευση.

Οι Έλληνες μετανάστες της Δυτικής Ευρώπης προέρχονται κυρίως από τον αγροτικό πληθυσμό. Παρόλη την καπιταλιστική συσσώρευση και τους ταχείς ρυθμούς της βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ελλάδα της μεταπολεμικής περιόδου⁷ επενδύσεις στον αγροτικό τομέα δεν γίνονται. Οι ευκαιρίες για απασχόληση του αγροτικού πληθυσμού μειώνονται σταδιακά εξαιτίας του πολυτεμαχισμού του γεωργικού κλήρου, της έλλειψης μηχανοκαλλιέργειας, των χαμηλών τιμών διάθεσης των αγροτικών προϊόντων και άλλων διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής αγροτικής οικονομίας⁸.

⁶ βλ. Πατηνιώτης, 1990

⁷ βλ. Μουζέλης, 1978.

⁸ Κασμάτη, 1981, *Essays on Greek Migration*, 1967

Αυτά τα χαρακτηριστικά σε συνδυασμό με την πρωτοφανή εγκατάλειψη του αγροτικού χώρου από την πολιτεία, δημιουργούν το σχετικό υπερπληθυσμό, ο οποίος στρέφεται καταρχήν προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Εκεί, η βιομηχανική ανάπτυξη διαπερνάται από τέτοιες δομικές αδυναμίες που εμποδίζουν την πλήρη απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, το οποίο αποτελεί μια νέα μορφή σχετικού υπερπληθυσμού. Όλη αυτή η αλυσιδωτή διαδικασία⁹ συνιστά τους παράγοντες απώθησης από τη χώρα και έχει ως αποτέλεσμα την τροφοδότηση της εξωτερικής μετανάστευσης.

Η μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών της μεταπολεμικής περιόδου προέρχονται από τα βόρεια διαμερίσματα της χώρας και πιο συγκεκριμένα από την Ήπειρο τη Μακεδονία και τη Θράκη. Σύμφωνα με μια εκτίμηση οι καταγόμενοι από αυτές τις περιοχές της χώρας μετανάστες ανέρχονται κατά τα έτη 1955-1975 στο 45% του συνόλου των μεταναστών της χώρας.

Η κατάσταση της οικονομικής σκηνής στη μεταπολεμική Ελλάδα είναι προφανές ότι ορίζει τους παράγοντες απώθησης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού από τη χώρα. Από την άλλη πλευρά, τα χαρακτηριστικά της οικονομικής συγκυρίας ορισμένων κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης βρίσκονται σε διαμετρικά αντίθετη σχέση με αυτά της ελληνικής κοινωνίας, και αποτελούν τους παράγοντες προσέλκυσης και Ελλήνων μεταναστών σ' αυτές τις χώρες.

⁹ Βλ. Πατηνιώτης, όπ. παρ., σελ. 216

Η οικονομία των χωρών υποδοχής στη Δυτική Ευρώπη χαρακτηρίζεται από έλλειψη εργατικών χεριών, ως αποτέλεσμα των γρήγορων ρυθμών βιομηχανικής ανάπτυξης και του χαμηλού ποσοστού αύξησης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Ταυτόχρονα, μειώνεται από τους ντόπιους εργαζόμενους η προσφορά εργασίας για χειρωνακτικές και χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Έτσι, το γενικό οικονομικό πλαίσιο είναι κατάλληλο για τη μεταφορά εργατικής δύναμης από την Ελλάδα και τις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης προς τις εύρωστες οικονομικά κοινωνίες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης.

Εκτός από το ευνοϊκό για τις μετακινήσεις οικονομικό πλαίσιο συντρέχουν και ορισμένοι άλλοι παράγοντες που ενθαρρύνουν τους δυνάμει μετανάστες να πραγματοποιήσουν την έξοδο. Για παράδειγμα, οι συνθήκες απασχόλησης στις χώρες υποδοχής είναι πλεονεκτικότερες από αυτές που επικρατούν στην Ελλάδα. Η ασφαλιστική κάλυψη, το σύστημα περίθαλψης, τα διάφορα επιδόματα, η εξασφαλισμένη με συμβόλαιο εργασία, και η αμοιβή της παρεχόμενης εργασίας είναι ορισμένοι από τους δείκτες με θετικό πρόσημο στη χώρα υποδοχής και αρνητικό στην Ελλάδα, και επομένως λειτουργούν ως παράγοντες προσέλκυσης και απώθησης αντίστοιχα. Φαίνεται δηλαδή ότι η έξοδος των μεταναστών από τη χώρα προσδιορίζεται, εκτός από τα μακρο-οικονομικά χαρακτηριστικά, και από αυτούς τους παράγοντες που συντέλεσαν στη δημιουργία μιας αίσθησης σιγουριάς και σχετικής ασφάλειας για τους μετανάστες στη χώρα υποδοχής και όχι στην Ελλάδα¹⁰.

¹⁰ Κασμάτη, όπ. παρ., σελ

Βεβαίως, οι χώρες υποδοχής έχουν τη δυνατότητα να ελέγχουν τη ροή των μετακινήσεων από τις χώρες αποστολής και εκδηλώνουν την προτίμησή τους με βάση διάφορα κριτήρια¹¹. Η υπογραφή συμβάσεων μεταξύ της Ο.Δ.Γ. και των χωρών της Νότιας Ευρώπης, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, αποδίδεται στον απώτερο στόχο της πρώτης για τη δημιουργία λιγότερων προβλημάτων και την συνεπόμενη αύξηση της παραγωγικότητας, καθώς οι λαοί των χωρών της Ευρώπης χαρακτηρίζονται από παρόμοια κουλτούρα¹². Ενδιαφέρουσα από την άποψη αυτή του ελέγχου των μετακινήσεων είναι μια αναφορά¹³ για την αποστροφή των Βέλγων εργοδοτών προς τους Ιταλούς μετανάστες και την προτίμησή τους προς άλλους νοτιο-ευρωπαίους, εξαιτίας της πιο ανεπτυγμένης συνδικαλιστικής δραστηριότητας των Ιταλών εργατών.

Ένας άλλος μη οικονομικός λόγος που θεωρείται ότι έστρεψε τον κύριο όγκο των Ελλήνων μεταναστών της μεταπολεμικής περιόδου προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης είναι η γεωγραφική απόσταση. Καθώς οι χώρες αυτές βρίσκονται σε πιο προσιτή απόσταση από την Ελλάδα, σε σύγκριση με τις υπερπόντιες χώρες, ένα ταξίδι κοστίζει φτηνότερα και, επομένως, είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί

¹¹ Βλ. π.χ. την περίπτωση των ΗΠΑ, Quota act, Πετρόπουλος, 1981, σελ., 221-224 και Ε.Κ.Κ.Ε., 1972

¹² Βλ. Κασμάτη, όπ. παρ., σελ. 393

¹³ Martens, 1983, σελ. 61, από το Πουλοπούλου, Ε., όπ.παρ., σελ. 184.

ευκολότερα. Έτσι, δημιουργείται στους μετανάστες μια αίσθηση μεγαλύτερης σιγουριάς και εγγύτητας προς την πατρίδα, καθώς τους δίνεται η δυνατότητα να πραγματοποιούν συχνότερες επισκέψεις στην Ελλάδα, όπου μπορεί να έχουν αφήσει ένα τμήμα της οικογένειάς τους¹⁴.

Η υπόθεση της "γεωγραφικής απόστασης" ανάμεσα στους τόπους καταγωγής και προορισμού των μεταναστών έχει εισαχθεί στη μελέτη της μετανάστευσης εδώ και ένα αιώνα¹⁵. Φαίνεται όμως ότι είναι ανεπαρκής αν δεν ενταχθούν στο θεωρητικό της σχήμα τόσο οι δομικοί παράγοντες που ορίζουν το πλαίσιο των μετακινήσεων, όσο και οι ψυχο-κοινωνικές μεταβλητές που δίνουν τον ιδιαίτερο τόνο στις ατομικές και ομαδικές μετακινήσεις. Η σχετικά μικρή απόσταση ανάμεσα στην Ελλάδα και τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης δεν θα μπορούσε να αποτελεί ικανό λόγο μετακίνησης Ελλήνων μεταναστών προς αυτές αν δεν συνέτρεχαν οι αναγκαίες δομικές προϋποθέσεις που επιτρέπουν την μετακίνηση εργατικού δυναμικού. Οι μετάναστες του πρώτου ρεύματος, πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο δεν εμποδίστηκαν από τα πολυήμερα υπερατλαντικά ταξίδια ώστε να μη διανύσουν μεγάλες αποστάσεις ως την Αμερική ή την Αυστραλία. Εξάλλου, ενώ το δομικό πλαίσιο ήταν για ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού ευνοϊκό για μεταναστεύσεις προς τη Δυτική Ευρώπη αλλά και τις ΗΠΑ και την Αυστραλία στις δεκαετίες '50 και '60,

¹⁴ Βλ. Κασμάτη, όπ. παρ., σελ.

¹⁵ Βλ. σχετική συζήτηση στο κεφάλαιο Κοινωνιολογικές και ψυχολογικές έρευνες για τη μετανάστευση

άλλοι από τους δυνάμει μετανάστες κατευθύνθηκαν προς τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, άλλοι προσανατολίστηκαν προς τις υπερπόντιες χώρες, άλλοι ακολούθησαν το δρόμο της εσωτερικής μετανάστευσης, ενώ για κάποιους δεν παρατηρήθηκε καμία γεωγραφική κινητικότητα.

Η κατεύθυνση του κύριου όγκου της ελληνικής μεταπολεμικής μετανάστευσης προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης αποδίδεται, εκτός των άλλων, και στις λειτουργίες των ελληνικών κοινοτήτων, οι οποίες ιδρύθηκαν από την αρχή του μεταναστευτικού ρεύματος και, παρέχοντας πληροφόρηση και εξυπηρέτηση στους νεοαφιχθέντες, σ' ένα στάδιο που είναι αρκετά κρίσιμο για την προσαρμογή των μεταναστών, υπήρξαν παράγοντας προσέλευσης νέων μεταναστών.

Αναφέρεται μάλιστα ότι πολλοί Έλληνες αγρότες που μετανάστευσαν προς τη Δυτική Ευρώπη βρέθηκαν σε πιο οικείο περιβάλλον στις χώρες αποδημίας απ' ότι στα αστικά κέντρα της Ελλάδας, προφανώς εξαιτίας του υποβοηθητικού και υποστηρικτικού ρόλου που ανέλαβαν οι εκεί ελληνικές κοινότητες¹⁶. Η τάση για μετανάστευση σε τόπους όπου ήδη υπάρχει ένα υποστηρικτικό δίκτυο οποιασδήποτε μορφής θεωρείται από πολλούς ερευνητές ως δεδομένη¹⁷. Όμως το ισχυρότερο δίκτυο που αποτελεί παράγοντα έλξης νέων μεταναστών, όταν φυσικά ισχύει το διευκολυντικό πλαίσιο

¹⁶ Βλ. Κασμάτη, όπ. παρ., σελ. 393

¹⁷ Βλ. du Toit, 1975α, σελ. 6

της μετανάστευσης, παραμένει αυτό της συγγένειας¹⁸. Και πάντως δεν είναι αυταπόδεικτο ότι οι ελληνικές κοινότητες στη Δυτική Ευρώπη αποτελούν ένα θεσμό που είναι περισσότερο υποστηρικτικός από άλλα δίκτυα υποστήριξης των εσωτερικών μεταναστών στα αστικά κέντρα της χώρας, τουλάχιστον όταν δεν αναφέρεται με ποιά δίκτυα υποστήριξης συγκρίνονται οι ελληνικές κοινότητες.

Το πολιτικό σκηνικό, όπως διαμορφώθηκε στη χώρα από τα μέσα της δεκαετίας του '30 και ύστερα, δημιούργησε ένα άλλο ισχυρό παράγοντα απώθησης από τη χώρα. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, η κατοχή, ο Εμφύλιος και το μετεμφυλιακό κλίμα προσδιορίζουν το πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μεγάλωσαν οι μετανάστες της περιόδου 1955 - 1973. Αυτές οι πολιτικές συνθήκες επέδρασαν στην ανακύκλωση βασικών αιτίων μετανάστευσης, όπως η καταστροφή της παραγωγικής υποδομής της χώρας¹⁹ και η αποδιάρθρωση της αγροτικής οικονομίας²⁰ με αποτέλεσμα την εγκατάλειψη του αγροτικού χώρου. Παράλληλα, το κλίμα των πολιτικών διώξεων της μετά το τέλος του Εμφυλίου περιόδου επέδρασε έτσι ώστε να εξαγκαστούν να μεταναστεύσουν πολλοί απ' όσους υφίσταντο τις διώξεις²¹.

¹⁸ Η Abu-Lughod, 1975, σελ. 204 αν και βρίσκει ότι μια σειρά σχετικών μελετών συμπίπτουν σ' αυτή την εκτίμηση, εκφράζει αμφιβολίες για το κατά πόσο πρόκειται για επιβεβαίωση προκατειλημμένων υποθέσεων.

¹⁹ Έμκε-Πουλοπούλου, όπ. παρ., σελ. 146

²⁰ Βλ. Μουζέλης, 1978, σελ.

²¹ Για το θέμα αυτό βλ. Μαντζουράνης, 1974, 1977, 1982, 1990

Ορισμένοι ψυχοκοινωνικοί συντελεστές αναφέρονται ως δευτερογενείς παράγοντες που παρακινούν τα πιο δυναμικά και ανήσυχα στοιχεία του πληθυσμού να μεταναστεύσουν. Τέτοιοι παράγοντες είναι ο μιμητισμός, η επιθυμία των ανθρώπων να απολαύσουν τα αγαθά της καταναλωτικής κοινωνίας που στερήθηκαν, και η βιτρίνα της ζωής στα αστικά και βιομηχανικά κέντρα²².

Μια ενδιαφέρουσα θέση για το μεταναστευτικό κύκλο εισάγεται από το Γκότοβο²³, ο οποίος υποστηρίζει ότι η θεωρία, σύμφωνα με την οποία ο αγροτικός πληθυσμός αναγκάζεται να μετακινηθεί εξαιτίας της "εξαθλίωσης", είναι ανεπαρκής, γιατί η απόφαση για μετακίνηση "φαίνεται ότι είναι στην τυπική περίπτωση μια επιλογή, δηλαδή εντάσσεται στο πλαίσιο μιας γενικότερης στρατηγικής του μετανάστη, μιας στρατηγικής με πολυπλοκότερη κοινωνική σημασία, από ό,τι η "αναγκαστική" υποταγή στους νόμους της οικονομικής εξέλιξης.

Ο συγγραφέας διαπιστώνει την ανάγκη μιας ανάλυσης στο μικρο-επίπεδο και υποστηρίζει ότι η μετανάστευση είναι μια "συνειδητή απόφαση" που αποκτά ένα συγκεκριμένο υποκειμενικό "νόημα" για το μετανάστη, εκθέτοντας ταυτόχρονα τρεις παράγοντες που προσδιορίζουν και σημασιοδοτούν αυτό το υποκειμενικό "νόημα".

²² Βλ. Φίλιας, 1976, σελ. 7.

²³ Γκότοβος, 1984

Πρώτος παράγοντας είναι η αντίληψη που έχει ο μετανάστης για τη χώρα υποδοχής ως χώρο όπου θα μπορούσαν να πραγματοποιθούν τα σχέδιά του για βελτίωση της κοινωνικο-οικονομικής θέσης της οικογένειάς του, η οποία περνάει και μέσα από τη βελτίωση των εκπαιδευτικών ευκαιριών για τα παιδιά του. Ο δεύτερος παράγοντας συνίσταται στην αρνητική σε πολλά επίπεδα εικόνα που έχει ο μετανάστης για την αγροτική κοινότητα καταγωγής του, η οποία δεν του προσφέρει τα μέσα για την πραγματοποίηση των σχεδίων του.

Με αφετηρία τους δύο αυτούς παράγοντες ο συγγραφέας οδηγείται στην ανάλυση ενός τρίτου παράγοντα, ο οποίος αναφέρεται στην ευαισθητοποίηση του δυνάμει μετανάστη για επεξεργασία εναλλακτικών λύσεων, που στην περίπτωση αυτή είναι η απόφαση για έξοδο από την κοινότητα καταγωγής.

Αν εξετάσουμε από μια άλλη οπτική γωνία τους παράγοντες που σημασιοδοτούν το υποκειμενικό "νόημα" της μετανάστευσης, θα διαπιστώσουμε ότι, μερικά από τα στοιχεία που τους αποτελούν, συνιστούν την έννοια της "εξαθλίωσης" των αγροτικών μαζών η οποία λειτουργεί ως παράγων απώθησης των δυνάμει μεταναστών από το χώρο προέλευσης. Ταυτόχρονα, άλλα στοιχεία λειτουργούν ως παράγοντες προσέλκυσης στη χώρα υποδοχής. Οι δύο ομάδες παραγόντων αποτελούν το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στη "μακρόχρονη διάρκεια" που αποτελεί το ευρύτερο πλαίσιο, και στο συγκεκριμένο υποκειμενικό "νόημα" που αποκτά για το μετανάστη η μετακίνησή του. Επομένως, η μετανάστευση μπορεί να είναι μια "συνειδητή απόφαση" αλλά το συγκεκριμένο υποκειμενικό "νόημα" της σημασιοδοτείται από το ευρύτερο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο.

Η βιβλιογραφική επισκόπηση υποδεικνύει σαφώς ότι η αγωνία της ελληνικής οικογένειας για το μέλλον των παιδιών της είναι ένας παράγοντας που βαρύνει αποφασιστικά τόσο για τη μαζική εσωτερική και εξωτερική μεταπολεμική μετανάστευση από την ελληνική ύπαιθρο, όσο και για την παλινόστηση των εξωτερικών μεταναστών. Πρόκειται βέβαια για μια αντίφαση -αφού αφορά τόσο την έξοδο όσο και την είσοδο των μεταναστών- η οποία όμως διαπερνά ολόκληρο το μεταναστευτικό κύκλο, καθώς μεταβάλλονται οι υλικές συνθήκες ύπαρξης των μεταναστών και μπορεί να εξηγήσει πολλά φαινόμενα ατομικών και συλλογικών συμπεριφορών των μεταναστών.

Είναι γνωστή λ.χ. η θετική συσχέτιση της επιθυμίας της ελληνικής οικογένειας για ανοδική κινητικότητα με όχημα τη βελτίωση των εκπαιδευτικών ευκαιριών για τα παιδιά, η οποία βελτίωση -μοχλός για την κοινωνική άνοδο- συνδέθηκε συχνά με τη μετανάστευση της οικογένειας²⁴

²⁴ Κασμάτη, 1981, Πετρόπουλος, 1981, Τσιάκαλος, 1981, Eideneier, 1978, Νικητόπουλος, 1978, Γκότοβος, 1984, Πανταζής, κ.α. 1988, Μαντζουράνης, 1974, 1977, Charbit, 1977.

4.2. Η ΠΑΛΙΝΟΣΤΗΣΗ

Η παλινόστηση αναφέρεται στην επιστροφή των εξωτερικών μεταναστών στη χώρα προέλευσης με σκοπό τη μόνιμη εγκατάσταση σ' αυτή. Η μαζική επιστροφή των Ελλήνων μεταναστών τοποθετείται από το 1973 και ύστερα.

Τα στατιστικά στοιχεία που αναφέρονται στην παλινόστηση δεν είναι πλήρη. Η Στατιστική Υπηρεσία καταχωρεί συναφή στοιχεία μόνο για την περίοδο από το 1968 ως το 1977. Πολύ λίγες ελληνικές μελέτες διαπραγματεύονται τα ζητήματα της παλινόστησης, αν τις συγκρίνει κανείς με αυτές που αναφέρονται στην εξωτερική μετανάστευση²⁵.

Σύμφωνα με μια σχετικά πρόσφατη μελέτη που αναφέρεται και στην παλινόστηση²⁶ τα κύρια χαρακτηριστικά της έχουν ως εξής: Ως προς τη χώρα προέλευσης οι παλινοστούντες προέρχονται από τις ευρωπαϊκές χώρες και κυρίως από τη Γερμανία. Έχουν επιστρέψει, όπως άλλωστε είναι φυσικό, λιγότεροι από όσους έχουν μεταναστεύσει κατά την περίοδο 1955-1975. Το ποσοστό αυτό υπολογίζεται σε 30%

²⁵ Αναλυτικά στοιχεία για τη διάρθρωση της παλινόστησης, για τους παράγοντες που την επηρεάζουν και για τα κίνητρα των παλινοστούντων υπάρχουν στην αναλυτική βιβλιογραφική επισκόπηση της Έμκε-Πουλοπούλου, όπ. παρ

²⁶ βλ. Πατηνιώτης, όπ. παρ., σελ. 222-227

με 40%. Παλινοστούν λιγότεροι άντρες παρά γυναίκες. Γενικά, οι τόποι εγκατάστασης των παλινοστούντων είναι η περιοχή της πρωτεύουσας και η Μακεδονία.

Τα ζητήματα που διαπραγματεύεται η έρευνα για την παλινόστηση αναφέρονται κυρίως στους λόγους επιστροφής των μεταναστών, στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν κατά τη διαδικασία της επανένταξης στη χώρα προέλευσης²⁷ και στα προβλήματα που σχετίζονται με τη σχολική κατάσταση των παιδιών²⁸.

Αξιόλογη, επίσης, είναι και μια μελέτη με ένα δείγμα 500 μεταναστών, που επέστρεψαν στην Βόρεια Ελλάδα, όπου εξετάζονται δεκάδες κοινωνικές και δημογραφικές παράμετροι που σχετίζονται με την κατάσταση των παλινοστούντων.

²⁷ Βλ. σχετικά Η Ελληνική Παλινόστηση, 1982

²⁸ Βλ. ενδεικτικά Γκότοβος και Μάρκου, 1984

4.3. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει η Έμκε-Πουλοπούλου²⁹ η σχέση των μεταναστών από την Ήπειρο με το συνολικό πληθυσμό της για την περίοδο 1951-1971 την κατατάσσει στην πρώτη θέση μεταξύ των γεωγραφικών διαμερισμάτων της χώρας, καθώς οι μετανάστες αυτή την περίοδο αντιπροσωπεύουν το 19.1% του συνολικού πληθυσμού της. Ακολουθούν η Θράκη και η Μακεδονία με 18.7% και 16.3% αντίστοιχα, ενώ οι μετανάστες στο σύνολο της χώρας για την ίδια περίοδο αντιπροσωπεύουν το 10.2%.

Από τα ίδια στοιχεία προκύπτει ότι για την περίοδο 1955-1977 οι μετανάστες της Ηπείρου ισοδυναμούν με το 23.1% του συνολικού πληθυσμού της, ενώ οι τιμές για τη Θράκη και τη Μακεδονία ανέρχονται στο 28.0% και στο 20.6% αντίστοιχα. Κατ' αυτή την περίοδο οι μετανάστες ανέρχονται στο 14.0% του συνόλου του πληθυσμού της χώρας.

Σε ότι αφορά τα αριθμητικά δεδομένα της παλινόστησης η εικόνα έχει ως εξής: Οι παλινοστούντες κατά την περίοδο 1970-1977 αντιπροσωπεύουν το 2.2% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, και στην Ήπειρο ανέρχονται στο 3.1% του πληθυσμού της, ενώ για τη Θράκη και τη Μακεδονία οι αντίστοιχες τιμές είναι 3.8% και 3.9% αντίστοιχα.

²⁹ Έμκε-Πουλοπούλου, όπ. παρ., σελ. 90

Στη μετανάστευση από το Νομό Ιωαννίνων αναφέρονται δύο άρθρα³⁰ τα οποία περιέχουν περισσότερο γενικόλογες και όχι εξειδικευμένες παρατηρήσεις. Η πρώτη συστηματική έρευνα για τη μετανάστευση από το Νομό διεξάγεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης μελέτης του Ε.Κ.Κ.Ε. που απλώνεται σε πολλά γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας.

Από την προαναφερόμενη έρευνα³¹ συνάγεται ότι ο αγροτικός χώρος στην Ήπειρο διαπερνάται από τα ίδια οικονομικο-κοινωνικά χαρακτηριστικά που κυριαρχούν στο ευρύτερο ελληνικό αγροτικό χώρο. Τα οικονομικο-κοινωνικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν το Νομό, σύμφωνα με την έρευνα, είναι η έλλειψη μηχανοκαλλιέργειας, ο τεμαχισμός του αγροτικού κλήρου και η συνεπόμενη μείωση των ευκαιριών απασχόλησης του αγροτικού πληθυσμού οι χαμηλές τιμές διάθεσης των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων και η ανυπαρξία έργων κοινωνικής και οικονομικής υποδομής³². Είναι φανερό ότι τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν τη δομική αιτιολογική βάση της μετανάστευσης.

³⁰ Βλ. Πατσούρος, 1964α και 1964β. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα άρθρο που δημοσιεύεται σε δύο συνέχειες.

³¹ Μερλόπουλος, 1966 και Merloupoulos, 1967. Τα δύο άρθρα δημοσιευμένα σε διαφορετικές εκδόσεις προσκομίζουν τα ίδια στοιχεία.

³² Μερλόπουλος, όπ. παρ.

Σε ό, τι αφορά την παλινόστηση στο Νομό μια σχετικά πρόσφατη έρευνα³³ προσκομίζει ορισμένα δημογραφικά στοιχεία για τους παλινοστούντες στις 309 Κοινότητες του Νομού Ιωαννίνων και προβαίνει σε ορισμένες παρατηρήσεις που αφορούν τις διαδικασίες επαν-ένταξης των μεταναστών της πρώτης και της δεύτερης γενιάς.

³³ Πανταζής, κ. α. , 1988

5. ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

Από τη διερεύνηση της σχετικής βιβλιογραφίας προκύπτει ότι η μετανάστευση εργατικής δύναμης κατά τη μεταπολεμική περίοδο από την Ελλάδα στο εξωτερικό, και η επιστροφή της στην Ελλάδα που οριοθετεί το τέλος ενός μεταναστευτικού κύκλου, οφείλεται σε οικονομικούς και πολιτικούς λόγους. Η αιτιολόγηση αυτή βρίσκεται στον πυρήνα των σχετικών μελετών που ανήκουν στην περιοχή της πολιτικής οικονομίας, ανεξάρτητα αν χρησιμοποιούν τη νεοκλασική ή τη μαρξιστική θεωρία ως μέθοδο ανάλυσης.

Οι οικονομικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης, από την ίδια τους τη φύση, είναι υποχρεωμένες να οργανώνουν τη μελέτη του θέματος βασισμένες σε έννοιες και κατηγορίες που διαθέτει το θεωρητικό τους οπλοστάσιο, όπως, κέρδος, μισθός, παραγωγή, κεφάλαιο, μεταφορά κεφαλαίου, σχετικός υπερπληθυσμός κ.ά. Παράλληλα κινούνται σε ένα μακρο-θεωρητικό και μακρο-εμπειρικό επίπεδο το οποίο, όσο κι αν ορισμένες φορές εστιάζεται σε περιορισμένες και μικρότερες οικονομικές όψεις της μεταναστευτικής κίνησης, παραμένει ακόμη αρκετά μακριά από το συγκεκριμένο μετανάστη.

Άλλωστε, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι δεν μπορεί να αποτελεί κύρια πρόθεση των οικονομικών μελετών η επικέντρωση στους συγκεκριμένους μετανάστες ή στις συγκεκριμένες οικογένειες

μεταναστών και η, πέραν των οικονομικών, κατανόηση των λόγων που βρίσκονται πίσω από τη λήψη των διαφόρων αποφάσεων κατά τη διάρκεια ενός μεταναστευτικού κύκλου. Ωστόσο, η αδρή κατανόηση ορισμένων οικονομικών φαινομένων και εννοιών που συνδέονται με τις μεταναστευτικές κινήσεις, μπορεί να αποβεί χρήσιμη και βοηθητική πράξη, ακόμα και για μια προσέγγιση της μετανάστευσης από την πλευρά του υποκειμένου.

Εκτός από οικονομικό μέγεθος ο μετανάστης είναι και μια κοινωνική μονάδα. Είναι δηλαδή ένας "εκπρόσωπος" με την έννοια ότι ανήκει και αναφέρεται σε διάφορες κοινωνικές συσσωματώσεις. Τέτοιες θα μπορούσαν να είναι η τάξη από την οποία προέρχεται, η τάξη στην οποία προσβλέπει, η κοινωνική θέση την οποία ελπίζει να υπερβεί εξαργυρώνοντάς την με μια νέα, η κοινωνία της χώρας υποδοχής στην οποία "ανήκει", και η κοινωνία του τόπου καταγωγής όπου, επίσης, ανήκει. Άλλες τέτοιες συσσωματώσεις συγκροτούν π.χ. οι ομάδες των άλλων συμπατριωτών στη χώρα μετανάστευσης, καθώς και οι ομάδες άλλων, ξένων επίσης, μεταναστών στην ίδια χώρα. Γι' αυτές και για πολλές άλλες όψεις της πραγματικότητας ο μετανάστης έχει ορισμένες εικόνες και μέσω αυτών των εικόνων συναλλάσσεται μαζί τους.

Πηγαίνοντας σ' ένα άλλο επίπεδο, που βρίσκεται πιο κοντά στο ατομικό υποκείμενο, βλέπουμε ότι ο μετανάστης προέρχεται από, και ανήκει σε μια οικογένεια. Η οικογένεια του μετανάστη ζει σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό χώρο ο οποίος χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες, δηλαδή ιστορικές συνθήκες.

Το υποκείμενο πριν από τη λήψη της απόφασης για μετανάστευση είναι ενταγμένο σε μια οικογένεια, όπως και κατά τη διάρκεια της μεταναστευτικής ζωής, ανεξάρτητα αν η οικογένεια είναι ενωμένη ή διασπασμένη στο χώρο. Η υλοποίηση της απόφασης για μετακίνηση είναι φανερό ότι επιφέρει μεταβολές στη δυναμική της οικογένειας. Το ερώτημα που προκύπτει εδώ είναι πώς βιώνονται οι οικογενειακές μεταβολές από το μετανάστη.

Η μετανάστευση, ως μαζικό φαινόμενο μετακίνησης εργατικής δύναμης, προφανώς υπόκειται σε πιέσεις μακροδομικού χαρακτήρα. Όμως στο ατομικό και στο οικογενειακό επίπεδο η απόφαση για έξοδο από, και επιστροφή στον τόπο καταγωγής, αν και επηρεάζεται από τις μακροδομικές πιέσεις, ίσως συνίσταται σε μια επιλογή, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητή και ορθολογική.

Αν δεχθούμε ότι οι ενέργειες ενός μετανάστη κατά τη διάρκεια της τροχιάς της μεταναστευτικής ζωής βασίζονται σε μια σειρά επιλογών, τότε ποιές είναι οι στοχεύσεις αυτών των επιλογών, δηλαδή ποιοί είναι οι επιδιωκόμενοι στόχοι;

Ακόμη, αν υποθέσουμε ότι ο μετανάστης κινητοποιείται προς την κατεύθυνση υπέρβασης της κατάστασης που περιορίζει την ικανότητα δράσης του, κίνηση που θα μπορούσε να ορίζει ό,τι ονομάζεται σχέδιο, τότε πώς εξελίσσεται αυτό το σχέδιο, τι διαδρομές ακολουθεί η εξέλιξή του και πώς αυτό βιώνεται κατά τη διάρκεια της τροχιάς της μεταναστευτικής ζωής; Κι ακόμη, ποιές ψυχοκοινωνικές παράμετροι βρίσκονται στη ρίζα των εκάστοτε επιλογών του μετανάστη;

Βέβαια, οι επιλογές ενός υποκειμένου δεν εδράζονται μονομερώς ή σε "εσωτερικά" ή σε "εξωτερικά" γεγονότα. Είναι αποτέλεσμα της διαλεκτικής συνάρθρωσης των δύο μερών. Επομένως, το επόμενο ερώτημα αναφέρεται στους παράγοντες που συντελούν στην εμφάνιση των εκάστοτε επιλογών του μετανάστη και στο πώς αυτοί οι παράγοντες -εσωτερικοί και εξωτερικοί- συντελούν στην πλοκή του σχεδίου, καθώς και στο νόημα που δίνει ο ίδιος ο μετανάστης στις πράξεις του και στις εξωτερικές συνθήκες που τις προσδιορίζουν.

Τα προηγούμενα ερωτήματα, που αποτελούν το ορμητήριο της παρούσας έρευνας, προκύπτουν από το σχετικό κενό που εντοπίζεται στη μελέτη της μετανάστευσης. Όπως φάνηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο η διερεύνηση των παραγόντων που οδηγούν το μετανάστη στις εκάστοτε επιλογές βρίσκεται πέραν του ίδιου του υποκειμένου της μεταναστευτικής δραστηριότητας ή, πιο σωστά, κατανοεί μόνον τέτοιες πτυχές όταν κινείται στο χώρο της οικονομικής και της κοινωνικής ανάλυσης.

Οι υποκειμενικοί παράγοντες που συμμετέχουν στο σχηματισμό της λήψης των αποφάσεων του μετάναστη θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελέσουν το πεδίο μελέτης μιας ψυχοκοινωνιολογίας της μετανάστευσης.

Όμως οι υποκειμενικοί παράγοντες δεν αρκεί να θεωρηθούν αθροιστικά ή παρατακτικά με τους εξωτερικούς ως προς το μετανάστη - υποκείμενο παράγοντες. Η υποκειμενικότητα του μετανάστη φαίνεται

να αναδύεται στο σημείο όπου οι αντικειμενικές συνθήκες μέσα στις οποίες ο ίδιος κατοικεί τέμνονται με τις υποκειμενικές του ανάγκες.

Τα παραπάνω θέματα, όπως είναι, για παράδειγμα, ο σχηματισμός της ατομικής και της οικογενειακής απόφασης για μετανάστευση, και η διαδρομή που ακολουθούν τα μεταναστευτικά σχέδια δεν έχουν καλυφθεί επαρκώς από τη σχετική έρευνα. Άλλωστε, οι περισσότερες μελέτες της μετανάστευσης επιχειρούν μια εκτεταμένη διερεύνηση αντιπροσωπευτικών, δηλαδή πολυπληθών, δειγμάτων και, επομένως, προσανατολίζονται στη μελέτη όψεων της μετανάστευσης που υποδεικνύει η ίδια η κλασική δειγματοληπτική μεθοδολογία.

Αν όμως ο μετανάστης είναι ένα συγκεκριμένο άτομο που βιώνει με μοναδικό και ιδιαίτερο, και συνάμα ιστορικό τρόπο την πραγματικότητα που την κατοικεί και τον κατοικεί, και αν υποθέσουμε ότι το βίωμα του μετανάστη αντανakλά κοινωνικές πραγματικότητες και τοποθετείται μέσα στις κοινωνικές πραγματικότητες, τότε για να μπορέσουμε να προσπελάσουμε αυτές τις ειδικές κατηγορίες χρειάζεται να υιοθετήσουμε μία ειδική μεθοδολογία, η οποία στην περίπτωση της παρούσας έρευνας είναι η "βιογραφική προσέγγιση".

6. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

6.1. Η ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η Ελληνική μετανάστευση ως ερευνητικό αντικείμενο εντάχθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, στο κυρίαρχο στις κοινωνικές επιστήμες θεωρητικό και εμπειρικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από δύο στοιχεία: από το ένα μέρος την έντονη παρουσία της συγχρονικής ανάλυσης, η οποία διακρίνει το σύνολο, σχεδόν, των συναφών μελετών, και από το άλλο, την επικράτηση του θετικισμού, με εμφανή συνέπεια τον αντικειμενισμό και τον οικονομισμό¹.

Βέβαια, η ίδια η αντίληψη για την συγκρότηση της κοινωνικής πραγματικότητας καθορίζει το θεωρητικό πλαίσιο, τις προς μελέτην όψεις και τη μεθοδολογική προσέγγιση αυτής της πραγματικότητας. Έτσι, στην πλειοψηφία τους οι ερευνητές ορίζουν με λεπτομέρεια ορισμένες πτυχές της μεταναστευτικής πραγματικότητας, αφού προηγουμένως την κατακερματίσουν σε μεταβλητές. Ακολούθως, αφού διατυπωθούν οι υποθέσεις διαμορφώνονται τα ερευνητικά εργαλεία με τρόπο που να αίρεται κατά το δυνατόν η υποκειμενικότητα και κάθε προκατάληψη του ερευνητή και να διασφαλίζεται η αντικειμενική

¹ Κοβάνη, 1986, σελ. 13, 33-35, 65-68 και 117-118.

παρατήρηση.

Επόμενο στάδιο είναι η συλλογή των δεδομένων από ένα δείγμα του μεταναστευτικού πληθυσμού επιλεγμένο με συγκεκριμένους μαθηματικούς τύπους. Τα δεδομένα αυτά μετασχηματίζονται σε μετρήσιμα μεγέθη εκ των προτέρων καθορισμένα, τα οποία με τη σειρά τους υποβάλλονται σε περίτεχνες στατιστικές επεξεργασίες, προκειμένου να ελεγχθούν οι υποθέσεις και να εξαχθούν τα ερευνητικά πορίσματα, τα οποία αναγορεύονται σε πραγματικότητα ή αντιπροσωπευτικά της πραγματικότητας. Τελικό προϊόν, συνεπές με την αιτιοκρατική λογική, είναι η συναγωγή τυπολογιών και η διατύπωση νόμων², με μαθηματικά γενικευτική ισχύ για τις συνθήκες, τους όρους και τις συνέπειες της μετακίνησης των ατόμων, ακόμη και στις περιπτώσεις που αναγνωρίζεται η πολυμορφία των μετακινήσεων³.

Αυτού του είδους οι μελέτες είναι οπωσδήποτε χρήσιμες και η οποιαδήποτε κριτική τους δεν αναιρεί τη βαρύνουσα θέση που κατέχει γενικά στην έρευνα η ποσοτική έκφραση της κοινωνικής πραγματικότητας⁴, καθώς εικονογραφούν ορισμένες όψεις της:

2 Ravenstein, 1885, 1889, όπως αναφέρεται από τον Jansen, 1970, σελ. 10, και Petersen, 1970, σελ. 48-53.

3 Sluzki, 1979.

4 Η προφανής θετική συμβολή των ποσοτικών μελετών αναγνωρίζεται και από ερευνητές, οι οποίοι βασίζονται σε διαφορετικό θεωρητικό και μεθοδολογικό παράδειγμα, όντας θιασώτες της ποιοτικής έρευνας. βλ. π.χ. Bertaux-Wiame, 1981, Karpati, 1981, Θανοπούλου και Πετρονότη, 1987, Μαυρίδου, 1987, Held,

συνθέτουν την εικόνα του μεταναστευτικού πληθυσμού σκιαγραφώντας τις ροπές των μετακινήσεων και τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά, παρουσιάζουν την εξέλιξη των μεταναστευτικών ρευμάτων ως προς την περιφέρεια καταγωγής, τον τόπο άφιξης, την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, το επίπεδο εκπαίδευσης, την ηλικία, το φύλο κ.α. και, συσχετίζοντας αυτές τις μεταβλητές τόσο μεταξύ τους όσο και με άλλες κοινωνιολογικές και ψυχολογικές κατηγορίες, προβαίνουν στην διατύπωση συμπερασμάτων.

Τα πορίσματα αυτά, βεβαίως, αποδεικνύονται χρήσιμα, καθώς συμβάλλουν στην επιδίωξη της γνώσης του αντικειμένου. Ωστόσο, στο πλαίσιο αυτής της ερευνητικής πρόσβασης ο κάθε μετανάστης δεν αντιπροσωπεύει τίποτε άλλο εκτός από μια αριθμητική μονάδα η οποία αλλάζει θέσεις, ή συσχετίζεται με άλλες, εντός του πλαισίου ενός συμβατικού πίνακα κινητικότητας⁵ κατά τη διάρκεια της στατιστικής επεξεργασίας των δεδομένων.

Η ερευνητική διαδικασία αυτού του τύπου, που θεμελιώνεται στο θετικισμό και στον κοινωνικό μπηχεβιορισμό, εμπεριέχει προβλήματα και σοβαρές αδυναμίες που προέρχονται από την αναντιστοιχία ανάμεσα στη μέθοδο και το αντικείμενό της⁶.

1985, και Πετρονώτη, 1988.

5 PiauIt, 1987, σελ. 399.

6 Για μια συστηματική κριτική της χρήσης του θετικιστικού μοντέλου στη διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας βλ. Mills, 1973, Cornfourth, 1981, Darcy de Oliveira και Darcy de Oliveira, 1985, Held, όπ. παρ., Bertaux, 1981β, Karpati, όπ.

Καταρχήν, η εμπειρικοστατιστική έρευνα συχνά βρίσκεται παγιδευμένη σε μια σύγκριση όσον αφορά την έννοια της μεθοδολογίας την οποία ταυτίζει με τις τεχνικές και τα εργαλεία της συλλογής και ανάλυσης των εμπειρικών δεδομένων. Στην πραγματικότητα, η απόδοση ενός τέτοιου νοήματος στην έννοια της μεθοδολογίας δεν γίνεται εξαιτίας της έλλειψης προϋποθέσεων για τη συγκρότηση μιας θεωρίας της μεθόδου. Αντίθετα, οι προϋποθέσεις και οι όροι επεξεργασίας της μεθόδου υπάρχουν σε κάθε ερευνητική πρόσβαση, ακόμα κι αν δεν εκφράζονται με σαφήνεια, ανιχνεύονται δε στο νόημα που δίνεται κάθε φορά στις έννοιες κοινωνία, κοινωνικές επιστήμες και ρόλος υποκειμένων και αντικειμένων της εμπειρικής έρευνας.

Στο πλαίσιο του θετικισμού -κυρίαρχο και στην εμπειρική έρευνα της μετανάστευσης- η κοινωνία γίνεται αντιληπτή σαν στατική και συμπαγής. Κατοικείται από μια συνάθροιση ατόμων των οποίων τα κοινωνικά και ατομικά χαρακτηριστικά παίρνουν τον τίτλο "μεταβλητές"⁷. Επομένως, κάθε θεωρία της κοινωνικής πραγματικότητας ορίζεται ως ένα σύστημα προτάσεων περί των σχέσεων μεταξύ μεταβλητών. Όμως, ένα τέτοιο μοντέλο αποτελεί μια αναλογική μεταφορά του προτύπου των φυσικών επιστημών. Αυτό το δάνειο δεν μπορεί παρά να έχει επιπτώσεις τόσο στην οικοδόμηση της

παρ., Gagnon, 1981.

⁷ Για μια σχετική κριτική βλ. Bertaux, 1981β και Darcy de Oliveira και Darcy de Oliveira, 1985

θεωρίας όσο και της μεθοδολογίας.

Από τη στιγμή που η μελέτη της κοινωνικής πραγματικότητας εκλαμβάνεται ως διερεύνηση των σχέσεων που διέπουν τις μεταβλητές είναι αναμενόμενο ότι θα επιλεγούν για τη συλλογή των δεδομένων τεχνικές ικανές να μετρήσουν αυτές τις μεταβλητές, δηλαδή ποσοτικές τεχνικές. Ακόμη και αν τα δεδομένα είναι ποιοτικά, απαραίτητος όρος για την περαιτέρω επεξεργασία τους είναι η μετατροπή τους σε μετρήσιμες ποσότητες⁸.

Η χρήση των ποσοτικών μεθόδων κατά τη διάρκεια της συλλογής και της επεξεργασίας των δεδομένων, σύμφωνα πάντα με το θετικιστικό πρότυπο έχει τριπλό στόχο: Πρώτον, την εξασφάλιση "αντικειμενικών" δεδομένων, τα οποία μπορούν να προέλθουν από τη χρήση ομολογων, δηλαδή "αντικειμενικών", τεχνικών όπως το πείραμα, το ερωτηματολόγιο, τα τεστ, οι κλίμακες κλπ. Δεύτερον, τη δημιουργία όρων "αντικειμενικής" επεξεργασίας των δεδομένων, που μπορούν να επιτευχθούν με το μετασχηματισμό των δεδομένων σε μια τυπική μαθηματική γλώσσα. Τρίτον, τον αποκλεισμό των διαστρεβλωτικών επιδράσεων της προσωπικότητας του ερευνητή στα δεδομένα και την κατοχύρωση του πρώτου στόχου, με έναν *a priori* έλεγχο της μεταβλητής "επίδραση της παρέμβασης του ερευνητή", έτσι ώστε να μην υπονομεύεται ο "αντικειμενικός" χαρακτήρας των δεδομένων. Δηλαδή η επίδραση του ερευνητή εκλαμβάνεται ως τεχνικό ζήτημα και ως τέτοιο αντιμετωπίζεται στο στάδιο της κατασκευής των τεχνικών

8 Για μια διεξοδική συζήτηση της έννοιας του ποιοτικού και του ποσοτικού στις διάφορες ερευνητικές προσεγγίσεις βλ. Halphrenny, 1979

μέτρησης, ώστε να ακυρώνεται η εμφάνισή της στα επόμενα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας.

Η θεωρητική και μεθοδολογική αντίληψη που σχηματικά παρουσιάζεται στις προηγούμενες παραγράφους θεμελιώνεται επάνω σε ορισμένες προϋποθέσεις-παραδοχές όπως, ενδεικτικά, είναι η στατική αντίληψη της κοινωνικής πραγματικότητας, ο αντικειμενικός της χαρακτήρας, η δυνατότητα αντικειμενικής μέτρησης, ο αυστηρός διαχωρισμός υποκειμένου και αντικειμένου της εμπειρικής έρευνας, η ουδετερότητα και αντικειμενικότητα της ερευνητικής διαδικασίας και του ερευνητή, η απόδοση λογικής ακολουθίας και ομοιομορφίας στις αντιδράσεις των υποκειμένων και η γενικευσιμότητα των αποτελεσμάτων. Ωστόσο, η βασιμότητα αυτών των προϋποθέσεων αμφισβητείται σοβαρά και ελέγχονται από αρκετούς συγγραφείς ως προβληματικές και πρακτικά άγονες⁹.

Η εμπειρικοστατιστική προσέγγιση διατρέχεται από μια βασική αντίφαση επειδή η έννοια της διεργασίας, ενώ εμφανίζεται αρκετά προσφιλής στους κοινωνικούς επιστήμονες, είναι δύσκολο να ενταχθεί στα καταμετρητικά σχήματα των κλασικών ερευνητικών διαδικασιών ακριβώς λόγω της ακαταλληλότητας των χρησιμοποιούμενων μεθόδων. Έτσι, η αντίληψη για μια κοινωνική πραγματικότητα που είναι στατική, ενώ δεν αποτελεί προγραμματική θέση, καταλήγει να είναι το πρακτικό αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ερευνητικής πρόσβασης καθώς εμφιλοχωρεί μέσω της μεθόδου στο όλο θεωρητικό της σχήμα,

9 Βλ. ενδεικτικά την κριτική που ασκούν οι Bertaux, όπ. παρ. και Darcy de Oliveira και Darcy de Oliveira, όπ. παρ.

έτσι ώστε η έννοια της διεργασίας είτε παραλείπεται από την ερμηνεία είτε δηλώνεται *a posteriori* ως πρόσθετη ερμηνεία¹⁰.

Η κοινωνική πραγματικότητα όμως, όχι μόνο δεν είναι αρραγής και απλή συνάθροιση ατόμων, αλλά φαίνεται ότι είναι πολύ πιο σύνθετη και πιο πλούσια απ' όσο υποθέτει το κυρίαρχο ρεύμα των κοινωνικών επιστημών, είναι αντιφατική, συγκρουσιακή και, κυρίως, είναι ανοιχτή στην υπέρβαση της παρούσας κατάστασής της¹¹.

Κατά ανάλογο με την κοινωνική πραγματικότητα τρόπο είναι συγκροτημένη η εμπειρία των υποκειμένων. Όπως σημειώνουν οι Faraday and Plummer¹², η ζωή των ανθρώπων είναι "κατακλυσμένη από στιγμές αναποφασιστικότητας, μεταστροφές, συγχύσεις, αντιφάσεις και ειρωνίες".

Κατά συνέπεια, η αναζήτηση μόνο λογικών ακολουθιών στις αντιδράσεις των υποκειμένων συχνά αποτελεί ουτοπία αν δεχτούμε την άποψη ότι υπάρχει αυτός ο "ενδιάμεσος χώρος"¹³ στη ζωή των ανθρώπων που χαρακτηρίζεται από περιορισμούς, αμφιλογίες,

¹⁰ Βλέπε και Faraday and Plummer, 1979

¹¹ Darcy de Oliveira και Darcy de Oliveira, όπ.παρ.

¹² Faraday, and Plummer, όπ. παρ., σελ. 776.

¹³ Faraday, and Plummer, όπ. παρ., σελ. 776-777

συγκαλύψεις και ανακολουθίες. Η ίδια λοιπόν η υφή της κοινωνικής πραγματικότητας και του βιώματος των ανθρώπων που την κατοικούν, οδηγούν στην αμφισβήτηση της αντίληψης που θεωρεί ότι αυτές οι πραγματικότητες μπορούν να μελετηθούν "αντικειμενικά" ως ένα σύστημα σχέσεων μεταξύ μεταβλητών¹⁴.

Ενα επόμενο σημείο κριτικής που απευθύνεται στην εμπειρικο-στατιστική μέθοδο αναφέρεται στην αμφισβήτηση της ικανότητας των αντικειμενικών ποσοτικών μεθόδων να απεικονίσουν έγκυρα την πολύπλοκη, συνεχώς μεταβαλλόμενη και, επομένως, ιστορική πραγματικότητα. Το αίτημα για κατασκευή αντικειμενικών εργαλείων μέτρησης εγγράφεται στην αφηρημένη θεωρητική κατασκευή του θετικισμού που επιδιώκει τον αυστηρό διαχωρισμό του συστήματος αξιών του ερευνητή από εκείνες του ερευνώμενου.

Στην πραγματικότητα, αυτή η αντίληψη προέρχεται από την κλασσική παράδοση της μεθοδολογίας των φυσικών επιστημών και στοχεύει στην εξουδετέρωση των διαστρεβλωτικών επιδράσεων του ερευνητή στο σώμα των δεδομένων¹⁵. Οι προϋποθέσεις επίτευξης

14 Στην ουσία ο έλεγχος της διαδικασίας απόκτησης της γνώσης επικεντρώνεται κυρίως στον ίδιο τον έλεγχο των μεταβλητών παρά στην πραγματική τους μέτρηση. Το αποτέλεσμα αυτής της ερευνητικής στάσης, όπως είναι αναμενόμενο, είναι μια διολίσθηση προς τον εμπειρισμό της μεθόδου. Βλ. σχετικά Gagnon, 1981, σελ. 47-49.

15 Όμως ο ρόλος της επίδρασης του ερευνητή αναγνωρίζεται αρκετά νωρίς στις φυσικές επιστήμες. Ήδη από το 1927, που ο Heisenberg εισάγει την "αρχή της απροδιοριστίας", αναγνωρίζεται ότι ο πειραματιστής αποτελεί ουσιαστικό μέρος κάθε πειράματος και, επομένως, κάθε παρατήρηση εμπεριέχει αλλοίωση του

αυτού του στόχου είναι η "ουδετερότητα" του ερευνητή. Στην περίπτωση αυτή η δημιουργία ουδέτερων ερευνητικών εργαλείων, που φιλοδοξούν να ενσωματώσουν και να ελέγξουν τους παράγοντες απροσδιοριστίας της ερευνητικής περίστασης, δεν βασίζεται σε κάποια θεωρητική γνώση αλλά στην εμπειρική γνώση του υπό έρευνα αντικειμένου¹⁶. Αυτός είναι ένας λόγος που παρουσιάζεται διάσταση ανάμεσα στη θεωρητικοποίηση και το εμπειρικό γεγονός.

Εξάλλου, το προκατασκευασμένο και "ουδέτερο" εργαλείο, εκλαμβάνοντας τις διαπροσωπικές, άρα κοινωνικές, σχέσεις ως σχέσεις μεταξύ μεταβλητών, στην πραγματικότητα τις αποκλείει από τη διερεύνηση, χωρίς φυσικά να πάψουν να υφίστανται και να αποτελούν την "ουσία του ανθρώπου".

Η απογύμνωση του αντικειμένου από τις κοινωνικές σχέσεις στις οποίες εμπλέκεται, μαζί με το θετικιστικό αίτημα για "ουδετερότητα" του ερευνητή, οδηγούν στο διαχωρισμό υποκειμένων και αντικειμένων της εμπειρικής έρευνας. Ωστόσο, οι θεωρητικές προουποθέσεις αυτού του διαχωρισμού θεωρούνται εξ αρχής άγονες, καθώς η ερευνητική συνθήκη, όπως άλλωστε και κάθε μορφή αλληλεπίδρασης, είναι μια συγκεκριμένη συνθήκη επικοινωνίας, μια δι-υποκειμενική σχέση, με συγκεκριμένη σημασία, όπου οι δύο πόλοι της συνθήκης, γίνονται ο

παρατηρούμενου συστήματος. Βλ. σχετικά Thomson, 1982, σελ. 63-139.

16 Γκότοβος, 1983, σελ. 212-214.

ένας για τον άλλο πότε υποκείμενο και πότε αντικείμενο¹⁷. Προφανώς αυτή η αντίληψη για τις σχέσεις υποκειμένων και αντικειμένων της εμπειρικής έρευνας υπονοεί ότι με τον ίδιο τρόπο είναι διαρθρωμένες και οι σχέσεις που αναπτύσσονται στο πεδίο της υπό διερεύνηση πραγματικότητας, η οποία εκλαμβάνεται είτε ως ένα σύνολο διαπροσωπικών σχέσεων είτε ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων, ανάλογα με το θεωρητικό προσανατολισμό του ερευνητή και ανάλογα με την επιλεγόμενη μονάδα ανάλυσης.

Οι προηγούμενες διαπιστώσεις σχετικά με τις θεωρητικές προϋποθέσεις και τις μεθόδους εργασίας της κλασικής εμπειρικής έρευνας οδηγούν στην αμφισβήτηση της δυνατότητας τους να συλλάβουν εκείνες τουλάχιστον τις πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας που διασχίζονται από συγκρούσεις, αντιφάσεις και αποσιωπήσεις, και επομένως, στην αναζήτηση εναλλακτικών μεθοδολογιών που θα είναι καταλληλότερες για την προσπέλαση του υπό έρευνα αντικειμένου.

Θεμελιώδες καθήκον μιας τέτοιας "ανθρωπολογίας" είναι η συζήτηση για τη σύσταση και την κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας, τις διαδικασίες ένταξης του ατόμου σ' αυτήν και την ανάδειξή του ως δρώντος κοινωνικού υποκειμένου, το οποίο νοηματοδοτεί με το δικό του συγκεκριμένο τρόπο τη σχέση του με την πραγματικότητα την οποία ζει. Πέραν της αντικειμενικής παρατήρησης

17 Ναυρίδης, 1988, σελ. 23-29.

της έκδηλης συμπεριφοράς, χρειάζεται να διερευνήσουμε τη νοηματοδότηση από τα ίδια τα υποκείμενα της δικής τους δραστηριότητας καθώς και αυτής των άλλων υποκειμένων με τα οποία οργανώνονται οι κοινωνικές τους σχέσεις. Έτσι, θα εγκατασταθεί στο επίκεντρο της ερευνητικής προβληματικής η αλληλεπίδραση υποκειμένου-αντικειμένου μέσα σε μια δι-υποκειμενική ιστορικο-κοινωνική σχέση. Ακόμη, πρέπει να αποκρούσουμε την εξαφάνιση και την παραγραφή της ατομικής φυσιογνωμίας από μια μηχανιστική διαλεκτική που θέλει να μεταβάλλει τα άτομα σε "νότες της μεγάλης συμφωνίας της Ιστορίας"¹⁸.

Βεβαίως, οι προτάσεις αυτές μπορούν κάλλιστα να οδηγήσουν σε μια διολίσθηση προς την παγίδα του υποκειμενισμού, αν δεν συλλάβουμε έγκαιρα δύο επιπλέον στοιχεία: Πρώτον, το ρόλο της ιστορικής διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων και, δεύτερον, την αναγνώριση της αξίας ενός γνωστικού -θεωρητικού και μεθοδολογικού- πλαισίου που αναζητεί την ιεραρχία των στοιχείων που αποτελούν τις διαμεσολαβήσεις ανάμεσα στους γενικούς ορισμούς -που επέχουν μια συγκεκριμένη ιστορική βαρύτητα, όπως π.χ. οι οικονομικές συνθήκες και η τάξη- και στο άτομο, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του και της υποκειμενικότητάς του¹⁹.

Προς μια τέτοια κατεύθυνση εργάζεται η ανανεωμένη βιογραφική

¹⁸ Πάρσονς, 1975, σελ. 14.

¹⁹ Σαρτρ, 1975

μεθοδολογία η οποία προτείνεται εδώ ως δυνητική προσέγγιση της μεταναστευτικής εμπειρίας. Η βιογραφική έρευνα σύμφωνα με μια ταξινόμηση²⁰, εντάσσεται στην επικοινωνιακή έρευνα στο βαθμό που στηρίζεται στη συμβολική αλληλεπίδραση. Όταν όμως σκοπεύει στη σύνδεση της θεωρίας με την πολιτική και κοινωνική πρακτική θα μπορούσε να ενταχθεί στην κατηγορία των μεθόδων δράσης.

Από ιστορική άποψη η βιογραφία δεν είναι νέο φαινόμενο. Βιογραφικό υλικό σε διάφορες μορφές, υπό μια ευρεία έννοια του όρου²¹, παράγεται σε όλες τις ιστορικές εποχές²². Για τους

20 ΟHeld, όπ. παρ., αντιπαραθέτοντας τα εναλλακτικά μοντέλα έρευνας προς το κλασσικό εμπειρικό μοντέλο έρευνας, κατατάσσει τα πρώτα σε δύο μεγάλες κατηγορίες: α) η κατηγορία των μεθόδων δράσης και β) η κατηγορία της επικοινωνιακής έρευνας. Η πρώτη κατηγορία διαφοροποιείται από τη δεύτερη στο ότι σκοπεύει χωρίς περιστροφές στην αναζήτηση των πρακτικών αναγκών των υποκειμένων και στην επίτευξη κοινωνικών και πολιτικών στόχων.

21 Για μια διασάφηση της εναλλακτικής χρησιμοποίησης της σχετικής ορολογίας, βλ. Bertaux, 1981α.

22 Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ, από την αρχαία ελληνική, τη ρωμαϊκή και τη μεσαιωνική εποχή, οι μαρτυρίες που χρησιμοποίησε στο ιστορικό του έργο ο Ηρόδοτος, οι οποίες με τους σημερινούς όρους θα μπορούσαν να καταταγούν στην "προφορική ιστορία", το έργο του Ξενοφώντα "Κύρου Ανάβασις" με αφηγηματική απομνημονευματική μορφή, ένα τμήμα του έργου του Πλουτάρχου, τα απομνημονεύματα του Ιουλίου Καίσαρα "De bello Gallico" και "De bello civili" και οι "Βίοι Αγίων" της μεσαιωνικής εποχής. Από τη νεότερη ελληνική ιστορία γνωστότερα είναι τα βιογραφικά ντοκουμέντα, είτε σε αυτοδιηγητική είτε σε ετεροδιηγητική μορφή, συνήθως από ή για πρόσωπα της πολιτικής, του στρατού και των τεχνών. Βιογραφικές αναφορές βρίσκονται επίσης στα γυναικεία περιοδικά

ανθρωπολόγους η αφήγηση ζωής και η ιστορία ζωής αποτελούν ήδη από το 19ο αι. πρότυπα εργαλεία έρευνας του πεδίου τους.

Η μέθοδος βρίσκεται στην εποχή της ανθοφορίας με τη Σχολή του Σικάγου κατά τη διάρκεια των δεκαετιών '20 και '30 και ιδιαίτερα με το κλασσικό έργο των Thomas and Znaniecki "The Polish Peasant in Europe and America". Όμως αυτή η τεχνική ποτέ δεν απέκτησε τη σημασία που της απέδωσαν οι δύο προηγούμενοι συγγραφείς οι οποίοι θεώρησαν ότι η αφήγηση ζωής αποτελεί τον τέλειο τύπο κοινωνιολογικού υλικού.

Από τη δεκαετία του '40 ανοίγει μια περίοδος ραγδαίας εγκατάλειψης και κατάρρευσης της μεθόδου με εξαίρεση την Πολωνία όπου χρησιμοποιόταν συνεχώς και όπου έχουν συλλεγεί τα τελευταία εβδομήντα χρόνια χιλιάδες γραπτές θεματικές αναμνήσεις²³.

Αυτή η παραγνώριση ισχύει ιδιαίτερα για το χώρο μελέτης της ψυχολογίας παρόλο που οι συναφείς κοινωνικές επιστήμες -κυρίως η κοινωνική ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία και η κοινωνική ιστορία- τα τελευταία είκοσι χρόνια εμφανίζουν μια αναζωογόνηση του

του 19ου αιώνα· για το θέμα αυτό βλ. Βαρίκα, 1988. Τέλος, στην παγκόσμια λογοτεχνία συναντά κανείς πληθώρα κειμένων που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο θα μπορούσαν να ενταχθούν στη βιογραφία ως λογοτεχνικό είδος· για το τελευταίο βλ. Shelston¹⁹⁸² και το σχετικό αφιέρωμα του περιοδικού Διαβάζω, 1986.

23 Επισκοπήσεις της βιογραφικής μεθόδου υπάρχουν στα: Bertaux, 1981α, Bertaux and Kohli, 1984, Faraday and Plummer, όπ. παρ. και στην ελληνική γλώσσα στα: Θανοπούλου και Πετρονώτη, όπ. παρ. και Κιτρομηλίδης, 1985. _

ενδιαφέροντος και ένα αυξανόμενο κύμα εργασιών σχετικά με τη βιογραφική προσέγγιση έστω κι αν η τελευταία θεωρείται ότι λειτουργεί στο περιθώριο του κυρίαρχου ρεύματος των κοινωνικών επιστημών²⁴.

Στη σημερινή της έκφανση η βιογραφική προσέγγιση, με την αξίωση της επιστημονικής θεμελίωσης, δεν είναι μια μέθοδος με ενιαία και παγιωμένη τεχνική, ούτε, άλλωστε, φαίνεται ότι επιζητείται μια τέτοιου είδους ομοιομορφία. Αντίθετα, οι βιογραφικές έρευνες των τελευταίων εξήντα χρόνων συνθέτουν ένα μωσαϊκό, αποτελούμενο από το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο εμπίπτει η κάθε μελέτη, και το εκάστοτε υπό μελέτην θέμα²⁵.

Η βιογραφική προσέγγιση τα τελευταία μόλις χρόνια άρχισε να κάνει την εμφάνισή της στον ελληνικό χώρο. Η αργοπορημένη εμφάνισή της δεν οφείλεται τόσο στην ηλικία της μεθόδου όσο, ίσως,

24 Οι Faraday and Plummer., όπ. παρ., σελ. 773-798, επιχειρούν να προσπελάσουν τους λόγους αυτής της ιστορικής παραγνώρισης, αποδίδοντάς τους σε μεθοδολογικές ανεπάρκειες, με τη χρήση ενός ερευνητικού παραδείγματος. Για το ίδιο βλ. Bertaux, 1981α, και Bertaux and Kohli, όπ. παρ.

25 Το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο στηρίζεται ο ερευνητής μπορεί, για παράδειγμα, να είναι η συμβολική αλληλεπίδραση, ο υπαρξισμός, ο δομολειτουργισμός, ο μαρξισμός, η θεωρία των ρόλων. Με βάση την επιστημονική περιοχή υπάρχουν έρευνες που εμπίπτουν στην κοινωνική ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, την κοινωνική ψυχολογία, την κοινωνική ιστορία. Όσον αφορά στην ταξινόμηση της θεματικής παρουσιάζεται μια δυσκολία στην κατατάξη. Ενδεικτικά εδώ αναφέρονται μερικές θεματικές περιοχές, όπως η "παρέκκλιση" (παραβατικότητα ανηλίκων, σεξουαλικές διαφοροποιήσεις, εγκληματικότητα), και οι διαδικασίες των κοινωνικών αλλαγών (αστικοποίηση, μετανάστευση, επαγγελματική κινητικότητα).

σε λόγους που συνδέονται με την ισχυρή επιρροή που ασκεί ως σήμερα σε επιστημονικούς και ακαδημαϊκούς κύκλους το κυρίαρχο ρεύμα που εισέβαλε στην ερευνητική διαδικασία με το όχημα του θετικισμού. Παρόλα αυτά, σε μια προσπάθεια συμβολής στην άρση της αδιαφάνειας και του δυσανάγνωστου της ελληνικής πραγματικότητας, που επέβαλε και ιδεολογικά η κυρίαρχη καταμετρητική αντίληψη, αρχίζουν να εμφανίζονται στην ελληνική βιβλιογραφία οι πρώτες βιογραφικές προσεγγίσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να καταταγούν σε θεωρητικές μελέτες και σε εμπειρικές έρευνες.

Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται: η πρώτη θεωρητική παρουσίαση της μεθόδου στην ελληνική βιβλιογραφία, επάνω στην οποία θεμελιώνεται μια ενδιαφέρουσα ιστορικο-πολιτισμική μονογραφία²⁶, μια βιβλιογραφική επισκόπηση με αναφορά στο ιστορικό, τις μορφές και τα χαρακτηριστικά της μεθόδου²⁷, και μια παρουσίαση της τεχνικής της ιστορίας ζωής στο πλαίσιο της σύγκρισης κοινωνιολογίας και ιστορίας²⁸.

Οι εμπειρικές έρευνες περιλαμβάνουν: Δύο παραδείγματα με

26 Κιτρομηλίδης, όπ. παρ.

27 Θανοπούλου και Πετρονώτη, όπ. παρ.

28 Λαμπίρη-Δημάκη, 1989

αντικείμενο την απασχόληση²⁹, μια μελέτη που διερευνά τις πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της αυθαίρετης συνοικιακής δόμησης³⁰, μια μελέτη όπου η μέθοδος χρησιμοποιείται στις ιστορίες γυναικών³¹, μία ακόμη καθρέφτης της ψυχοκοινωνικής πραγματικότητας των φεμινιστριών της μεταδικτατορικής περιόδου³², μια μελέτη των διεργασιών του πένθους σε χήρες γυναίκες³³ και, τέλος, μια διερεύνηση του κοινωνικο-συμβολικού χώρου που αναφέρεται στις αναπαραστάσεις των αγροτών για το χρήμα^{34,35,36,37}.

29 Μπακαλάκη, 1986 και Πετρονώτη, όπ. παρ.

30 Μαυρίδου, όπ. παρ.

31 Βαρίκα, όπ. παρ.

32 Σταματοπούλου-Ιγγλέση, 1989.

33 Μεταλληνού, 1991

34 Ναυρίδης, 1988

35 Ναυρίδης, Αρχοντάκη, Δοξιάδης, 1989

Τι ακριβώς είναι η βιογραφία και τι μπορούμε να κάνουμε μ' αυτή;

Καταρχήν, η έννοια της βιογραφικής μεθόδου δεν περικλείει μια ενιαία ερευνητική διαδικασία. Σύμφωνα με δύο ορισμούς που παραθέτει ο Kohli³⁸, τα "βιογραφικά ντοκουμέντα είναι κείμενα που αναπαριστούν τη συμμετοχή ενός συγγραφέα σε μια συγκεκριμένη κοινωνική περίσταση και την προσωπική του αντίληψη γι' αυτήν την κατάσταση" ή "κείμενα που περιλαμβάνουν βιογραφικά μακρο-στοιχεία, δηλαδή τη σύνολη προηγούμενη ζωή, ή, τουλάχιστον, μεγάλα τμήματά της"³⁹.

Αν και ο ίδιος συγγραφέας θεωρεί ότι ο δεύτερος ορισμός είναι περισσότερο εξειδικευμένος, πρέπει να πούμε εδώ ότι ο πρώτος ορισμός φαίνεται περισσότερο λειτουργικός γιατί ανταποκρίνεται στην ουσία της ίδιας της επικοινωνιακής έρευνας, ιδιαίτερα αν στην έννοια "συγγραφέας" συμπεριλάβουμε τόσο τον ερευνητή όσο και τον πληροφορητή του.

36 Ναυρίδης, 1991α

37 Ναυρίδης, 1991β

38 Kohli, 1981, σελ. 61-84.

39 Kohli, όπ. παρ., σελ. 62

Οι συνθήκες παραγωγής του βιογραφικού υλικού -του οποίου οι κύριες μορφές είναι η "αφήγηση ζωής" και η "ιστορία ζωής"⁴⁰- παραπέμπουν κατευθείαν στην επικοινωνιακή σχέση που οργανώνεται ανάμεσα στον "ακροατή" και τον "αφηγητή". Ενώ οι ρόλοι αυτοί μοιάζουν ξεκάθαροι, τουλάχιστον στην αντίληψη της κλασσικής μεθόδου έρευνας, στο εννοιολογικό πλαίσιο της βιογραφικής προσέγγισης είναι περισσότερο περίπλοκοι από όσο φαίνονται.

Και οι δύο πόλοι της σχέσης ερευνητή-ερευνώμενου εμπλέκονται ριζικά στο υπό διερεύνηση αντικείμενο. Και οι δύο διερευνούν κάποιο αντικείμενο, ο καθένας από τη σκοπιά του. Είναι ο ένας για τον άλλο, ταυτόχρονα και εναλασσόμενα, υποκείμενο και αντικείμενο. Βρίσκονται παγιδευμένοι σε μια κυκλική επανατροφοδοτική συνθήκη εξακολουθητικής αλληλεπίδρασης. Μπορούμε να πούμε ότι είναι "συμπαράγωγοι" του βιογραφικού υλικού, ή, ακόμα και "συνερευνητές"⁴¹. Επομένως, "η γνώση δεν έχει τον "άλλο" ως αντικείμενό της. Αντ' αυτού θα έπρεπε να έχει ως αντικείμενό της τη λαβυρινθώδη και απολύτως αμοιβαία αλληλεπίδραση μεταξύ παρατηρητή και παρατηρούμενου"⁴².

40 Για τη σχετική ορολογία βλ. Bertaux, 1981a. Για τις ποικίλες μορφές του βιογραφικού υλικού βλ. Θανοπούλου και Πετρονότη, όπ. παρ., σελ. 24-26 και Kohli, όπ. παρ., σελ. 62-63.

41 Χαρακτηριστική απ' αυτή την άποψη είναι η βιογραφία της θείας Σουζάννας που παρουσιάζει ο Catani. Στο σχετικό βιβλίο, βλ. Catani και Mazé, 1982, εμφανίζονται ως συγγραφείς και ο ερευνητής και η πληροφορήτριά του.

42 Ferrarotti, 1981, σελ. 20

Η έμφαση που δίνεται στη δι-υποκειμενική σχέση ερευνητή ερευνώμενου δεν σημαίνει, οπωσδήποτε, ότι η σχέση αυτή είναι και συμμετρική. Η αλληλεπίδραση μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Άλλοτε το αποτέλεσμα προσδιορίζεται εν μέρει από τον ερευνητή και άλλοτε αυτός είναι όχι μόνο "συμπαγωγός" αλλά περιορίζει τον πληροφορητή του στο ρόλο του υποκειμένου που αποτελεί απλώς πηγή δεδομένων με την κλασσική έννοια του όρου.

Η σχέση ερευνητή-ερευνώμενου χαρακτηρίζεται από ορισμένα επιπλέον στοιχεία, με αποτέλεσμα να μην αποτελεί μια απλή διυποκειμενική σχέση στο πλαίσιο μιας καθημερινής τυπικής συναλλαγής. Πρώτα απ' όλα ο ερευνητής έρχεται στον ερευνώμενο με ένα "αίτημα"⁴³. Κάποιο "αίτημα" θα διαμορφωθεί ίσως και από την άλλη πλευρά κατά την πορεία της σχέσης. Το κάθε μέλος αυτής της σχέσης βρίσκεται, και το βιώνει αυτό δηλώνοντάς το άμεσα ή έμμεσα, σε μια συγκεκριμένη κοινωνική θέση στην κλίμακα της κοινωνικής ιεράρχησης. Αναπόφευκτα, λοιπόν, η διαπροσωπική σχέση φορτίζεται και με τη σημασία της κοινωνικής σχέσης, και έτσι δύσκολα θα μπορούσε να αποκτήσει το χαρακτήρα της ισοτιμίας.

Επομένως, η υποκειμενικότητα του ερευνητή και αυτή του ερευνώμενου, που συναντώνται στην ερευνητική περίσταση, δεν αρκεί μόνο να κρατηθούν στο ακέραιο, αλλά χρειάζεται να οριστούν σ' ένα νέο μετα-πλαίσιο, πέραν του καθημερινού και τυπικού διυποκειμενικού.

Το νέο μετα-πλαίσιο ορίζει την ουσιαστική συνθήκη επικοινωνίας ερευνητή-ερευνώμενου μέσα στη συγκεκριμένη ερευνητική περίσταση και είναι δυνατόν να παράγει τους όρους αξιοπιστίας του παραγόμενου υλικού.

Ο ερευνητής δεν μπορεί να εξαφανιστεί από τη συνθήκη, ούτε να εθελotuφλεί, θεωρώντας ότι έχει εξοβελίσει από την ερευνητική διαδικασία την υποκειμενικότητά του μέσω των κατάλληλων εργαλείων μέτρησης, ή συγκαλύπτοντας τους στόχους του. Σ' αυτή την περίπτωση αναπαράγει το κλασσικό μοντέλο του ερευνητή, ενώ αν συγχωνευθεί και ταυτιστεί με τον ερευνώμενο δεν κάνει τίποτε άλλο από το να διαχέει επάνω σ' αυτόν τη δική του υποκειμενικότητα, πράγμα του αντιστοιχεί σε μια τυφλή παρακολούθηση των μορφών δράσης του υποκειμένου⁴⁴.

Η δημιουργία του πλαισίου στο οποίο εκτυλίσσεται η αφήγηση στηρίζεται σε ορισμένες προϋποθέσεις⁴⁵ οι οποίες θεμελιώνονται στην άνευ όρων αποδοχή του αφηγητή από τον ερευνητή. Μια στάση προς τον αφηγητή που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κλινική και διακριτική δημιουργεί τους όρους μιας αβιάστης αφήγησης. Όμως, ο ερευνητής είναι μεν ένα "ευήκοον ους" αλλά η ίδια η δομή της αφήγησης και το

44 Οι Darcy de Oliveira και Darcy de Oliveira, όπ. παρ. σελ. 181-205, προτείνουν μια μέθοδο έρευνας που την ονομάζουν "αγωνιστική παρατήρηση" και σκιαγραφούν τους κινδύνους που εμπεριέχει μια τέτοια ερευνητική στάση, καθώς και τους τρόπους αποφυγής τους.

45 Βλ. Ναυρίδης, 1991α, και Σταματοπούλου-Ιγγλέση, όπ. παρ. σελ. 70-73

συγκεκριμένο πλαίσιο επικοινωνίας συχνά επιβάλλουν στον αφηγητή μια μορφή "βίας για λεπτομέρεια"⁴⁶.

Ο ερευνητής, για να ολοκληρώσει την εικόνα που επιθυμεί, συχνά είναι υποχρεωμένος να καταφύγει στον προσανατολισμό της συνέντευξης στο ελλιπές τμήμα της βιογραφίας. Αλλά η πληροφορία που διαφεύγει ακόμη είναι δυνατόν να αναζητηθεί σε μια επόμενη συνέντευξη με το ίδιο άτομο ή σ' ένα άλλο άτομο. Τα μεθοδολογικά τεχνάσματα, όπως, για παράδειγμα, η κλίμακα ψεύδους στα δομημένα ερωτηματολόγια, δεν είναι χρήσιμα στην παρούσα μέθοδο, όχι μόνο γιατί παγιδεύουν τον αφηγητή, αλλά γιατί το ζητούμενο δεν είναι η επαλήθευση του περιεχομένου της αφήγησης.

Ο τακτικός στόχος είναι η δημιουργία των προϋποθέσεων επικοινωνίας και κατασκευής της αφήγησης για να αναδειχθεί η ανασύσταση της εμπειρίας του ατόμου, η οποία νοείται ως υποκειμενική πρόσληψη και σκιαγράφηση των συνθηκών του παρελθόντος που επέδρασαν στη ζωή του ατόμου και προβάλλουν μέσα από τον ανασχηματιστικό χαρακτήρα της αφήγησης.

Έτσι, η ηθελημένη διαστρέβλωση ή μια ασυνείδητη λανθασμένη ανάγνωση της πραγματικότητας από το υποκείμενο έχουν το δικό τους νόημα στο πλαίσιο της βιογραφίας⁴⁷. Το πρόβλημα της αλήθειας -

46 Kohli, όπ.παρ., σελ.

47 Ενδιαφέρουσα από αυτή την άποψη είναι η παρατήρηση του Kohli, όπ.παρ., ο οποίος υπονοεί ότι μια τυφλή κηλίδα, που καλύπτει σημερινές αφηγήσεις Γερμανών για τα χρόνια 1933-1945, οφείλεται στα ιστορικά συμβάντα αυτής της

το οποίο είναι παρόν σε όλες τις μεθόδους- δεν αίρεται τόσο με την άσκηση ελέγχου από την πλευρά του ερευνητή, όσο με τη δημιουργία ενός επικοινωνιακού πλαισίου που θα είναι ακατάλληλο για πληροφοριακή νόθευση.

Η αφήγηση ζωής αποτελεί τη βασική τεχνική και το κυριότερο πρωτογενές υλικό στις περισσότερες μελέτες που χρησιμοποιούν τη βιογραφική μέθοδο. Γιατί χρησιμοποιούμε αυτή την τεχνική και τι μπορούμε να κάνουμε μ' αυτήν;

Η πιο ουσιώδης συνεισφορά της βρίσκεται στο ότι επιχειρεί να διεισδύσει σε περιοχές που συχνά έχουν παραμεληθεί από άλλες μορφές έρευνας και που οι τελευταίες είναι αδύναμες να το επιτύχουν. Κατεξοχήν προνομιακό πεδίο μελέτης της βιογραφικής μεθόδου αναδεικνύεται η υποκειμενική πραγματικότητα του ατόμου. Πρόκειται για το κυριότερο σημείο που τη διαφοροποιεί από την κλασσική εμπειρικο-στατιστική προσέγγιση, η οποία από την ίδια της τη φύση αποδεικνύεται ακατάλληλη για να διερευνήσουμε την κοινωνική πραγματικότητα και την υποκειμενική βίωση αυτής της πραγματικότητας. Αυτό συμβαίνει επειδή, πέρα από τις όποιες ομοιομορφίες, τις διέπουν, όπως είπαμε ήδη, ποικίλες αντιφάσεις, ανακολουθίες και περιορισμοί.

Τίθεται εδώ, δηλαδή, ξανά το πρόβλημα της συμμετρικότητας της μεθόδου ως προς το αντικείμενο που διερευνά, και μπορούμε να πούμε

περιόδου (ναζισμός, πόλεμος) και αντιτίθεται χτυπητά με τις καλά επεξεργασμένες αφηγήσεις και με την έμφαση που δίνεται στις δραστηριότητες που αναφέρονται στην περίοδο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης.

ότι η αφήγηση ζωής είναι καταλληλότερη από άλλες μεθόδους όταν θέλουμε να μάθουμε πώς τα άτομα κατανοούν, ερμηνεύουν και καθορίζουν τον περιβάλλοντα κόσμο, και πώς καθορίζουν τη σχέση τους με αυτό τον κόσμο ο οποίος δεν είναι δεδομένος, όπως σε άλλες θεωρήσεις. Οι Faraday and Plummer⁴⁸ παρατηρούν ότι τέτοιου είδους γνώση μπορεί να συναχθεί και με την τεχνική της συμμετοχικής παρατήρησης, αλλά η ίδια η αφήγηση ζωής θεωρείται πιο κατάλληλη επειδή επικεντρώνεται στην υποκειμενική νοηματοδότηση του κόσμου.

Με τη βιογραφική μέθοδο μπορούμε να προσεγγίσουμε την καθημερινότητα των ανθρώπων, τις κοινωνικές τους προοπτικές και τα νοήματά τους για τα ίδια τα υποκείμενα. Η τεχνική αυτή κατά κύριο λόγο ανταποκρίνεται στην αποκάλυψη διαστάσεων της υποκειμενικής πραγματικότητας που απωθούνται και αποσιωπούνται και για το λόγο αυτό δεν είναι πάντα έκδηλες στην "αντικειμενική" διερεύνηση. Επομένως, μπορεί να λειτουργήσει ως μια τεχνική που θα υπονομεύσει την αντίληψη του κυρίαρχου ρεύματος της κοινωνικής επιστήμης, η οποία αγνοεί επιδεικτικά τη "διεργασία" και το "διφορούμενο"⁴⁹ που κατακλύζουν τα ανθρώπινα βιώματα.

Ένα δεύτερο σημείο στο οποίο συνεισφέρει η βιογραφική μέθοδος είναι η δυνατότητά της να προσπελάσει τη συνολική ζωή του ατόμου. Είναι γεγονός ότι μια κλειστή συνέντευξη περιορίζει τα θέματα

48 Faraday and Plummer, όπ. παρ., σελ. 776

49 Faraday and Plummer, όπ. παρ., σελ. 776-777

του ενδιαφέροντός της και επιτρέπει στα υποκειμένα να μιλούν για πτυχές της ζωής τους που συνδέονται με τα εν λόγω θέματα. Όμως μια τέτοια διαδικασία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ακρωτηριαστική, ιδιαίτερα όταν ενδιαφερόμαστε για τη διερεύνηση της βιωμένης εμπειρίας του ατόμου.

Στην τελευταία περίπτωση η βιογραφία αποδεικνύεται μοναδική στην αποκάλυψη του συνολικού πλαισίου της ζωής του ατόμου. Το πλαίσιο της εμπειρίας ζωής δεν περιορίζεται στα στενά χρονικά όρια από τη γέννηση του ατόμου ως τη χρονική στιγμή της συνέντευξης. Η ίδια η αφήγηση ζωής μας οδηγεί, πέραν αυτού του πλαισίου, τόσο προς το παρελθόν όσο και προς το μέλλον του ατόμου⁵⁰, το οποίο μέσω της αφήγησης ενθέτει την υποκειμενικότητά του στο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο. Στην πράξη αυτό ισοδυναμεί με την αναζήτηση του πώς βιώνεται και πώς νοηματοδοτείται η σχέση ανάμεσα στην ατομική ύπαρξη και στις ιστορικές διαδικασίες.

Με την αφήγηση ζωής μπορούμε να κατανοήσουμε με ποιό τρόπο οι άνθρωποι αναγνωρίζουν και νοηματοδοτούν τους ιστορικούς και τους δομικούς παράγοντες, οι οποίοι αποτελούν έναν κόμπο σημασιών για τη ζωή τους, τις επιλογές τους και τις δραστηριότητές τους. Μ' άλλα λόγια, μπορούμε να δούμε πώς τέμνεται η ατομική ιστορία των ανθρώπων με την ιστορία της εποχής τους, για να κατανοήσουμε καλύτερα τις δυνατότητες και τους περιορισμούς των ανθρώπων.

Με την τοποθέτηση της δραστηριότητας των ανθρώπων τόσο

50 Ναυρίδης, 1991β

στη συνολική εμπειρία της ζωής τους όσο και στο ευρύτερο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο όπου εντάσσονται, επιτυγχάνεται η δυναμική θεώρηση δυναμικών φαινομένων, καθώς η ίδια η βιογραφία οδηγεί από το άτομο στην κοινωνία και αντιστρόφως. Παράλληλα, με τη μέθοδο αυτή αποφεύγονται τα προβλήματα που επιφυλάσσει ο μεθοδολογικός σχετικισμός των κλασικών ερευνητικών τεχνικών και τα οποία προέρχονται από την αδυναμία ομόλογης χρήσης κατηγοριών και μεθόδων⁵¹.

Ο συνθετικός χαρακτήρας της μεθόδου, που θεμελιώνεται στην πολυεπίπεδη και πολυδιάστατη πραγματικότητα του υποκειμενικού βιώματος, επιτρέπει μια διπλή κίνηση από την ατομική βιογραφία στη δυναμική του ιστορικο-κοινωνικού γίνεσθαι, από το άτομο στο κοινωνικό σύστημα, δηλαδή από το ατομικό στο συλλογικό, από το ψυχικό στο κοινωνικό και αντίστροφα. Επιτρέπει ακόμη την κατανόηση της μεταγραφής των δυναμικών του κοινωνικού πεδίου στην καθημερινή πράξη και, επομένως, στο συγκεκριμένο βίωμα.

Η αμφίδρομη κίνηση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό,

51 Ο Karpati, όπ. παρ., για να επισημάνει ότι η απομόνωση των δεδομένων και των κατηγοριών από το κοινωνικό γίνεσθαι ενός δεδομένου χρόνου οδηγεί σε εσφαλμένες ερμηνείες, δίνει με ένα παράδειγμα το σφάλμα που εμπεριέχει η μεταχείριση δύο διαφορετικών ιστορικών χρόνων ως ενός. Σημειώνει, λοιπόν, ότι δεν μπορούμε να εξάγουμε συμπεράσματα για τη διαδικασία μετατροπής των αγροτών σε εργάτες αν συγκρίνουμε πληροφορίες για το σημερινό τρόπο ζωής των εργατών που κάποτε ήταν αγρότες με πληροφορίες για το σημερινό τρόπο ζωής των αγροτών. Στην περίπτωση αυτή οι αλλαγές κατά τη διάρκεια του χρόνου μπορούν να κατανοηθούν με μια καταγραφή, που να καλύπτει το συνολικό χρόνο ζωής του πληροφορητή, όπως η ιστορία ζωής.

ανάμεσα στη βιογραφία και το κοινωνικό σύστημα, όπου το ένα εμπεριέχεται στο άλλο, παραπέμπει, σύμφωνα με το Ferrarotti, στην προοδευτική-παλινδρομική μέθοδο του Sartre, αφού η ευρετική μετακίνηση πίσω-μπρος από την κοινωνική συλλογικότητα στην παγκόσμια μοναδικότητα διαφωτίζει τη διαλεκτική ενότητα των δύο αυτών πόλων⁵². Έτσι, η υποκειμενικότητα μιας ατομικής ιστορίας θεμελιώνεται στην αξιολόγηση των κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων που βαρύνουν μ' έναν ειδικό συντελεστή στην εμφάνιση της ανθρώπινης δράσης ή αδράνειας.

Ενώ λοιπόν η βιογραφική προσέγγιση φαίνεται ότι προσπαθεί να άρει το σχίσμα ανάμεσα στη "βάση" και το "εποικοδόμημα", προκύπτει το ερώτημα πώς οικοδομείται αυτή η διαλεκτική σύνθεση ανάμεσα στο καθολικό και το συγκεκριμένο.

Ο Ferrarotti σε δύο εξαιρετικά ενδιαφέροντα άρθρα⁵³, στα οποία επιχειρεί να τεκμηριώσει την αυτονομία της βιογραφικής μεθόδου, θεωρεί ότι το προηγούμενο ερώτημα δεν απασχολεί καν την παραδοσιακή βιογραφική μέθοδο. Εμπνεόμενος από το Sartre ανιχνεύει τις διαδικασίες που παράγουν το άτομο και τα προϊόντα του σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή με τη βοήθεια μιας ιεραρχίας διαλεκτικών διαμεσολαβήσεων.

52 Ferrarotti, όπ. παρ.

53 Ferrarotti, 1981, 1989

Ο Sartre ισχυρίζεται ότι αυτή η ιεραρχία διαμεσολαβήσεων λείπει από ορισμένους μαρξιστές, και γι' αυτό φτάνουν στο σημείο να κατατάσσουν το ιδιαίτερο, το ατομικό στο χώρο του "τυχαίου"⁵⁴. Μια αντίστοιχη ανεπάρκεια, σύμφωνα με το Ferrarotti διατρέχει και την παραδοσιακή βιογραφική μέθοδο. Ο ίδιος επιχειρεί την αποκατάσταση της ενότητας και της διαπλοκής κοινωνίας και ατομικής δράσης θέτοντας το πρόβλημα των διαμεσολαβήσεων. Παράλληλα, προβαίνει σε μια σειρά καίριων παρατηρήσεων σχετικά με το χαρακτήρα και το περιεχόμενο των διαλεκτικών διαμεσολαβήσεων μεταξύ του ατομικού και του κοινωνικού.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Ferrarotti οι διαμεσολαβήσεις καταλαμβάνουν έναν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του κοινωνικού και του ατομικού πεδίου και λειτουργούν ως "γρανάζια" με τα οποία συναρθρώνονται και συγχωνεύονται "το δημόσιο και το ιδιωτικό, οι κοινωνικές δομές και ο εαυτός, το κοινωνικό και το ψυχολογικό, το γενικό και το μοναδικό"⁵⁵.

Η έννοια της διαμεσολάβησης δίνει μια διάσταση του τρόπου με τον οποίο το κάθε άτομο συγκεφαλαιώνει την κοινωνία καθώς και του τρόπου με τον οποίο η κοινωνία προβάλλεται επάνω στο άτομο ολοκληρώνοντάς το κοινωνικά. Αυτή η διπλή κίνηση από μια κοινωνική

54 Σάρτρ, 1975, σελ. 99

55 Ferrarotti, όπ. παρ., σελ.

πραγματικότητα σε μια υποκειμενική πραγματικότητα, και τανάπαλιν, υλοποιείται με τον ενδιάμεσο διαθλαστικό ρόλο που παίζει, σύμφωνα με το Ferrarotti, η περιοχή των κοινωνικών διαμεσολαβήσεων, που δεν είναι άλλη από τις πρωτογενείς και δευτερογενείς ομάδες αναφοράς. Η μεσολαβητική λειτουργία τους έγκειται στο ότι "όλες αυτές οι ομάδες συμμετέχουν την ίδια στιγμή στην ψυχολογική διάσταση ενός κοινωνικού συστήματος"⁵⁶. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας αντίληψης είναι φυσικό να θεωρούνται οι πρωτογενείς ομάδες ως "η θεμελιώδης μεσολάβηση μεταξύ του ατομικού και του κοινωνικού"⁵⁷.

Φυσικά, οι μικρές κοινωνικές ομάδες θεωρούνται ως βασικές διαμεσολαβήσεις σε μια ορισμένη προσέγγιση, ενώ σε μια άλλη προσέγγιση απαιτείται μια νέα ιεραρχία περιοχών διαμεσολάβησης.

Η νέα οπτική που προσφέρει η θεωρία των διαμεσολαβήσεων μπορεί να αποδειχτεί ιδιαίτερα καρποφόρα όταν διερευνούμε το πεδίο της συνολικής ζωής του ανθρώπου. Αλλά κι όταν ακόμη επικεντρώνουμε την προσοχή μας σ' ένα τμήμα της ανθρώπινης εμπειρίας δεν μπορούμε να αγνοήσουμε εύκολα τον αποφασιστικό ρόλο που ασκούν οι πρωτογενείς ομάδες -και ιδιαίτερα η οικογένεια- στην αμοιβαία συνθετική πράξη όπου η κοινωνία ολοκληρώνει το ατομικό και το άτομο συγκεφαλαιώνει το κοινωνικό. Η έννοια της διαμεσολάβησης εμπλουτίζει με νέες διαστάσεις την έννοια της κοινωνικοποίησης

56 Ferrarotti, όπ. παρ.

57 Ferrarotti, όπ. παρ.

καθώς κινείται πέραν του τρόπου με τον οποίο το άτομο "μαθαίνει" τις πολύπτυχες κοινωνικές σχέσεις μέσα σ' ένα δεδομένο κοινωνικό περιβάλλον και προσαρμόζεται σ' αυτό.

Η έννοια της διαμεσολάβησης αναπτύσσεται με λεπτομέρεια από το Σαρτρ⁵⁸, ο οποίος επιχειρεί να εμπλουτίσει το περιεχόμενο του μαρξισμού με τα δεδομένα της ψυχανάλυσης και ιδιαίτερα εκείνες τις πτυχές τους που αναφέρονται στην παιδική ηλικία του ανθρώπου και τη σχέση του με την οικογένεια. Αφού διαπιστώνει ότι ο οικονομικός αναγωγισμός των πάντων καταργεί τη νοηματική πολλαπλότητα των γεγονότων, εισηγείται μια προσέγγιση "ψυχο-γενετικού"⁵⁹ χαρακτήρα πρόκειμένου να αναλυθούν οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ανθρώπων και το νόημα της πράξης τους.

Ενδιαφέρουσα από αυτή την άποψη είναι η κριτική που απευθύνει ο Σαρτρ σε έναν τύπο κοινωνικής ανάλυσης, ο οποίος δεν ενδιαφέρεται διόλου για την παιδική ηλικία του ανθρώπου και την οικογένεια στην οποία μεγαλώνει, παρά μόνο ενδιαφέρεται για τα ενήλικα άτομα⁶⁰. Μια τέτοια αντίληψη, που έλκει την καταγωγή της

58 Βλ. ειδικά το κεφάλαιο "Το πρόβλημα των μεσολαβήσεων και οι βοηθητικές θεωρίες" στο Σαρτρ, όπ. παρ., σελ. 81-124.

59 Πάρσονς, όπ. παρ., σελ. 16

60 "Οι σημερινοί μαρξιστές δεν ενδιαφέρονται παρά για τους ενήλικες. Διαβάζοντάς τους φτάνεις να πιστέψεις ότι γεννιόμαστε στην ηλικία που παίρνουμε τον πρώτο μας μισθό: έχουν ξεχάσει την παιδική ηλικία κι όλα γίνονται σαν οι άνθρωποι να υφίστανται την αλλοτρίωσή τους από την εργασία τους καταρχήν, ενώ ο καθένας

από μια συγκεκριμένη ανάγνωση και ερμηνεία των μαρξικών θέσεων, δεν μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε ολόκληρο τον άνθρωπο μέσα στον ενήλικα γιατί ακριβώς πρόκειται για ελλιποβαρή εικόνα του ανθρώπου με την έννοια ότι έχει αφαιρεθεί το ειδικό βάρος της προηγούμενης προσωπικής και οικογενειακής ιστορίας.

Αυτό λοιπόν που δίνει το μέτρο της ένταξης του ανθρώπου στο γενικό ορισμό της "τάξης" δεν είναι μόνο η υφή των σχέσεων που διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια της ένταξής του στην παραγωγική διαδικασία, αλλά, σύμφωνα με το Σαρτρ, το πέρασμά του από μια συγκεκριμένη ιδιαίτερη οικογένεια, η οποία επιτελεί το διαμεσολαβητικό ρόλο που επιτρέπει να αρθρούμε "από τους γενικούς κι αφηρημένους ορισμούς στα συγκεκριμένα γνωρίσματα του κάθε ξεχωριστού ατόμου"⁶¹.

Στο πλαίσιο αυτό η σαρτρική αντίληψη ταυτίζεται με τη μαρξική που θεωρεί ότι η μέθοδος συνίσταται σε μια αναζήτηση που "υψώνεται από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο"⁶², καθώς, όπως παρατηρεί ο Μαρξ, ο πληθυσμός της Αγγλίας του δέκατου ένατου αιώνα είναι μια

μας τη ζει πρώτα, σαν παιδί, μέσα στους κόλπους της οικογενειακής εργασίας".
Σαρτρ, όπ. παρ. σελ. 104.

61 Σαρτρ, όπ. παρ. σελ. 104.

62 Μαρξ, όπως αναφέρεται από το Σαρτρ, όπ. παρ., σελ. 93

"χαοτική αναπαράσταση ενός συνόλου"⁶³, αν δεν συγκεκριμενοποιηθεί από τις τάξεις που τον αποτελούν, και αν δεν ορισθεί από τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν τις τάξεις, π.χ. μισθωτή εργασία και κεφάλαιο.

Ωστόσο, μια αντίστροφη κίνηση από το ειδικό στο γενικό και μια αδιαφορία για την ένταξη του μερικού μέσα στην ολότητα με την ταυτόχρονη διατήρηση της σχετικής του αυτονομίας, δεν χαρακτηρίζει μόνο μια συγκεκριμένη, μαρξιστικού τύπου, ανάλυση⁶⁴, αλλά φαίνεται ότι διατρέχει και το κυρίαρχο ρεύμα των κοινωνικών επιστημών, ανεξάρτητα αν το τελευταίο στηρίζεται ή όχι στη μαρξιστική προβληματική. Αν όμως πολλοί μαρξιστές δεν σκέφτονται διαλεκτικά όταν αναφέρονται στο άτομο και στο μερικό γιατί τα εξαφανίζουν μέσα στο γενικό, στον ίδιο το Σαρτρ προσάπτεται η αντίθετη κατηγορία: ότι υποτάσσει την τάξη, δηλαδή το γενικό, στο άτομο, δηλαδή στο συγκεκριμένο⁶⁵.

Μολαταύτα, παραμένει το γεγονός ότι ο Σαρτρ εισηγείται την εξελικτική-παλινδρομική μέθοδο που είναι ο καθορισμός της βιογραφίας που εμβαθύνει στην εποχή και της εποχής που εμβαθύνει

63 Μαρξ, όπως αναφέρεται στο Σαρτρ, όπ. παρ.

64 Σαρτρ, όπ. παρ., σελ. 92-94

65 Πάρσονς, όπ. παρ., σελ. 43

στη βιογραφία⁶⁶, ή "συνίσταται στο να φωτίσουμε τις βαθύτερες δομές ξεκινώντας από την ιδιομορφία του υπό εξέταση γεγονότος για να μπορέσουμε κατόπιν να ορίσουμε αυτή την ιδιομορφία σε σχέση με τις βασικές δομές. Υπάρχει, δηλαδή, μια διπλή κίνηση"⁶⁷. Αυτή η "διπλή κίνηση" του Σαρτρ γίνεται ενιαία και διαλεκτική στον Ferrarotti, όπου η συγκόλλησή της "σηματοδοτεί την εξαντλητική αναδόμηση της αμοιβαίας συγκεφαλαίωσης που εκφράζει τις διαμεσολαβημένες διαλεκτικές σχέσεις ανάμεσα σε μια κοινωνία και σε ένα συγκεκριμένο άτομο"⁶⁸.

Οι διαμεσολαβήσεις, από μια άλλη άποψη, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως η αντικατάσταση της θετικιστικής αντίληψης για την κοινωνική πραγματικότητα η οποία νοείται ως σύστημα σχέσεων μεταξύ μεταβλητών. Πρόκειται για μια θέση που υπονοείται από την Gagnon, η οποία θεωρεί ότι η χρήση των διαμεσολαβήσεων από το Ferrarotti λύνει το πρόβλημα του θεωρητικού ατομισμού το οποίο είναι παρόν στην κλασσική εμπειρικοστατιστική προσέγγιση, με το να υποτάσσει το ατομικό στο ομαδικό.

Η ίδια η Gagnon απαντά στο ζήτημα που θέτει, επικρίνοντας τη

66 Σαρτρ, όπ. παρ., σελ. 170

67 Σαρτρ, όπ. παρ., σελ. 94. Αναλυτικά για την προοδευτική-παλινδρομική μέθοδο βλ. στο Σαρτρ, όπ. παρ., σελ. 125-198, και στο Ferrarotti, όπ. παρ., σελ. 19-27.

68 Ferrarotti, όπ. παρ.

θεωρητική αντίθεση "ατομικού" και "κοινωνικού" και την ταύτιση του "ατομικού" με το "ψυχολογικό"⁶⁹. Η τεχνητή αντίθεση "ατομικού" και "κοινωνικού" οδηγεί την κλασική μέθοδο να διερευνά ξεχωριστά τους δύο πόλους, κι όταν η έρευνα αναφέρεται στο "ατομικό", κατ' ανάγκην ολισθαίνει προς έναν ατομισμό της μεθόδου που επικεντρώνει την προσοχή του περισσότερο στην εξεύρεση των κατάλληλων μονάδων μέτρησης και τον έλεγχο των μεταβλητών, παρά στην πραγματική τους μέτρηση. Αυτός ο ατομισμός της μεθόδου, σύμφωνα με την Gagnon, προκύπτει από τη φιλελεύθερη αντίληψη για μια κοινωνία που συγκροτείται στη βάση της συνάθροισης των ατόμων, και αναπόφευκτα οδηγεί σε μια ψυχολογίζουσα μεροληψία η οποία προέρχεται από την αρχική αντίθεση "ατομικού" και "κοινωνικού"⁷⁰, που εντάσσει το πρώτο στο χώρο της ψυχολογίας και το δεύτερο στο χώρο της κοινωνιολογίας, φέρνοντας σε αντίθεση τις δύο επιστημονικές περιοχές.

Η άποψη ότι η ψυχολογία ασχολείται μόνο με το άτομο και η κοινωνιολογία μόνο με την κοινωνία ελέγχεται ως λανθασμένη εδώ και πολύ καιρό. Ήδη από το 1932 ο Φρομ σκιαγραφεί τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας αναλυτικής κοινωνικής ψυχολογίας που θα προχωρήσει στη διερεύνηση των σημείων διασταύρωσης των ψυχικών

69 Gagnon, όπ. παρ..

70 Gagnon, όπ. παρ.

μηχανισμών και των κοινωνικο-οικονομικών όρων⁷¹. Το επιχείρημα του Φρομ βασίζεται στην παραδοχή ότι η ψυχική ζωή του ανθρώπου οργανώνεται στη βάση της συνάντησής του με τον άλλο άνθρωπο ως πρότυπο, αντικείμενο, βοηθό ή αντίπαλο, και, συνεπώς, η ψυχολογία δεν νομιμοποιείται όταν παραγνωρίζει τις σχέσεις του ατόμου με τα άλλα άτομα⁷². Έτσι, αν η μονοσήμαντη αναγωγή της ανθρώπινης δραστηριότητας στους οικονομικούς προσδιορισμούς την καταργεί, υποτάσσοντάς την σε μια αδήριτη αναγκαιότητα, άλλο τόσο ο τονισμός αυθύπαρκτων ψυχικών μηχανισμών απογυμνώνει τον άνθρωπο από την ουσία του, δηλαδή από το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων.

Επιστρέφοντας στην ανανεωμένη βιογραφική μέθοδο μπορούμε να πούμε ότι επιχειρεί να άρει τη θεωρητική αντίφαση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό και να θεμελιώσει την ανθρώπινη δραστηριότητα και το βίωμα -κατηγορίες ψυχοκοινωνικής τάξης- στους όρους της παραγωγής και της επικοινωνίας, με ενδιάμεσο στοιχείο τους κοινωνικούς θεσμούς, και κυρίως τις πρωτογενείς κοινωνικές ομάδες, μεταξύ των οποίων προεξάρχων είναι ο ρόλος της οικογένειας. Παράλληλα, χρειάζεται να μη διαφεύγει της προσοχής μας ότι η όλη διάρθρωση της οικογένειας, οι εσωτερικές και εξωτερικές σχέσεις της, τα πρότυπα που αντιπροσωπεύει, αντικατοπτρίζονται από, και αντικατοπτρίζουν την ειδική κοινωνική διάρθρωση εντός της

71 Φρομ, χ.χ., σελ. 9-45.

72 Φρομ, όπ. παρ., σελ. 15

οποίας και η ίδια ζει και αναπτύσσεται⁷³.

Το προηγούμενο σχήμα, υποκείμενο/πρωτογενείς κοινωνικές ομάδες/ ιστορική-κοινωνική πραγματικότητα, ανιχνεύεται και στην ίδια τη βιογραφική μέθοδο, όπου εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι, κατά τη διάρκεια της αφήγησης, είναι παρούσα μια συνεχής μετακίνηση από το συγκεκριμένο στο γενικό, και αντίστροφα, με συνεχείς ερμηνευτικές αναφορές σε ό,τι διαμεσολαβεί τη μεταξύ τους σχέση. Βεβαίως, η αφήγηση μπορεί να ξεκινάει από την ατομική εμπειρία του πληροφορητή ή από τα στοιχεία της δομής, αλλά αυτό που νοηματοδοτεί τις περισσότερες φορές τις ενέργειες των υποκειμένων εδράζεται στο ενδιάμεσο διάστημα των μεσολαβητικών παραγόντων.

Η ίδια η αφήγηση ζωής, εξ ορισμού προϋποθέτει αναδρομικές αναφορές των υποκειμένων σε περιστάσεις της προηγούμενης ζωής τους. Αυτό το αναψηλαφητικό σχήμα αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για την ανίχνευση της ανθρώπινης εμπειρίας σε προηγούμενες περιόδους της ζωής των ανθρώπων, και γι' αυτό παραπέμπει στη διάσταση του χρόνου, η οποία, στο πλαίσιο της βιογραφίας, προσλαμβάνει ένα συνολικό κι όχι αποσπασματικό⁷⁴ χαρακτήρα.

Ο χρόνος της αφήγησης είναι πάντα ο χρόνος της μνήμης και,

73 Φρομ, όπ. παρ., σελ. 17

74 Όπως σημειώνουν οι Θανοπούλου και Πετρονώτη, όπ. παρ., σελ. 28-29, στις ποσοτικές έρευνες προσδιορίζονται εκ των προτέρων από τον ερευνητή ορισμένα χρονικά σημεία στη ζωή των ατόμων που θα διερευνηθούν.

πιο συγκεκριμένα, στο χώρο της προφορικής ιστορίας είναι ο χρόνος της συλλογικής μνήμης⁷⁵. Ο χρόνος στη βιογραφία λογίζεται ως ανασύσταση του παρελθόντος, και για την ιστορία αυτή η ανασύσταση μπορεί να είναι αντικειμενικός στόχος έτσι ώστε να αναδειχθεί το ιστορικό γίνεσθαι, ενώ το ενδιαφέρον της ψυχολογικής βιογραφίας δευτερευόντως επικεντρώνεται στην αντικειμενική σκιαγράφιση των συνθηκών του παρελθόντος και κυρίως νοείται ως μια αναδιοργάνωση του παρελθόντος το οποίο επέδρασε στη ζωή του ατόμου με το μοναδικό τρόπο που προκύπτει από την αφήγησή του.

Κάθε αφήγηση εκτυλίσσεται στο παρόν σε σχέση με το παρελθόν αλλά και με το παρόν. Η παρούσα κατάσταση του ατόμου καθοδηγεί τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η αφήγηση κάποιων όψεων του παρελθόντος και αυτές οι παρελθούσες πτυχές της ζωής του αφηγητή προσδίδουν ένα συγκεκριμένο νόημα στο παρόν⁷⁶. Αυτός που αφηγείται την ιστορία της ζωής του, για δικούς του λόγους και παρόλο το ρητό αίτημα του ερευνητή, δεν περιγράφει το παρελθόν όπως ήταν, όπως το έζησε, αλλά το νοηματοδοτεί σε σχέση με το παρόν και σε σχέση με τη συγκεκριμένη ερευνητική περίσταση. Παράλληλα, ο ερευνητής, ως ακροατής, ενώ δεν ενδιαφέρεται για το τι ακριβώς έγινε αλλά για την υποκειμενική βίωση του γεγονότος που περιέχει η

75 Για την έννοια του χρόνου στην αφήγηση βλ. Κυριακίδου-Νέστορος, 1988, σελ. 233-238, και Ricoeur, 1990, σελ. 89-154

76 Για τη σχέση της αφήγησης με το παρελθόν στο οποίο αναφέρεται και για την εισφορά της για την νοηματοδότηση του παρόντος βλ. Kohli, όπ. παρ.

αφήγηση, επιδιώκει να συλλάβει τη λογική της ζωής του αφηγητή η οποία διαλαμβάνεται στη λογική της αφήγησης.

"Να διηγηθεί κάποιος τη ζωή του δε σημαίνει μόνο να μιλάει ή να θυμάται. Είναι μια ενέργεια, μια συνάντηση με την πραγματικότητα"⁷⁷. Η βιογραφία δεν συντίθεται από την απλή αθροιστική αφήγηση συμβάντων του παρελθόντος, αλλά σύγκειται σε μια συνεχή αναδόμηση αυτών των συμβάντων που αποκτούν συγκεκριμένο νόημα στο πλαίσιο της παρούσας κατάστασης. Η μορφή και το περιεχόμενο της αφήγησης, καθώς και το διυποκειμενικό πλαίσιο της αφηγηματικής περίπτωσης, υποδεικνύουν ότι η ίδια η βιογραφία περιέχει μια σειρά στοιχείων ανασκευής της πραγματικότητας.

Η πραγματικότητα του υποκειμένου της αφήγησης στηρίζεται σε τρία βάθρα, σε ό,τι αφορά την έννοια του χρόνου: το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του αφηγητή. Οι τρεις χρόνοι, ωστόσο, δεν επενδύονται μόνο με την ατομική εμπειρία του υποκειμένου, ούτε μόνο με τη μακρά διάρκεια και τα δομικά δεδομένα της ιστορικής-κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά συναιρούνται στον ενδιάμεσο χώρο της συγκεφαλαίωσης που καταλαμβάνουν οι διαμεσολαβήσεις.

⁷⁷ Bertaux-Wiame, όπ. παρ.

6.2. ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ως πεδίο της μελέτης επελέγη η Κοινότητα Κεφαλόβρυσου¹. Η επιλογή της συγκεκριμένης κοινότητας ως χώρου εντοπισμού των πληροφορητών υπήρξε αποτέλεσμα μιας μελέτης της παλινόστησης που περιέλαβε και τις 309 κοινότητες και στους 4 δήμους του Νομού Ιωαννίνων². Η μελέτη εκείνη στόχευε, εκτός των άλλων, και στην καταγραφή ορισμένων κοινωνικών και δημογραφικών μεγεθών του παλινοστούντος πληθυσμού που επέστρεψε στο νομό μετά το 1973, όταν δηλαδή η επιστροφή των μεταναστών άρχισε να υπερκαλύπτει την έξοδο.

Σύμφωνα με ανεπίσημα στοιχεία της Κοινότητας κατά τη δεκαπενταετία 1960-1974 μετανάστευσαν από το Κεφαλόβρυσο στη Γερμανία περίπου 800 άτομα. Στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνονται οι μετανάστες εργαζόμενοι και τα παιδιά τους. Σε συνδυασμό με τα δεδομένα της προαναφερόμενης έρευνας³ υπολογίζεται ότι το 1/3 περίπου των μεταναστών του χωριού έχει επιστρέψει από το

¹ Για τα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του Κεφαλόβρυσου βλ. παρακάτω το Κεφ. Κοινωνικά χαρακτηριστικά αποδιάρθρωσης της αγροτικής κοινότητας.

² Βλ. Πανταζής, κ. α., 1988

³ Πανταζής, κ. α., όπ. παρ.

εξωτερικό. Από το σύνολο των παλινοστούντων το 71.6% έχει εγκατασταθεί μόνιμα στην κοινότητα, ενώ μόνο το 13.8% έχει επιλέξει ως τόπο διαμονής την πόλη των Ιωαννίνων.

Αυτή η τάση επιστροφής στο χωριό είναι μια ιδιαιτερότητα για τους κατοίκους της συγκεκριμένης κοινότητας, αφού παρόμοια τάση παρουσιάζεται μόνο στα χωριά που βρίσκονται κοντά στην πόλη των Ιωαννίνων.

Παράλληλα, το ίδιο χωριό παρουσιάζει και μια άλλη ενδιαφέρουσα ιδιομορφία. Πρόκειται για μια τυπική ημινομαδική κτηνοτροφική κοινωνία ως το τέλος της δεκαετίας του πενήντα, με πληθυσμό που έχει βλάχικη καταγωγή. Τα χαρακτηριστικά αυτής της παραδοσιακής κτηνοτροφικής κοινωνίας αποδιαιρθρώθηκαν εντελώς ξαφνικά εξαιτίας της μετανάστευσης με την έναρξη της δεκαετίας του εξήντα. Βέβαια, όπως θα δούμε, οι διεργασίες αποδόμησης της κτηνοτροφικής κοινότητας αρχίζουν αρκετά νωρίτερα, αλλά η χαριστική βολή για το συγκεκριμένο χωριό δόθηκε με τη μαζική εξωτερική μετανάστευση της δεκαετίας του εξήντα.

Το αρχικό ενδιαφέρον για τους μετανάστες του χωριού αυτού εντοπιζόταν στη διερεύνηση των υποκειμενικών και αντικειμενικών λόγων που τους ώθησαν να τολμήσουν για πρώτη φορά μια μαζική έξοδο από την κοινότητα και να επιστρέψουν σ' αυτή όταν εκλεισε ένας μεταναστευτικός κύκλος.

Η πρώτη αφήγηση ζωής προέρχεται από τον Πρόεδρο του χωριού, πρώην μετανάστη, ο οποίος συμπυκνώνει την εμπειρία των συγχωριανών του, ενώ ταυτόχρονα προβάλλει και τα ατομικά του

βιώματα. Έζησε για δεκαπέντε περίπου χρόνια στη Γερμανία με τη σύζυγό του και, για κάποιο μικρό διάστημα, με ένα από τα τρία παιδιά του. Ο ίδιος μου υπέδειξε το δεύτερο πληροφορητή, ο οποίος στην αφήγησή του μπόρεσε άνετα να συνοψίσει μια σειρά από κοινωνικά χαρακτηριστικά του χωριού γενικά και των μεταναστών του ειδικότερα, χωρίς ο ίδιος να είναι μετανάστης.

Στον τρίτο πληροφορητή έφτασα μετά από υπόδειξη πάλι του Προέδρου. Πρόκειται για έναν πρώην μετανάστη ο οποίος έζησε κοντά τριάντα χρόνια με μια ενδιάμεση παλινόστηση, με την οικογένειά του στη Γερμανία και τώρα έχει επιστρέψει, συνταξιούχος πλέον, με τη σύζυγό του, ενώ τα παιδιά του, έχοντας δημιουργήσει δικές τους οικογένειες, παραμένουν ακόμη στη Γερμανία. Ο τέταρτος πληροφορητής είναι ο Γραμματέας της Κοινότητας, περίπου σαράντα χρονών, ο οποίος δεν υπήρξε ποτέ μετανάστης με την τυπική έννοια του όρου, αλλά έζησε τη μετανάστευση μέσω του πατέρα του. Ο ίδιος πήγε αρκετές φορές στη Γερμανία για κάποια μικρά χρονικά διαστήματα, όπως άλλωστε και οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού που δεν υπήρξαν τυπικοί μετανάστες.

Ο επόμενος πληροφορητής, πενήντα περίπου χρόνων, έζησε για δέκα περίπου χρόνια στη Γερμανία με τη σύζυγό του και τα παιδιά του και επιστρέφοντας άνοιξε μια ατομική επιχείρηση στο χωριό. Παρόμοια απασχόληση έχει στο χωριό και ο έκτος πληροφορητής ο οποίος εργάστηκε για δέκα περίπου χρόνια στο εξωτερικό, όπου έφτασε ακολουθώντας τον πατέρα του. Ο έβδομος πληροφορητής εργάστηκε για δέκα περίπου χρόνια στη Γερμανία και τώρα εργάζεται σε ένα εργοστάσιο μεταλλουργικής που υπάρχει στο χωριό.

Στο πλαίσιο μιας άλλης έρευνας είχαν ήδη συγκεντρωθεί αφηγήσεις ζωής από εξ μετανάστες που έχουν επιστρέψει σε ένα άλλο χωριό κοντά στην πόλη των Ιωαννίνων. Οι συνεντεύξεις αυτές, κατά κάποιο τρόπο, αποτελούν μια "προκαταρκτική μελέτη". Όπως φάνηκε στην ανάλυση του υλικού, οι αφηγήσεις των Κεφαλοβρουσιτών μεταναστών δεν διαφοροποιούνται από τις αφηγήσεις των μεταναστών που έχουν εγκατασταθεί σε άλλη περιοχή. Το μόνο σημείο διαφοροποίησης εντοπίζεται στη διαφορετικότητα των βιωμάτων που αναφέρονται στην πριν από τη μετανάστευση περίοδο, καθώς και σε ό,τι έχει σχέση με την επιλογή του χωριού ως τόπου διαμονής μετά την παλινόστηση.

Το σύνολο του πρωτοκόλλου της έρευνας, εκτός από τις αφηγήσεις, περιλαμβάνει και σημειώσεις από συζητήσεις με αρκετούς χωριανούς καθώς και παρατηρήσεις από την επιτόπια παραμονή κατά τη διάρκεια της συλλογής του υλικού.

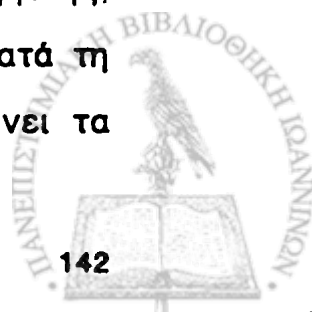

7. ΤΟ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

7.1.ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ: ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ

Το κύριο σώμα του βιογραφικού υλικού προέρχεται από συνεντεύξεις σε βάθος που συνελέγησαν με τη βιογραφική μέθοδο. Η ανάλυση του υλικού δεν εκλαμβάνεται εδώ ως ένα στάδιο στεγανά διαχωρισμένο από τη διαδικασία της συλλογής του. Απεναντίας, οι διεργασίες ανάλυσης βαίνουν, ως ένα βαθμό, παράλληλα με τις διαδικασίες παραγωγής του πρωτογενούς βιογραφικού υλικού. Η συνύφανση της συλλογής και της ανάλυσης του υλικού βρίσκει την έκφρασή της, κατά πρώτο λόγο στο γεγονός ότι δεν ήταν προαποφασισμένος ο αριθμός των απαιτούμενων συνεντεύξεων, ούτε η έκταση της κάθε μιας συνέντευξης. Επιπλέον, η διαδικασία παραγωγής δεν ήταν η ίδια για όλες τις συνεντεύξεις, τουλάχιστον όσον αφορά τον οδηγό της συνέντευξης, ο οποίος μπορούσε και έπρεπε να τροποποιείται κάθε φορά.

Έτσι, ενώ η στρατηγική της παρούσας μελέτης δεν αντιστρατεύεται την κλασική ερευνητική αντίληψη, η τακτική της δίνει διαφορετικό νόημα στις φάσεις από τις οποίες διέρχεται ο τρόπος προσέγγισης της γνώσης. Ο οδηγός της συνέντευξης και γενικά τα εργαλεία συλλογής δεδομένων σύμφωνα με την αντίληψη της κλασικής ερευνητικής προσέγγισης, πρέπει να τηρούνται σταθερά και κάθε παρέμβαση σ' αυτά κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας θεωρείται ότι αλλοιώνει τα

δεδομένα τα οποία πρέπει να είναι, κατ' αυτή την άποψη, ένα σύνολο ομοειδών ή διαφοροποιημένων αντιδράσεων απέναντι στο ίδιο για όλα τα υποκείμενα ερέθισμα. Αυτή η αντίληψη θεμελιώνεται στην άποψη ότι τα εργαλεία της έρευνας είναι τα μόνα στοιχεία που παρεμβάλλονται στη σχέση ερευνητή-ερευνώμενου και, κατά συνέπεια, επιβάλλεται να υπεισέρχονται στην ερευνητική διαδικασία ως σταθερή μεταβλητή, ακριβώς για να μην επηρεάζουν τα δεδομένα.

Οι συνεντεύξεις που συνελέγησαν θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν "θεματικές" με την έννοια ότι η αφήγηση προσανατολιζόταν στις βιωματικές εμπειρίες του αφηγητή, οι οποίες σχετίζονταν με το θέμα "μετανάστευση". Ωστόσο, ο προσανατολισμός δεν είχε μονόπλευρη καθαρά κατεύθυνση, αφού ο αφηγητής δεν καθοδηγούνταν συστηματικά να εμμένει αποκλειστικά στο θέμα και έτσι οι αφηγηματικές "παρεκβάσεις", έξω από την αυστηρά επικεντρωμένη στη μετανάστευση θεματική, ήσαν αρκετά συχνές. Όπως θα φανεί παρακάτω, οι "παρεκβάσεις" τις περισσότερες φορές δεν είναι άσχετες με τα κεντρικά θέματα της αφήγησης, αλλά εγγράφονται σ' αυτά, ανεξάρτητα από το πόσο τα διαφωτίζουν.

Ο ερευνητής δεν είναι ούτε αμέτοχος ούτε ουδέτερος κατά τη διαδικασία παραγωγής του υλικού. Ακόμη δεν είναι άμοιρος συμμετοχής ούτε κατά την "αντικειμενική" διαδικασία συλλογής ~~δεδομένων~~ με ουδέτερα εργαλεία, παρά τους αντίθετους ισχυρισμούς. Κατά κάποιο τρόπο, λοιπόν, ο ερευνητής θεωρείται "συμπαραγωγός" του υπό ανάλυση βιογραφικού υλικού, τουλάχιστον για δύο λόγους: Πρώτον γιατί αυτό προέκυψε ύστερα από δικό του αίτημα προς τους πληροφορητές του, και δεύτερον γιατί η κάθε αφήγηση κατασκευάστηκε κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασής του με το υποκείμενο της αφήγησης.

Η συνύπαρξη των δύο ατόμων κατά τη διαδικασία της συνέντευξης καθορίζει και το πλαίσιο της επικοινωνίας που στην περίπτωση μας αποτελεί τη συγκεκριμένη ερευνητική περίσταση. Αφού λοιπόν η ερευνητική περίσταση παράγει ένα συγκεκριμένο τύπο δι-υποκειμενικής - κοινωνικής σχέσης, αυτή η σχέση πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και κατά τη διαδικασία της ανάλυσης του υλικού το οποίο προκύπτει από τη συνάντηση του ερευνητή με τους πληροφορητές.

Ο οδηγός της συνέντευξης, παρόλο που εδώ νοείται διαφορετικά απ' ότι στην περίπτωση της δομημένης συνέντευξης, υπήρχε μεν σε μια στοιχειώδη μορφή, εφόσον πρόκειται για θεματικές βιογραφικές συνεντεύξεις, αλλά δεν ήταν πανομοιότυπος για όλες τις συνεντεύξεις.

Πριν από την κάθε "κύρια"¹ συνέντευξη υπάρχει ένας χρόνος προσέγγισης του πληροφορητή, χρόνος που αποβαίνει χρήσιμος για την αλληλογνωριμία και τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης. Κυρίως όμως είναι κρίσιμος ο χρόνος αυτός γιατί μας επιτρέπει να δημιουργήσουμε τους όρους για να παραμεριστεί ο "έλεγχος της συνθήκης της συνέντευξης"².

Ο παραμερισμός του ελέγχου της συνθήκης της συνέντευξης, δηλαδή η οικοδόμηση μιας επικοινωνιακής σχέσης κατάλληλης για την ερευνητική περίσταση επιδιώχθηκε ακόμη μέσω του "οδηγού της

¹ Ως "κύρια" θεωρείται εδώ η καταγεγραμμένη στο μαγνητόφωνο συνέντευξη.

² Βλ. σχετικά Bertaux, 1981β

συνέντευξης"³, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε με μια σχετική ελαστικότητα, έτσι ώστε αφενός να ανταποκρίνεται στην ιδιαίτερη περίπτωση του κάθε πληροφορητή που απαιτούσε μια παραλλαγμένη παρέμβαση, και αφετέρου να προκύπτει κάθε φορά από τη σύνθεση του ως τότε συλλεγέντος υλικού. Έτσι ο οδηγός της συνέντευξης τροποποιούνταν από τη μια συνέντευξη στην επόμενη, σύμφωνα με την εικόνα που αναδύοταν κάθε φορά ως προς τον τελικό στόχο, δηλαδή ως προς την πληρέστερη κατανόηση του βιώματος των μεταναστών.

Η ελαστικότητα που χαρακτηρίζει τον οδηγό της βιογραφικής συνέντευξης αποτελεί ένα ακόμη πλεονέκτημα που προκύπτει από το γεγονός ότι πρόκειται για μια ανοιχτή σε βάθος συνέντευξη⁴. Αυτός ο τύπος της συνέντευξης στηρίζεται μεν σε ένα βασικό σκελετό αλλά, καθώς η δομή του είναι ευέλικτη και μπορεί να προσαρμόζεται σε κάθε ιδιαίτερη περίπτωση, πολύ συχνά κατέστησε δυνατή την ανάδειξη νέων και απρόσμενων πτυχών της πραγματικότητας και της εμπειρίας των αφηγητών. Επομένως, κάθε νέα πληροφορία που προκύπτει με βάση αυτή την ερευνητική στρατηγική, όχι μόνο δεν απορρίπτεται αλλά, μόλις εντοπίζεται, ενσωματώνεται στην ερευνητική διαδικασία και αποτελεί μια νέα υπόθεση που μορφοποιεί εκ νέου τον οδηγό για την επόμενη συνέντευξη.

³ Βλ. σχετικά Bertaux, 1981β, και Patton 1987

⁴ Ναυρίδης, 1991γ

Τη λήψη της κάθε συνέντευξης ακολουθούσαν μια ή περισσότερες ακροάσεις από τις οποίες αναδεικνύονταν τόσο οι προς διερεύνηση με την επόμενη συνέντευξη πτυχές όσο και τα σταθερά επαναλαμβανόμενα σχήματα αλλά και οι ατομικές διαφοροποιήσεις. Έτσι, καθώς η κάθε αφήγηση παραγόταν, ως ένα βαθμό, υπό το φως των προηγούμενων, όλες μαζί συνιστούν ένα ενιαίο σώμα υλικού, ενώ παράλληλα η κάθε μια διατηρεί τη σχετική της αυτονομία.

Πράγματι, η κάθε αφήγηση προσέφερε ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο τμήμα γνώσεων σχετικά με τη ζωή και τα βιώματα των μεταναστών, γνώσεις που διευρύνονταν με τις επόμενες αφηγήσεις. Με τη διαδικασία αυτή που είναι γνωστή ως "στρατηγική της χιονοστιβάδας" (snowball strategy)⁵, το βίωμα των μεταναστών στην αρχή αναδυόταν ως ένα προσωρινό σύστημα συσχετίσεων και προοδευτικά αναδεικνύονταν όλο και πιο καθαρά τα πρότυπά του.

Σ' αυτού του τύπου την έρευνα έχει σημασία να επιτευχθεί "πληροφοριακός κορεσμός" (saturation of knowledge)⁶, ο οποίος επήλθε όταν πλέον οι αφηγήσεις άρχισαν να μην προσφέρουν αξιοσημείωτα νέα στοιχεία στο ήδη συλλεγέν υλικό, αλλά απλώς επιβεβαίωναν τα πρότυπα και τα σταθερά σχήματα που είχαν ήδη γίνει γνωστά.

⁵ Bertaux, 1981β, σελ. 37

⁶ Για την έννοια του "πληροφοριακού κορεσμού" βλ. Bertaux, όπ. παρ., σελ. 37 Με το ίδιο νόημα χρησιμοποιούν την έννοια του "θεωρητικού κορεσμού" (theoretical saturation) οι Glasser και Strauss, 1967, σελ. 60-62, 111-113 και 194

Στο σημείο αυτό θεωρήθηκε ότι δεν υπήρχε λόγος για την περαιτέρω επέκταση των συνεντεύξεων αφού το επιπλέον υλικό δεν έδινε καινούριες πληροφορίες. Εδώ τοποθετείται σχηματικά ο τερματισμός της ερευνητικής φάσης η οποία στο πλαίσιο της κλασικής ερευνητικής αντίληψης θα ονομαζόταν συλλογή δεδομένων.

Η ερευνητική στρατηγική που επελέγη και που περιλαμβάνεται στις εναλλακτικές ως προς το κλασικό μοντέλο μεθόδους, είναι φανερό ότι δίνει και ένα διαφορετικό νόημα στις έννοιες πληθυσμός, δείγμα, αντιπροσωπευτικότητα, εγκυρότητα, αξιοπιστία, γενίκευση.

Η έννοια "ο πληθυσμός των μεταναστών" θα είναι χωρίς νόημα ή θα είναι μια "χαοτική αναπαράσταση ενός συνόλου"⁷, αν δεν ενταχθεί μέσα στην κοινωνική ολότητα, αφενός, και αν δεν εξειδικευθεί, αφετέρου, στις κατηγορίες που συναποτελούν την αρχική έννοια. Αυτή η διπλή κίνηση προς το γενικό και προς το μερικό παρέχει μια αρκετά στέρεη βάση για να ορισθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων των μεταναστών, σχέσεις οι οποίες αποτελούν το θεμέλιο λίθο επάνω στον οποίο εκδιπλώνεται η δραστηριότητα και οικοδομείται το βίωμα αυτών των ανθρώπων.

Η "στρατηγική της χιονοστιβάδας" και η διαδικασία του "πληροφοριακού κορεσμού" είναι δύο έννοιες που σχετίζονται τόσο με τα

⁷ Σύμφωνα με το Μαρξ, όπως αναφέρεται στο Σαρτρ, 1985

κριτήρια επιλογής του δείγματος και την αντιπροσωπευτικότητά του ως προς το γενικότερο πληθυσμό της έρευνας, όσο και με τις φάσεις της συλλογής και της ανάλυσης του υλικού.

Η συζήτηση για τη δειγματοληψία και την αντιπροσωπευτικότητα - συζήτηση που φαίνεται ότι έχει καταλήξει σε αρκετά έγκυρες θέσεις στο γνωστικό πλαίσιο της εμπειρικο-στατιστικής προσέγγισης- εδώ ακολουθεί μια εντελώς διαφορετική κατεύθυνση. Το δείγμα δεν συγκροτήθηκε με τη βοήθεια των όρων και των κανόνων της στατιστικής. Μια τέτοια ενέργεια θα οδηγούσε στον εντοπισμό ενός δείγματος που θα ήταν μεν αντιπροσωπευτικό στο μορφολογικό επίπεδο⁸, δηλ. στο επίπεδο μιας επιφανειακής περιγραφής, που ορίζεται συνήθως από μεταβλητές όπως ηλικία φύλο, κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και υπακούει στις έννοιες της ποσοτικής αντιπροσώπευσης, αλλά θα αποδεικνυόταν ακατάλληλο για τη βιογραφική έρευνα.

Η τελευταία επιδιώκει μια αντιπροσωπευτικότητα ποιοτικού χαρακτήρα, μια αντιπροσωπευτικότητα ποιοτικής ομοιογένειας αλλά και ποιοτικής διαφοροποίησης των κοινωνικών σχέσεων και της βιωμένης εμπειρίας των υποκειμένων της μετανάστευσης. Επομένως, η προσέγγιση των εννοιών δειγματοληψία και αντιπροσωπευτικότητα έπρεπε να γίνει με ποιοτικά κριτήρια στο βαθμό που η ανάλυση δεν επιχειρεί να αποδείξει κατά πόσο τα αποτελέσματα της έρευνας είναι αντιπροσωπευτικά για ένα μεγαλύτερο τμήμα πληθυσμού, αλλά προσανατολίζεται στην ανάδειξη της δραστηριότητας, του βιώματός της

⁸ Bertaux, όπ. παρ., Glasser και Strauss, όπ. παρ., σελ. 62-65

και της νοηματοδότησής της. γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στο κοινωνικο-συμβολικό πεδίο.

Η διαδικασία αυτή, με τη διάρκεια από τον παρτιγούμενο στον επόμενο, που είναι σε θέση να αρθρώσουν στοιχείωδως μια αφήγηση, και αφετέρου αποσπασσε το κανάλι μέσα στο οποίο κίνησαν διαδύοντα, αλλά και άλλα μαζί οι αφηγήσεις, προκειμένου να επιτευχθεί ο "παρασχεματικός κορσός".

Η απόδοση διαπορευτικής σημασίας από αυτή που επιβάλλει η κλασική επιστημονική μεθοδολογία στα στάδια της επίλυσης του πληθυσμού και του όγκματος και η από της συλλογής δεδομένων, μεταμορφώνει εντελώς και το πρόβλημα της ανάλυσης των δεδομένων.

Κατ' αρχήν, η έννοια της διαδικασίας ανάλυσης του βιογραφικού υλικού δεν έπεται του σημείου από όπου επεκτείνεται το στάδιο συλλογής δεδομένων, αλλά προϋποθέτει στα πρώτα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας και την προεξόφληση αυτήν ήδη ως το τέλος.

Η στοιχειώδης ανάλυση του υλικού κατά τη διάρκεια της οπτικής παραγωγής του και η επόμενη κατά συνέπεια επεξεργασία του, υποβάθρυν τη βιογραφία κυρίως σε ποσοτικό βάση ως προς την κλασική έρευνα. Η ανάλυση δεν σταθμίστηκε σε εκ των προτέρων θεωρητικά σχέδια σύμφωνα με τα οποία κατά τότε οι ερευνητικές δυνατότητες που επέφεραν στο ίδιο το υλικό θα προεξοφούν οι σχέσεις της προσχεδιασμένης κατανόησης που εάν τέτοιες θα εφαρμόζονταν αναγκαστικά στην ανάλυση των αφηγήσεων και δεν θα επέτρεπαν την εξαγωγή και νέων κατηγοριών από το ίδιο το υλικό.

Οι προκατασκευασμένες κατηγορίες προκαταλαμβάνουν και περιορίζουν στην ίδια το συλλεγθέν υλικό όσο και την ανάλυσή του, για το και πρώτα εκτείνεται στη βάση των κατηγοριών και έτσι

Η "στρατηγική της χιονοστιβάδας" αφενός μεν χρησιμοποιήθηκε για τον εντοπισμό των κατάλληλων πληροφορητών, με το πέρασμα από τον προηγούμενο στον επόμενο, που ήταν σε θέση να αρθρώσουν στοιχειωδώς μια αφήγηση, και αφετέρου αποτέλεσε το κανάλι μέσα στο οποίο κύλησαν διαδοχικά, αλλά και όλες μαζί οι αφηγήσεις, προκειμένου να επιτευχθεί ο "πληροφοριακός κορεσμός".

Η απόδοση διαφορετικής σημασίας από αυτή που επιφυλάσσει η κλασική ερευνητική μεθοδολογία στα στάδια της επιλογής του πληθυσμού και του δείγματος και σ' αυτό της συλλογής δεδομένων, μεταμορφώνει εντελώς και το πρόβλημα της ανάλυσης των δεδομένων.

Κατ' αρχήν, η έναρξη της διαδικασίας ανάλυσης του βιογραφικού υλικού δεν έπεται του σημείου στο οποίο ολοκληρώνεται το στάδιο συλλογής δεδομένων, αλλά ενεργοποιείται από τα αρχικά στάδια της ερευνητικής διαδικασίας και την τροφοδοτεί από την αρχή ως το τέλος.

Η στοιχειώδης ανάλυση του υλικού κατά τη διάρκεια της φάσης παραγωγής του και η εν συνεχεία συστηματικότερη επεξεργασία του, τοποθετούν τη βιογραφική έρευνα σε προνομιακή θέση ως προς την κλασική έρευνα. Η ανάλυση δεν στηρίχθηκε σε εκ των προτέρων θεωρητικά σχεδιασμένες κατασκευές, γιατί τότε οι ερμηνευτικές δυνατότητες που ενυπάρχουν στο ίδιο το υλικό θα περιορίζονταν σ' αυτές τις προσχεδιασμένες κατηγορίες που σαν τέτοιες θα εφαρμόζονταν αναγκαστικά στην ανάλυση των αφηγήσεων και δεν θα επέτρεπαν την εξαγωγή και νέων κατηγοριών από το ίδιο το υλικό.

Οι προκατασκευασμένες κατηγορίες προκαταλαμβάνουν και περιορίζουν τόσο το ίδιο το συλλεγέν υλικό όσο και την ανάλυσή του, γιατί το μεν πρώτο παράγεται στη βάση αυτών των κατηγοριών και έτσι

εξοβελίζονται ως θεωρητικά άσχετα τα απροσδόκητα και εκτός σχεδιασμού δεδομένα, ενώ ο δύσκαμπτος σχεδιασμός μιας τέτοιας ανάλυσης δεν επιτρέπει εύκολα να διεισδύσουν και να συνυπολογισθούν απρόσμενα στοιχεία.

Η ανάλυση του υλικού στηρίχθηκε στην εξαγωγή ερμηνευτικών δυνατοτήτων και κατηγοριών από το ίδιο το υλικό. Όπως ήδη δηλώθηκε, το βιογραφικό υλικό συγκροτείται κατά τη διάρκεια όλων των φάσεων της έρευνας, από τον αρχικό σχεδιασμό ως το καθαυτό στάδιο συλλογής και ως την ανάλυση του υλικού, μέσα από μια διαρκή αλληλεπίδραση της πραγματικότητας του ερευνητή με την πραγματικότητα του αντικειμένου της έρευνας, δηλαδή τα υποκείμενα και τις αφηγήσεις τους. Αυτή ακριβώς η αλληλεπίδραση είναι που τουλάχιστον υπέδειξε, αν δεν την επέβαλε, μια διπλή ερμηνευτική προσέγγιση του υλικού: μια προσέγγιση που βασίζεται στις αμοιβαίες σχέσεις ερευνητή-ερευνώμενου και στην αμοιβαία γνώση που παράγεται από την επικοινωνία αυτών των δύο.

Με μια τέτοια θέση στον πυρήνα της ερμηνευτικής απόπειρας απέναντι στο παραγόμενο υλικό δημιουργούνται προϋποθέσεις αποφυγής μιας διπλής παγίδας: από τη μια καιροφυλακτεί ο μεθοδολογικός ατομισμός, όταν ο ερευνητής απλώς συναθροίζει τις αντιδράσεις των υποκειμένων και αναλαμβάνει να μιλήσει αντ' αυτών, στο όνομα μιας "αντικειμενικής" προσέγγισης του ζητούμενου, η οποία όμως συχνά καταλήγει να είναι μονόπλευρα υποκειμενική, και από την άλλη βρίσκεται η παγίδα μιας απλής καταγραφής, που θα μπορούσε κάλλιστα να είναι έγκυρη, αλλά στο δημοσιογραφικό επίπεδο, μια καταγραφή που ενσαρκώνει το παλιό δόγμα που απαιτεί να δώσουμε το λόγο στο

συγκεκριμένο υλικό της αφήγησης, χωρίς κανενός είδους ανάλυση, γιατί αυτό μιλάει από μόνο του⁹.

Η ανάλυση βιογραφικών δεδομένων παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες που προέρχονται τόσο από την αφθονία του υλικού όσο και από τον αδόμητο, από μια πρώτη άποψη, χαρακτήρα του. Εξάλλου, ενώ υπάρχουν κάποιες εξαιρετες εργασίες που προσεγγίζουν τα προβλήματα που σχετίζονται με την τεχνική των βιογραφικών συνεντεύξεων¹⁰, οι εργασίες που διαπραγματεύονται ζητήματα σχετικά με την ανάλυση είναι πολύ λιγότερες.

Βέβαια, υπάρχουν πολλοί τρόποι για να καταγράψει κανείς μια αφήγηση ζωής και, επίσης, πολλοί τρόποι για να την αναλύσει. Επομένως, βρισκόμαστε μπροστά σε μια ποικιλομορφία δύσκολων μεθοδολογικών ερωτημάτων για τα οποία δεν υπάρχουν προς το παρόν ετοιμοπαράδοτες απαντήσεις, και, σύμφωνα με κάποιους θεωρητικούς¹¹, ούτε αναμένεται να υπάρξει μια ενιαία και τυποποιημένη διαδικασία λήψης και ανάλυσης της βιογραφικής συνέντευξης. Αυτός ο μεθοδολογικός πλουραλισμός οφείλεται στη διαφορετικότητα των θεωρητικών

⁹ Για μια κριτική των δύο μεθοδολογικών τάσεων βλ. Gagnon, 1981

¹⁰ Βλ., για παράδειγμα, το σχετικό με τη συνέντευξη κεφάλαιο στο: Thompson, 1982.

¹¹ Bertaux and Kohli, όπ. παρ., σελ. 218.

θεμελιώσεων που εκτείνονται από τη θεωρητική παράδοση του μπηχεβιορισμού ως τις διάφορες ψυχαναλυτικές εκδοχές.

Έτσι, η ανάλυση των αδόμητων συνεντεύξεων δεν είναι άγνωστη ούτε και στη μπηχεβιοριστική παράδοση. Μόνο που η συναφής αντίληψη περί του αντικειμενικού καθορισμού της ανθρώπινης συμπεριφοράς και περί της μετρησιμότητάς της οδηγεί σε μια μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου όπου το ερευνητικό υποκείμενο νοείται ως αποτελούμενο από μια σειρά χαρακτηριστικών μαθηματικο-στατιστικής μορφής. Τα χαρακτηριστικά αυτά του υποκειμένου, ως μεταβλητές της προσωπικότητας, αφού ταξινομηθούν, συσχετίζονται με μεταβλητές του πλαισίου οι οποίες, αν και είναι εξωτερικές ως προς το υποκείμενο, θεωρείται ότι κατηγορικά βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με τις πρώτες¹². Τα ποιοτικά δεδομένα στο μπηχεβιοριστικό γνωστικό πλαίσιο μετατρέπονται σε ποσοτικά και οι ανοιχτές συνεντεύξεις συχνά αποτελούν τον προθάλαμο που εισάγει στην κυρίως εμπειρικο-στατιστική έρευνα.

Στη μεθοδολογικά ποιοτική κοινωνική έρευνα συχνά συναντώνται θεωρητικές θέσεις που κατανοούν την ανθρώπινη δραστηριότητα ως αποτέλεσμα των διαδικασιών της αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων. Στην εμπειρική έρευνα αυτή η αντίληψη μπορεί να οδηγήσει στην απάρνηση του καθορισμού της δράσης από εσωτερικές και εξωτερικές δυνάμεις, στο βαθμό που η ανάλυση του σχετικού υλικού παραμένει δέσμια του στενού πλαισίου της αλληλεπίδρασης εντός του οποίου δηλώνονται οι υποκειμενικές προθέσεις και τα νοήματα των δρώντων ατόμων.

¹² Βλ. σχετικά Schneider, 1988, σελ. 223-244.

Η παρούσα ανάλυση επιχειρεί να εισάγει στο ερμηνευτικό της σχήμα τόσο την υποκειμενική νοηματοδότηση όσο και τον καθορισμό της ανθρώπινης δράσης. Ο ίδιος ο χαρακτήρας της κοινωνικής πραγματικότητας υποδεικνύει αυτή την προσέγγιση: Η κοινωνική πραγματικότητα είναι αντιφατική, συγκρουσιακή, είναι μια συνεχής δυναμική διαδικασία που συγχωνεύει τις ατομικές ζωές των υποκειμένων. Ανάλογη είναι και η πραγματικότητα των υποκειμένων που αντανακλά την υφή της κοινωνικής πραγματικότητας.

Συχνά οι άνθρωποι ενεργούν ανάλογα με τη λογική που διέπει την κοινωνία χωρίς να το γνωρίζουν. Άλλες φορές είναι περισσότερο ενήμεροι για τα κίνητρα της δράσης τους. Πέρα από τις εξωτερικές επιδρώσες δυνάμεις υπάρχουν, αναμφισβήτητα, και εσωτερικές δυνάμεις που επιδρούν στις συνειδητές ενέργειες των δρώντων υποκειμένων. Η συμβολή της ψυχανάλυσης είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση του τελευταίου σημείου.

Επομένως, η μελέτη της ανθρώπινης δράσης και η νοηματοδότησή της δεν μπορεί να εκκινεί μόνον από τις προθέσεις των φορέων της δράσης και του νοήματος -δηλαδή τα υποκείμενα- αλλά παράλληλα χρειάζεται να συνυπολογίσει και τη βαθύτερη δομή που συγκαθορίζει και συμπαράγει ένα "εμπειρικά παρατηρήσιμο σύνολο δράσεων και ερμηνειών"¹³.

¹³ Bertaux, and Kohli, 1984, σελ. 224.

Αυτή η πρόταση για την αιτιολόγηση της ανάλυσης της ποιοτικής συνέντευξης είναι γνωστή ως "αντικειμενική ερμηνευτική"¹⁴. Στο θεωρητικό πεδίο η "αντικειμενική ερμηνευτική" αναγνωρίζει δύο επίπεδα πραγματικότητας: εκείνο των αντικειμενικών νοηματικών δομών και αυτό των νοητικών αναπαραστάσεων των δρώντων ατόμων. Το πρώτο επίπεδο αναφέρεται στη βαθύτερη δομή όπου ανήκουν οι διάφορες αποκρυσταλλώσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως π.χ. θεσμοί και κανόνες, που καθορίζουν τα πραξιακά φαινόμενα. Ο καθορισμός αυτός¹⁵ κατανοείται θεωρητικά ως μια λανθάνουσα εξωτερική δύναμη που επιδρά στα σχέδια των δρώντων υποκειμένων.

- Στο δεύτερο επίπεδο περιέχονται τα υποκειμενικά φαινόμενα της συνείδησης, όπου ανήκει το υποκειμενικό νόημα με το οποίο συνδέονται οι ενέργειες των υποκειμένων, οι υποκειμενικές ερμηνείες και οι αιτιολογήσεις των πράξεών τους, οι προθέσεις και οι εκτιμήσεις τους, οι ατομικές και συλλογικές στάσεις και, γενικά, ο,τιδήποτε συνιστά μια υποκειμενική κατασκευή της ανθρώπινης δράσης.

Αυτή η διεδρική θεωρητική προσέγγιση της πραγματικότητας κανονικά θα έπρεπε να οδηγεί, στο εμπειρικό-αναλυτικό πεδίο, στη διερεύνηση τόσο των αντικειμενικών δομών όσο και της υποκειμενικής

¹⁴ Τη μεθοδολογικο-τεχνική πρόταση της "αντικειμενικής ερμηνευτικής" εισηγήθηκαν οι Oeverman et al, 1979. βλ. σχετικά Bertaux and Kohli, όπ. π., σελ. 224-225 και, κυρίως, Schneider, όπ.π. σελ. 225-226 όπου παρατίθεται μια συνοπτική παρουσίαση της ανάπτυξης αυτής της σύλληψης.

¹⁵ Βλ. Schneider, όπ. π., σελ. 224.

δράσης και των νοημάτων της, κίνηση που σε τελευταία ανάλυση θα επέτρεπε την διαφοροποίησή τους και την συσχέτισή τους. Σύμφωνα με μια εκτίμηση¹⁶ η προσέγγιση της αντικειμενικής ερμηνευτικής εμμένει στην ανάλυση των υποκειμενικών φαινομένων, αποκλείοντας έτσι μια αναδόμηση της κοινωνικής πραγματικότητας που συναντάμε στο επίπεδο των αντικειμενικών δομών. Κατά συνέπεια, είναι αναμενόμενο ότι, κατά την ανάλυση, μια τέτοια στάση θα παραμείνει στη διάσταση που ορίζεται από τη σχέση αλληλεπίδρασης των υποκειμένων της εμπειρικής έρευνας, όπως αυτή η αλληλεπίδραση οργανώθηκε στη συγκεκριμένη ερευνητική περίπτωση. Εκτός βέβαια εάν αυτός είναι ο αποκλειστικός στόχος της ερευνητικής πράξης. Σε διαφορετική περίπτωση το εκφραστικό περιεχόμενο της σχέσης ερευνητή-ερευνώμενου δεν μπορεί να αποτελέσει το ίδιο το κύριο πεδίο της ανάλυσης, αλλά μπορεί, ως μια πηγή δεδομένων, χωρίς να παραμερισθεί, να συντελέσει, εκκινώντας από τις εξιστορούμενες αφηγήσεις, στη διερεύνηση των λανθανουσών νοηματικών δομών που καθορίζουν τις υποκειμενικές αναπαράστασεις και αντίστροφα.

Η βαρύνουσα σημασία την οποία αποδίδει η αντικειμενική ερμηνευτική στην ανάλυση της σχέσης αλληλεπίδρασης ερευνητή-ερευνώμενου έχει ως αποτέλεσμα τη μετάθεση του θέματος της έρευνας στην απεικόνιση της σχέσης αυτής και στην ανεύρεση των τυχόν λαθών στη διεξαγωγή της συνέντευξης. Με αιχμή αυτή την παράκαμψη που εμφανίζεται κατά την ερευνητική διαδικασία, ο Schneider¹⁷ θεωρώντας

¹⁶ βλ. Schneider, ό.π.π.

¹⁷ βλ. Schneider, ό.π.π.

ότι η αντικειμενική ερμηνευτική δεν έχει εξαντλήσει τη δυναμική της στην ανάλυση των αδόμητων συνεντεύξεων, εισάγει μια εναλλακτική μεθοδολογικο-τεχνική πρόταση γνωστή ως "τμηματική ανάλυση".

Μερικές από τις κύριες θέσεις της προέρχονται από την περαιτέρω επεξεργασία της αντικειμενικής ερμηνευτικής. Η πιο σημαντική θεωρητικο-μεθοδολογική θέση της είναι η διαφοροποίηση ανάμεσα στην εξιστόρηση και την ερμηνεία. Πρόκειται για δύο διαφορετικές δυνατότητες γλωσσικής παρουσίασης που δεν είναι εξομοιωμένες, παρά τη σχετική ένσταση ότι κάθε εξιστόρηση αποτελεί και μια ερμηνεία. Στην πραγματικότητα αυτό που συμβαίνει είναι ότι ο επιλεκτικός χαρακτήρας της εξιστόρησης αποτελεί τη βάση για ερμηνευτική εργασία. Η διαφοροποίηση αυτή αντιστοιχεί και στον τρόπο που βαίνει η αλληλεπίδραση, με την διατύπωση των ερωτημάτων που τίθενται κατά τον χρόνο παραγωγής αλλά και κατά τον χρόνο ανάλυσης του υλικού. Έτσι, τα ερωτήματα "τί" και "πώς" αντιστοιχούν στην εξιστόρηση, ενώ η ερμηνεία συνάπτεται με το ερώτημα "γιατί".

Η αναγνώριση της διαφοροποίησης εξιστόρησης και ερμηνείας τοποθετεί το θέμα της ανάλυσης του αφηγηματικού υλικού σε νέα βάση. Η ανάλυση διαδοχής κινείται σε πολλά επίπεδα. Καταρχήν, το κέντρο βάρους της ανάλυσης είναι η διαδοχή της αλληλεπίδρασης που περιέχεται τόσο στην εξιστόρηση όσο και στην ερμηνεία που αφορούν τις σχέσεις του υποκειμένου με άλλα κοινωνικά ή μη-κοινωνικά αντικείμενα, όπως αυτές εμφανίζονται στις αφηγούμενες πραξιακές ενέργειες του παρελθόντος.

Στη συνέχεια, η ανάλυση επιμένει στη διαφοροποίηση ανάμεσα σε λανθάνουσες νοηματικές δομές και τις υποκειμενικές σημασιοδοτήσεις, γεγονός που επιτρέπει την αναδόμηση των πρώτων και το συσχετισμό των δεύτερων με αυτές τις δομές. Έτσι δίνεται μια ευκαιρία για να διευκρινιστεί ο τρόπος με τον οποίο το υποκείμενο εν-θέτει τον εαυτό του στις βαθύτερες δομές. Τέλος, η ανάλυση πλαισιώνεται με την αναδόμηση της αλληλεπίδρασης που συντελείται στα πραξιακά φαινόμενα της ίδιας της συνέντευξης. Δηλαδή, αναγνωρίζεται η σκοπιμότητα της ανάλυσης της αλληλεπίδρασης ερευνητή-ερευνώμενου αλλά δεν τοποθετείται στο επίκεντρο της αναλυτικής προσπάθειας.

- Το ενδιαφέρον στοιχείο της μεθοδολογικο-τεχνικής πρότασης της τμηματικής ανάλυσης, το οποίο άλλωστε συνδέεται με την επιλογή της στην παρούσα μελέτη, είναι η παραδοχή της ύπαρξης των κοινωνικών δομών, ανεξάρτητα αν τις κατανοεί ως λανθάνουσες νοηματικές δομές, ή αντικειμενοποιημένα νοήματα. Αυτές οι κοινωνικές δομές, αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικο-ιστορικών διαδικασιών, αποτελούν το πλαίσιο στο οποίο εγγράφονται οι πραξιακές ενέργειες, και επομένως η υποκειμενικότητα¹⁸. Ακόμα περισσότερο ενδιαφέρον αποκτά το γεγονός ότι όχι μόνο αναγνωρίζεται η ύπαρξη των κοινωνικών δομών αλλά το ότι συνυπολογίζονται στην ανάλυση καθώς επιχειρείται η αναδόμηση των αντικειμενικών σημασιών τους και ο συσχετισμός τους με τις υποκειμενικές ερμηνείες.

Μια τέτοια θεώρηση δίνει νέες διαστάσεις στην αναλυτική διαδικασία, καθώς τα ψυχοκοινωνικά φαινόμενα δεν υπάγονται στις

¹⁸ Βλ. σχετικά Bertaux and Kohli, όπ.π., σελ 219.

κοινωνικές δομές, ούτε βέβαια οι δεύτερες υπάγονται στο πρώτο. Η σχέση των δύο μερών είναι δομική με την έννοια ότι το κοινωνικό πλαίσιο δομεί και δια φωτίζει τα ψυχοκοινωνικά φαινόμενα, συμβοηθούντων ενδεχομένως και άλλων, ψυχολογικών καθαρά, παραμέτρων, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζεται ο ειδικός ρόλος του ψυχοκοινωνικού φαινομένου στη διαμόρφωση των "συνολικών κοινωνικών φαινομένων"¹⁹. Έτσι, η δομή κατανοείται ως διαδικασία με ιστορικό χαρακτήρα, ενώ το υποκειμένο "καθίσταται ενεργό μέσα στη δομή"²⁰.

¹⁹ Για μια περιεκτική παρουσίαση της δομικής σχέσης κοινωνιολογίας και κοινωνικής ψυχολογίας βλ. Βέλτσος, 1981, σελ. 75-112.

²⁰ Βέλτσος, όπ. παρ., σελ. 110-111.

8. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΑΠΟΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

8.1. Το χωριό ως τα πρόθυρα της εργατικής μετανάστευσης.

Το Κεφαλόβρυσο είναι σήμερα το πιο μεγάλο σε πληθυσμό και από τα πιο ακμαία οικονομικά μεταξύ των χωριών της Επαρχίας Πωγωνίου του Νομού Ιωαννίνων¹. Χτισμένο σ' ένα βαθύπεδο μιας δυτικής πλαγιάς του όρους Νεμέρτζικα, κατοικείται σχεδόν αποκλειστικά από πληθυσμό με βλάχικη καταγωγή. Στην τοποθεσία αυτή το χωριό άρχισε να κατοικείται γύρω στα 1840 από μεγάλες φάρες κτηνοτρόφων, που έστησαν τα πρώτα καλύβια και τις στρούγκες τους και εγκαταστάθηκαν εκεί, προερχόμενες, σύμφωνα με τη προφορική παράδοση², από την Πρεμετή ή το Φράσερι της

¹ Ο πληθυσμός του χωριού, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των επίσημων απογραφών, παρουσιάζει την εξής εικόνα ανά δεκαετία: 1951=463 κάτ., 1961=587 κάτ., 1971=802 κάτ., 1981=1062 κάτ.

² Καθώς δεν υπάρχουν γραπτές πηγές που να αναφέρονται στην ιστορία του χωριού, τα στοιχεία που παρατίθενται εδώ προέρχονται από τις προφορικές αφηγήσεις των πληροφορητών που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στο θέμα αυτό. Η παρουσίαση της ιστορίας του χωριού σε σύντομες και αδρές γραμμές, κατά ένα μεγάλο μέρος στάθηκε δυνατή χάρη στον πληροφοριακό πλούτο της

Αλβανίας³. Για το λόγο αυτό οι Βλάχοι του χωριού αυτοαποκαλούνται Αρβανιτόβλαχοι⁴. Η πρώτη εποικιστική εστία πριν από το 1840 είχε δημιουργηθεί πιο ψηλά στη Νεμέρτζικα, πέντε περίπου χιλιόμετρα βορειότερα του Κεφαλοβρύσου, και ονομαζόταν Βρόσιανη. Σήμερα, αυτός ο εγκατελειμμένος οικισμός λέγεται Παλιοχώρι.

Είναι το μοναδικό βλαχοχώρι στην Επαρχία Πωγωνίου και οι κάτοικοί του ως την αυγή της μεταπολεμικής περιόδου απασχολούνται αποκλειστικά στην κτηνοτροφία που είχε κατερχόμενο ημινομαδικό χαρακτήρα⁵, στηριζόταν δηλαδή στη χρησιμοποίηση, κατά

αφήγησης του Κεφαλοβρυσίτη Κώστα Κούρου. Για την τεχνική της προφορικής ιστορίας βλ. Thomson, 1982.

³ Οι Wace και Thompson (1989:222) αναφέρουν ότι σ' αυτές τις περιοχές υπήρχε μία από τις δύο μεγάλες ομάδες των Βλάχων της Αλβανίας.

⁴ Ο Κατσάνης, 1989, σελ. ιθ' και 4 σημ. 7 αναφέρει ότι η λέξη "Αρβανιτόβλαχος" δηλώνει τον Βορειοηπειρώτη Βλάχο που, εκτός από βλάχικα, μιλάει και αρβανίτικα. Στους Αλβανούς Βλάχους ή Αρβανιτόβλαχους αναφέρονται και οι Wace και Thompson, όπ., παρ., σελ., 4, 205, 206, 222, θεωρώντας ότι πρόκειται για ονόματα που δηλώνουν τον τόπο προέλευσης.

⁵ Γενικά για την ημινομαδική (ή ημιμόνιμη, ή κινητική) κτηνοτροφία ως "τρόπο ζωής" και ως έννοια της αγροτικής γεωγραφίας σε διάφορες ζώνες του κόσμου, βλ. Derruau, 1987, σελ. 16-26, 161-163, 220-222, 248-250 και 254-255. Οι Wace και Thompson, όπ. π., σελ. 13-40, αναφερόμενοι ειδικότερα στη ζωή των Βλάχων της Σαμαρίνας, και γενικότερα των Βλάχων της Βαλκανικής στις αρχές του

συμπληρωματικό τρόπο, των ορεινών βοσκοτόπων της περιοχής του Κεφαλοβρύσου το Καλοκαίρι και, διαφόρων κατά καιρούς, πεδινών βοσκοτόπων το Χειμώνα. Πριν από τον καθορισμό των συνόρων της Αλβανίας, ως το 1913, οι Κεφαλοβρυσίτες, κάθε χρόνο προς το τέλος Οκτωβρίου, εγκατέλειπαν τις ορεινές βοσκές και, μαζί με το ζωικό τους κεφάλαιο και ό,τι χρειάζονταν για να συνεχίσουν το κτηνοτροφικό επιτήδευμα και τη ζωή τους, κατευθύνονταν προς τα παραθαλάσσια βοσκοτόπια των Αγίων Σαράντα⁶. Ακόμη παλιότερα, σύμφωνα με την προφορική παράδοση, μετακινούνταν προς την Ακαρνανία, και πιο συγκεκριμένα στο Ξηρόμερο, όπου νοίκιαζαν λιβάδια που ανήκαν σε τσιφλίκια της δικαιοδοσίας του Πασά των Ιωαννίνων. Η περιοχή του κάμπου της Σαγιάδας, στο βορειο-δυτικό τμήμα της Θεσπρωτίας, υπήρξε ο τελευταίος τόπος χειμερινής διαβίωσης των Κεφαλοβρυσιτών από το 1914 ως τα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου, οπότε τοποθετείται και η βαθιά κρίση που διασχίζει την κτηνοτροφική ζωή του χωριού. Η Σαγιάδα παραμένει ακόμη και σήμερα ο τόπος όπου ξεχειμωνιάζουν οι ελάχιστοι Κεφαλοβρυσίτες που κινούνται ακόμη στη

αιώνα, περιγράφουν μια ανοιξιάτικη μετάβαση από τον Τύρναβο στη Σαμαρίνα. Επίσης, οι Ψυχογιός και Παπαπέτρου, 1984, αναφέρονται στις μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων στον ελλαδικό χώρο από το δέκατο ένατο αιώνα ως το 1981.

⁶ Οι Ψυχογιός και Παπαπέτρου, όπ. παρ., εκτιμούν ότι οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων δεν οφείλονται μόνο σε έναν "περιβαλλοντολογικό ντετερμινισμό". Υποστηρίζουν ότι για τη διαμόρφωση της κατανομής των νομάδων στο χώρο είναι εξίσου καθοριστική η οικονομική, κοινωνική και πολιτική ιστορία ενός τόπου.

σφαίρα της κτηνοτροφικής παραγωγής, αν και κάτω από εντελώς διαφορετικές προϋποθέσεις απ' ότι ως πριν σαράντα χρόνια.

Όπως οι περισσότεροι Βλάχοι, οι Κεφαλοβρυσίτες ανήκουν στα βουνά και χαρακτηρίζονται από μια ιδιαίτερα έντονη προσκόλληση προς το ορεινό χωριό που είναι εγκατεστημένοι και το θεωρούν το δικό τους τόπο, σε αντίθεση με τις πεδινές περιοχές. Αυτή η πρόσδεση στο δικό τους χωριό διαφαίνεται μέσα στις αφηγήσεις, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι έχει ισχύ και για το παρελθόν. Αν όμως συμβαίνει, τότε είναι άξιο ενδιαφέροντος από την άποψη ότι παλιότερα, πριν από την παρακμή της κτηνοτροφίας, λόγω του μεγάλου συνολικού αριθμού του ζωικού κεφαλαίου⁷, οι Κεφαλοβρυσίτες νοίκιαζαν χορτολιβαδικές εκτάσεις και εκτός των ορίων του Χωριού, στα άλλα βουνά του Πωγωνίου και των Ζαγορίων ακόμη. Το πιο πιθανό είναι ότι οι κάτοικοι του Χωριού, τουλάχιστον όσο παραμένουν στις κτηνοτροφικές δραστηριότητες, παρουσιάζουν έντονα χαρακτηριστικά πρόσδεσης στη γη γενικά, και μια μορφή απώθησης προς τον εκσυγχρονισμό ο οποίος διέρχεται μέσω της μετάβασης στην πόλη, στο βαθμό μάλιστα που φαίνεται από τις μαρτυρίες ότι αποτελούν μια ενδοστρεφή κοινωνία⁸.

⁷ Σύμφωνα με έναν πληροφορητή, το σύνολο του ζωικού κεφαλαίου σε πρόβατα, ακριβώς πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ανέρχεται στις 80,000-100,000 ζώα.

⁸ Για τη διαφορά ως προς τον εκσυγχρονισμό, μεταξύ των αγροτών που εισήλθαν νωρίς στην οικονομία της αγοράς και εκείνων που παρουσίαζαν μικρότερη εξάρτηση από την αγορά, βλ. Μουζέλης, 1978, σελ.223-224.

Το τσελιγγάτο, ως συνεταιριστικός παραγωγικός σχηματισμός⁹, κυριαρχεί στην οικονομική και κοινωνική ζωή του χωριού περίπου ως το τέλος της δεκαετίας του '40. Η ύπαρξή του, τουλάχιστον ως προς τη δυνατότητα εξεύρεσης εκτάσεων για τη βόσκηση των ζώων, στηρίζεται στην ύπαρξη του τσιφλικιού το οποίο αποτελεί τον κυρίαρχο αγροτικό παραγωγικό σχηματισμό ως το 1917, χρονιά κατά την οποία εισάγεται η αγροτική μεταρρύθμιση. Η προοδευτική διάλυση των τσιφλικιών αποτέλεσε την προϋπόθεση για την προοδευτική συρρίκνωση της κτηνοτροφικής παραγωγής που βασιζόταν στο τσελιγγάτο. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και ιδιαίτερα ο Εμφύλιος που ακολούθησε επέσπευσαν τη διάλυση και των τελευταίων τσελιγγάτων του χωριού.

Οι κάτοικοι, κατά την περίοδο του Εμφυλίου, μετατοπίστηκαν αναγκαστικά προς αστικά κέντρα που είχαν προσβάσεις - κυρίως τα Ιωάννινα, την Ηγουμενίτσα και τους Φιλιάτες - γιατί τα χωριά του βόρειου τμήματος του Νομού Ιωαννίνων βρίσκονταν στα επίκεντρα των πολεμικών συγκρούσεων. Η μετακίνηση προς τα αστικά κέντρα ή προς άλλες ασφαλέστερες περιοχές, κατ' αυτή την περίοδο, ίσχυε για όλα σχεδόν τα χωριά. Ενώ όμως για πολλούς από τους κατοίκους των χωριών αυτή η προσωρινή, καταρχήν, μετάβαση στην πόλη απόκτησε

⁹ Για τη δομή και τη λειτουργία του βλάχικου τσελιγγάτου βλ. Νιτσιάκος, 1986-87, σελ. 264-268.

με τη λήξη του Εμφύλιου περισσότερο μόνιμο χαρακτήρα, δεν συνέβη το ίδιο με τους κατοίκους του Κεφαλόβρυσου οι οποίοι επέστρεψαν σχεδόν όλοι στο χωριό, σε μια προσπάθεια αναδιοργάνωσης της κτηνοτροφικής παραγωγής.

Όμως, την εποχή αυτή, η καταστροφή της κτηνοτροφικής οικονομίας έβαινε προς την ολοκλήρωσή της, αφού είχαν ήδη συντελεστεί αρκετά νωρίτερα βαθιές μεταβολές στο χαρακτήρα των κτηνοτροφικών κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων. Έτσι, οι επιπτώσεις του Εμφύλιου θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως η χαριστική βολή στο πλήγμα που είχε ήδη δεχθεί η κινητική κτηνοτροφία με το σύστημα του τσελιγγάτου, στο πλαίσιο των εθνικών και τοπικών οικονομικών κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων από το 1917 ως το 1950¹⁰.

Παρόλη, λοιπόν, την προσπάθεια ανασύνταξης της κτηνοτροφίας μετά το 1950 αυτό δε στάθηκε δυνατό, τουλάχιστον στην ίδια έκταση με τα χρόνια που προηγήθηκαν του Πολέμου. Το τσελιγγάτο αντικαταστάθηκε από μικρότερους σχηματισμούς που είχαν κατά βάση το χαρακτήρα οικογενειακής εκμετάλλευσης. Έτσι, τα μικρά πλέον κοπάδια άρχισαν να παίρνουν τη μορφή οικόσιτης κτηνοτροφίας για την περίοδο του Χειμώνα και σιγά-σιγά εγκαταλείπεται η

¹⁰ Για την πορεία του τσελιγγάτου βλ. Νιτσιάκος, όπ. π.

πατροπαράδοτη νομαδική μετακίνηση προς τους χειμερινούς βοσκότοπους της Σαγιάδας.

Η προσπάθεια των χωρικών να αναπτύξουν ξανά κτηνοτροφικές δραστηριότητες, φαίνεται να θεμελιώνεται σε μια σειρά χαρακτηριστικών που είναι συνυφασμένα με τις ιδιαίτερες δομές της κοινότητας και τις συμπεριφορές που αυτές οι δομές παράγουν. Παράλληλα, φαίνεται να προσκρούει σε μια σειρά άλλων μακροδομικών στοιχείων που στάθηκαν απαγορευτικά για την υλοποίηση των σχεδίων τους.

Πράγματι, η κοινωνία του χωριού χαρακτηρίζεται από μια ενδιαφέρουσα ιδιομορφία. Όσον αφορά τον τομέα της απασχόλησης και της επαγγελματικής κινητικότητας, παρουσιάζεται ελάχιστα ή καθόλου διαφοροποιημένη ως το τέλος της δεκαετίας του '40, αλλά και την επόμενη δεκαετία πριν αρχίσει η μεταναστευτική εκροή. Ντόπιοι επαγγελματίες όπως μπακάληδες, τσαγγάρηδες, ραφτάδες, σιδεράδες, δεν υπάρχουν. Ενδεικτικό είναι ότι το πρώτο μπακάλικο με Κεφαλοβρυσίτη ιδιοκτήτη άνοιξε το 1950, μετά τη λήξη του Εμφύλιου. Η οικονομία της αγοράς είναι μάλλον άγνωστη ως αυτή την περίοδο ή, πιο σωστά, περιορίζεται στις συναλλαγές που στρέφονται γύρω από την αποκλειστική μορφή απασχόλησης που είναι κτηνοτροφική. Οι τσελιγγάδες έρχονται σε συνεννόηση με τους ιδιοκτήτες προκειμένου να εξασφαλίσουν, αντί ενοικίου, τη νομή των βοσκοτόπων είτε στα βουνά το Καλοκαίρι είτε στα χειμαδιά κατά τη χειμερινή περίοδο.

Εξάλλου, οι τσελιγγάδες ήταν αυτοί που διαμεσολαβούσαν ανάμεσα στις διάφορες ανάγκες των χωρικών και την πλησιέστερη αγορά, και γενικά αυτοί διαχειρίζονταν οποιαδήποτε επαφή των ανθρώπων του χωριού προς τα έξω και αντίστροφα¹¹.

Ακόμη, παρόλο που για τις κοινότητες των Βλάχων ο αγωγιατισμός και η μετανάστευση¹² λειτούργησαν συνήθως ως ένας τρόπος εξόδου από την κοινότητα και προσωρινής απομάκρυνσης από την κτηνοτροφική απασχόληση, αλλά όχι υποχρεωτικά και ως πορεία οικονομικής και επαγγελματικής διαφοροποίησης, δεν συνέβη το ίδιο με τους Κεφαλοβρυσίτες: Αυτοί παραμένουν προσκολλημένοι στην κτηνοτροφία, δεν ανοίγονται σε εμπορικές δραστηριότητες, ούτε θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως "παντεχνίτες", όπως άλλες κοινωνίες Βλάχων. Έτσι, μετά τη λήξη του Εμφυλίου, τα εργατικά χέρια των ανθρώπων του χωριού ειδικευμένα μόνο στις κτηνοτροφικές εργασίες δεν είχαν επαγγελματική διέξοδο στις πόλεις, γιατί δεν μπορούσαν να ασχοληθούν με καμία άλλη επαγγελματική δραστηριότητα.

Παράλληλα, για την ίδια πάντα πριν τη δεκαετία του '60 περίοδο, δεν παρατηρείται κάποια μορφή κοινωνικής κινητικότητας

¹¹ Βλ. και Νιτσιάκος, όπ. π.

¹² Βλ. σχετικά, Νιτσιάκος, όπ. π., και Κατσάνης, όπ. π., σελ. ιθ'-ιη'.

μέσω της εκπαίδευσης, όπως συνέβη, για παράδειγμα, με κοινότητες Σαρακατσαναίων κτηνοτρόφων της Ηπείρου, οι οποίοι, αν και με κάποια χρονική καθυστέρηση σε σχέση με τους υπόλοιπους Ηπειρώτες, μέσω της εκπαίδευσης ενσωματώθηκαν στις σύγχρονες καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής¹³. Οι ίδιοι οι Κεφαλοβρυσίτες στις αφηγήσεις τους ορίζουν την αμφιθυμική τους στάση προς τα "γράμματα": από τη μια δεν έμπαιναν στη θεσμοθετημένη εκπαίδευση και από την άλλη θαύμαζαν τους εγγράμματος, σε πλήρη αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σήμερα στην κοινωνία τους, όπου η παλιά αμφιθυμία έχει ανποστραφεί.

Αυτό βέβαια δεν μπορεί να υπονοεί με κανένα τρόπο ότι επρόκειτο για μια κοινωνία χωρίς εκπαίδευση, επειδή αρνούνταν το θεσμοποιημένο σχολείο. Απλώς, η παραδοσιακή εκπαίδευση στο χώρο εργασίας, ως ενεργητική αλληλεπίδραση των ανθρώπων του χωριού με το ζωικό τους κεφάλαιο και τη φύση¹⁴, ορίζει μια μονοσήμαντη σχέση με άλλες θέσεις εργασίας. Αυτό μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε πληρέστερα τις δυσκολίες και τους περιορισμούς που θα

¹³ βλ. Ανθογαλίδου, 1987.

¹⁴ Για το γνωστικό περιεχόμενο αυτής της εκπαιδευτικής πρακτικής και την ενεργητική του αλληλεξάρτηση με τη φύση, βλ. Ανθογαλίδου, όπ. π., σελ. 79-93.

αντιμετώπιζαν οι κτηνοτρόφοι σε περίπτωση εξόδου στη δομή της αγοράς εργασίας στην πόλη.

Πράγματι, οι αφηγήσεις δείχνουν ότι απ' όσους επιχείρησαν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας στις πόλεις, όπου είχαν καταφύγει κατά τη διάρκεια του Εμφύλιου, ελάχιστοι παρέμειναν εκεί. Οι περισσότεροι επέστρεψαν στο χωριό στις γνώριμες κτηνοτροφικές εργασίες. Όμως, καθώς οι κτηνοτροφικές επιχειρήσεις -που είχαν ήδη μια φθίνουσα πορεία από την εποχή του μεσοπολέμου στο πλαίσιο των εθνικών οικονομικο-κοινωνικών εξελίξεων- είχαν καταστραφεί από τις συνθήκες του πολέμου ή και αρρώστειες, η ανασυγκρότησή τους δεν ήταν πλέον δυνατή δι' ιδίων πόρων. Έτσι, η δημιουργία νέου ζωικού κεφαλαίου περνούσε, σχεδόν υποχρεωτικά, μέσα από τη λήψη δανείων από την Αγροτική Τράπεζα. Παρόλο που το ιδιωτικό κεφάλαιο στη μεταπολεμική Ελλάδα απέφυγε τις αγροτικές επενδύσεις εξαιτίας της χαμηλής τους απόδοσης¹⁵, το χρηματιστικό κεφάλαιο κατάφερε να εξασφαλίσει, προσωρινά τουλάχιστον, την αναβίωση της κτηνοτροφίας στο χωριό, δεδομένων των κρατικών μέτρων για την ενίσχυση της κτηνοτροφίας με τη θεσμοθέτηση και των δανειδοτήσεων¹⁶.

¹⁵ Βλ. Μουζέλης, όπ. π., σελ. 275.

¹⁶ Βλ. Νιτσιάκος, όπ. π., σελ. 275-276.

Κατά τη δεκαετία του '50, παρά την ολιγάριθμη σύνθεση των κοπαδιών, η παραδοσιακή μετακίνηση προς τους χειμερινούς βοσκότοπους της Σαγάδας δεν εγκαταλείφθηκε εντελώς αλλά ίσχυε όλο και για λιγότερα νοικοκυριά. Όμως η κτηνοτροφία δεν αποδείχτηκε βιώσιμη και η παρακμή της συντελείται με γοργούς ρυθμούς, καθώς η εισοδός της σε μια έντονα εκχρηματιστική φάση την καθιστά προφανώς μη κερδοφόρα. Οι χαμηλές τιμές διάθεσης του παραγόμενου προϊόντος σε συνδυασμό με το υψηλό κόστος προμήθειας των αναγκών κτηνοτροφικών εφοδίων, σύμφωνα τουλάχιστον με τις αντιλήψεις των κτηνοτρόφων και την πραγματικότητα που βίωναν οι ίδιοι, τους επιφύλασσαν τη συνθήκη να εργάζονται όχι πλέον για τη συσσώρευση κεφαλαίου αλλά για να καλύπτουν στοιχειωδώς τα έξοδα διαβίωσης και τις περισσότερες φορές να μην μπορούν να ανταποκριθούν στις τακτές υποχρεώσεις επιστροφής των τραπεζικών δανείων.

Η σχέση των Κεφαλοβρυσιτών με το φυσικό τους χώρο, η πρόσδεσή τους και η εμμονή τους στην κτηνοτροφία, ο ενδοστρεφής χαρακτήρας της κοινότητας και η αποφυγή εξόδου από το Χωριό αποτελούν μια ιδιοτυπία σε σύγκριση με άλλες κτηνοτροφικές κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονται τουλάχιστον από επαγγελματική διαφοροποίηση μέσω της εξόδου από το κτηνοτροφικό επάγγελμα. Το κυρατζιλίκι (αγωγιατισμός) και το συνδυασμένο μ' αυτό εμπόριο αποτελεί μια τέτοια περίπτωση στο πλαίσιο ορισμένων

νοικοκυριών για την εξασφάλιση συμπληρωματικού με την κτηνοτροφία εισοδήματος¹⁷.

Η ερμηνεία της ενδοστρεφούς συμπεριφοράς των Κεφαλοβρυσιτών δεν θα πρέπει να αναζητηθεί παρά μόνο στις υλικές συνθήκες της ύπαρξης τους. Από τη στιγμή δε που οι συνθήκες αυτές προσδιορίζουν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά, η τελευταία ενεργεί ανατροφοδοτικά ως προς αυτές, τουλάχιστον στο βαθμό που η σχέση του συστήματος και των φορέων που δρουν μέσα σ' αυτό είναι μια διαλεκτική σχέση.

Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για μια κοινότητα που, τουλάχιστον ως τις αρχές της δεκαετίας του '60 που συντελείται η μαζική μεταναστευτική εκροή, είναι αποκλειστικά κτηνοτροφική, γεγονός που προσδιορίζει, όπως είδαμε, τη σχέση των μελών της με την αγορά εργασίας στην πόλη. Όμως αυτή η εξήγηση κινείται σε ένα δομικό επίπεδο χωρίς να υπολογίζει και στοιχεία άλλων επιπέδων, όπως εκείνα, λ.χ., που αναφέρονται στο τρόπο με τον οποίο είναι οργανωμένες οι κοινωνικές σχέσεις των χωριανών με τους κατοίκους των γειτονικών περιοχών.

¹⁷ Βλ. σχετικά Νιτσιάκος, όπ. π., σελ. 269.

Το Κεφαλόβруσο είναι το μοναδικό αμιγές βλαχοχώρι στην περιοχή του Πωγωνίου. Οι κάτοικοί του, ως τις αρχές της δεκαετίας του '60, ασχολούνται αποκλειστικά με την κτηνοτροφία. Οι παραγωγικές δραστηριότητες των πληθυσμών των γειτονικών χωριών, ως την ίδια περίοδο, κινούνταν στη λογική της συμπληρωματικότητας γεωργίας και κτηνοτροφίας. Η ύπαρξη γεωργικών καλλιεργειών στις γειτονικές περιοχές αποτελεί ένα σημείο τριβής ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς, με αποτέλεσμα την ενίσχυση της ενδοστρέφειας των αποκλειστικά κτηνοτρόφων Κεφαλοβруσιτών και την καταγραφή τους από τους γειτονικούς πληθυσμούς ως "άλλης φάρας". Στην ουσία, αυτός ο "τρόπος ζωής", ως σύνολο συνηθειών μέσω των οποίων η κοινότητα εξασφαλίζει την ύπαρξή της, ήταν ξένος για τους κατοίκους των άλλων χωριών, τα οποία, σύμφωνα με τους Κεφαλοβруσίτες, ήταν "αναπτυγμένα" κατά την περίοδο που οι ίδιοι αποτελούσαν μια συμπαγή κτηνοτροφική κοινωνία. Μπορούμε να πούμε ότι η κοινωνία του χωριού βρισκόταν τουλάχιστον σε μια σχέση αντιπαράθεσης με τα όμορα χωριά που ήταν "αναπτυγμένα". Σήμερα όμως το Κεφαλόβруσο παίρνει, θα λέγαμε, την εκδίκησή του απέναντι στην άλλοτε «άσχημη υποδοχή από τους ντόπιους»:

«Σήμερα όμως, σιγά-σιγά τα χρόνια πέρασαν. Το Κεφαλόβруσο έγινε το μεγαλύτερο χωριό του Πωγωνίου. Έχει μια δυναμικότητα. Οι κάτοικοί του δεν ασχολούνται τώρα πια με την κτηνοτροφία»

Η Αρβανιτοβλάχικη γλώσσα είναι ένα ακόμη σημείο διαφοροποίησης των χωριανών με τους κατοίκους των υπόλοιπων χωριών της περιοχής. Άλλωστε οι Βλαχόφωνοι πληθυσμοί συχνά έρχονταν σε αντιπαράθεση όχι μόνο με τους Ελληνόφωνους αλλά και μεταξύ τους¹⁸. Οι Κεφαλοβρυσίτες, πριν από τη μαζική έξοδο από την κοινότητα δεν είχαν επιμειξίες με άλλους πληθυσμούς. Μπορούμε να πούμε ότι τα όρια της συγγένειας εκτείνονταν ως τα όρια του χωριού. Γάμοι απαγορεύονταν ακόμη και μεταξύ Αρβανιτόβλαχων του χωριού και "Γκρεκόβλαχων" από άλλες περιοχές. Όμως σήμερα, όπως θα δούμε, παρόλες τις αντιστάσεις των μεγαλύτερων στην ηλικία, η ζωή στη Γερμανία άρχισε να εξασθενεί αυτές τις κεντρομόλες δυνάμεις:

«Τότε δε συμπεθεριάζαμε ούτε με τους Γκρέκους. Τώρα και με Γερμανούς και με Γύφτους, με το συμπάθειο».

Ο αγωγιατισμός για τις κοινωνίες των Βλάχων υπήρξε μια από τις κύριες, ή συμπληρωματικές ως προς την κτηνοτροφία, ασχολίες τους, προθάλαμος για την ανάπτυξη του εμπορίου. Αυτή η οικονομική δραστηριότητα πρέπει να είχε σημαντικές επιπτώσεις στον κοινωνικό

¹⁸ Βλ. Κατσάνης, όπ. π., σελ. κβ'.

βίο των Βλάχων στον οποίο επέφερε σημαντικές ανακατατάξεις¹⁹. Σε αντιδιαστολή με άλλες κοινωνίες Βλάχων η ενδοστρέφεια του Κεφαλόβρυσου θεμελιώνεται και σ' αυτό το πεδίο, καθώς δεν εγγράφονται στην ιστορία του χωριού μεταναστεύσεις ή μετακινήσεις εμπορικού χαρακτήρα, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν ιμάντες μεταβίβασης νεωτερικών αντιλήψεων στην κοινότητα. Οι κλειστοί ορίζοντες του χωριού είναι δυνατόν να καθορίζουν τα ενδοστρεφή κοινωνικά χαρακτηριστικά του.

Από το αφηγηματικό υλικό προκύπτει ότι πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, πιθανότατα το 1908, παρουσιάζεται ένα σημαντικό και ξαφνικό κύμα μετανάστευσης. Περίπου σαρανταπέντε νέοι άντρες εγκατέλειψαν κρυφά τη φύλαξη των κοπαδιών στα χειμαδιά και επιβιβάστηκαν σε διερχόμενο πλοίο για την Αμερική. Αν και το ζήτημα αυτό χρειάζεται περαιτέρω ιστορική διερεύνηση, είναι πιθανόν ότι αυτή η έξοδος συνδέεται με τη στρατολόγηση νέων στο στρατό των Νεότουρκων. Οι προφορικές μαρτυρίες, που συμπίπτουν με ένα κεφαλοβρυσίτικο τραγούδι, αναφέρουν ότι την ίδια περίοδο παρατηρείται μια αξιόλογη μαζική μετακίνηση από το χωριό στον Αλμυρό της Θεσσαλίας για τους ίδιους λόγους. Οι περισσότεροι από τους μετανάστες της Αμερικής επέστρεψαν αργότερα για να καταταγούν στον ελληνικό στρατό κατά τον Μικρασιατικό Πόλεμο

Άλλο ρεύμα εξόδου δεν φαίνεται να υπάρχει στην ιστορία του χωριού. Βέβαια, οι πατροπαράδοτες μετακινήσεις των κτηνοτρόφων δεν θεωρούνται μεταναστεύσεις.

¹⁹ Βλ. Νιτσιάκος, όπ. π., σελ. 269-270 και Κατσάνης, όπ. π., σελ. ιζ'-ιη'.

9. ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΔΡΑΣΗΣ

Οι αφηγήσεις δεν εμφανίζουν μια αυστηρή χρονολογικοποιημένη μορφή που να ανταποκρίνεται στην πραγματική χρονική διαδοχή των εξιστορούμενων δραστηριοτήτων. Οι πληροφορητές, ακόμα και όταν αρχίζουν την αφήγηση από ένα πρώιμο χρονικό σημείο της τροχιάς ζωής τους, πολύ συχνά προβαίνουν σε χρονικές παρεκβάσεις, μετατοπιζόμενοι από το πριν στο μετά και από το τώρα στο τότε. Ακόμη, καθώς οι αφηγήσεις περιλαμβάνουν δραστηριότητες που εκτυλίσσονται σε διάφορους τόπους, άλλο τόσο συχνά μεταφέρονται από το εδώ στο εκεί και αντίστροφα.

Παρόλη την απουσία μιας στερεότυπης ρουτίνας αφήγησης, ύστερα από μια αναδόμηση των διαφόρων μερών του πρωτοκόλλου της εξιστόρησης μπορεί να συνταχθεί ένα "ημερολόγιο δράσης", με τη βοήθεια του οποίου παρακολουθούμε τα ψυχοκοινωνικά δρώμενα στην πορεία της ζωής των πληροφορητών. Το ημερολόγιο δράσης αποδίδει την πορεία των πληροφορητών στο χρόνο της δικής τους ζωής, αλλά και το πώς εντίθεται η τροχιά της ατομικής ζωής στην τροχιά του χρόνου της κοινότητας που ζουν κάθε φορά, όπως και στην τροχιά του χρόνου της Συνολικής Ιστορίας¹.

Η αναδόμηση της εξιστόρησης και η διαμόρφωση ενός νέου πρωτοκόλλου αποτελεί μια διαδικασία που έχει στόχο να τοποθετήσει

¹ Για την έννοια της Συνολικής Ιστορίας και για τη σχέση της με την Τοπική Ιστορία βλ. Romano, 1988.

σε μια διαφορετική ακολουθία τα δεδομένα της κάθε αφήγησης. Η ακολουθία αυτή δεν βρίσκεται πάντα στην ίδια χρονική και λογική αλληλουχία με την οποία εμφανίζονται στη συνέντευξη τα αφηγούμενα περιστατικά. Ο σχηματισμός μιας νέας διαδοχής των δραστηριοτήτων που καλύπτουν ένα μεταναστευτικό κύκλο, αντιστοιχεί στην πορεία του κύκλου της ζωής του πληροφορητή, ενώ παράλληλα επιτρέπει την οργάνωση του υλικού σε πρότυπα, κατηγορίες και βασικές περιγραφικές διαστάσεις.

Αυτή η διαδικασία της ανάλυσης αποτελεί μια οριζόντια ανάγνωση του υλικού και μια επανεγγραφή του στον άξονα του χρόνου έτσι ώστε να αναδειχθεί η κίνηση της βιογραφίας από το παρελθόν στο παρόν, και να ανιχνευθούν οι μελλοντικές προοπτικές που προσδιορίζουν την παρούσα πραγματικότητα του ατόμου. Η παρουσίαση της αφήγησης με χρονολογική σειρά επιτρέπει να κατανοηθούν διαδοχικές πράξεις, σκέψεις, βιώματα και συναισθήματα που περιέχονται, λιγότερο ή περισσότερο emphaticά, στην αφηγηματική πλοκή. Η διαδικασία αυτή παραπέμπει στον αναφορικό χαρακτήρα της αφήγησης και στη χρονολογική της διάσταση.

Ωστόσο, καμιά αφήγηση δεν σύγκειται απλώς στην περιγραφή συμβάντων του παρελθόντος με, ή δίχως, χρονολογική σειρά. Έτσι, εκτός από την αλυσίδα των πράξεων, που προκύπτει από την αναδρομική ανασύσταση και τη χρονολογική επαναδιάταξή της, κάθε αφήγηση περιέχει πάντα η ίδια ένα στοιχείο ανασκευής των συμβάντων του παρελθόντος που διαλαμβάνει. Αυτό σημαίνει ότι κάθε αφήγηση εμπεριέχει ένα συνεχή ανασχηματισμό ορισμένων όψεων της παρελθούσας ζωής του αφηγητή, οι οποίες αποκτούν ένα ιδιαίτερο νόημα εντός του πλαισίου της παρούσας κατάστασης.

Η παρούσα κατάσταση δεν αναφέρεται αποκλειστικά στον πληροφορητή, αφού αυτή ορίζεται τόσο από τη μονιμότερη δομημένη εικόνα του εαυτού του, όσο και από την επίκαιρη αλληλεπίδραση της δεδομένης ερευνητικής περίπτωσης. Κάθε αφήγηση, λοιπόν, λαμβάνει χώρα μέσα σε ένα επίκαιρο χρονικό πλαίσιο και αποδίδει εξ αυτού μια ανασκευασμένη αναπαράσταση συμβάντων του παρελθόντος τα οποία αποκτούν το νόημά τους τόσο από τις σχεδιαζόμενες για το μέλλον ενέργειες του αφηγητή, όσο και από την ιδιαίτερα βιωμένη εμπειρία. Η ανάλυση του ανασχηματιστικού χαρακτήρα των εξιστορούμενων ενεργειών, σε συνδυασμό με την ένταξή τους στο χρονικό συνεχές, προσδίδει το ιδιαίτερο νόημα αυτών των ενεργειών, εξηγεί τα αναδυόμενα πρότυπα και ανιχνεύει τις υπάρχουσες διασυνδέσεις μεταξύ των περιγραφικών διαστάσεων.

Η ανασκευή των συμβάντων του παρελθόντος υπό το φως της παρούσας κατάστασης και των μελλοντικών προθέσεων του αφηγητή περιέχει η ίδια ένα στοιχείο ερμηνείας της αφηγούμενης πραγματικότητας. Η αφήγηση μας επιτρέπει να επιχειρήσουμε μια κάθετη ανάγνωση των βιωμένων εμπειριών του ατόμου, η οποία συνίσταται στον εντοπισμό των κρίσιμων περιοχών που λειτουργούν ως "γρανάζια"² μεταξύ του δομικού συστήματος και του δρώντος ατόμου.

Η κρίσιμη περιοχή που λειτουργεί ως διαμεσολάβηση μεταξύ του ατομικού και του συλλογικού, μεταξύ του ψυχικού και του κοινωνικού, καταλαμβάνεται από τις πρωτογενείς κοινωνικές ομάδες οι οποίες

² Βλ. Ferrarotti, όπ.παρ.

αποτελούν το πρίσμα μέσα από το οποίο διαθλώνται οι επιδράσεις του συστήματος στο άτομο και αντίστροφα. Η θεμελιώδης περιοχή διαμεσολάβησης που αποκαλύπτεται από το ίδιο το υλικό της αφήγησης στην παρούσα έρευνα είναι η οικογένεια.

Η χρονολογική αναδόμηση των αφηγήσεων ορίζει και παρακολουθεί την αλυσίδα του μεταναστευτικού κύκλου που μπορεί να παραλληλισθεί με τον κύκλο της ζωής της οικογένειας του μετανάστη. Οι αφηγήσεις, υπό το φως της παρωχημένης εμπειρίας όπως αυτή νοηματοδοτείται στο παρόν, παρουσιάζουν μια αναδόμηση των συνθηκών που επικρατούν στην αγροτική κοινότητα και ειδικότερα στον οικογενειακό και ατομικό χώρο των πληροφορητών. Εκείνο που κυρίως ενδιαφέρει την παρούσα ανάλυση για την πριν από την μετανάστευση περίοδο είναι το πώς βιώνονται από τους πληροφορητές αυτές οι συνθήκες.

Η εξιστόρηση των όσων διαδραματίζονται κατά τη φάση της εξόδου από την κοινότητα και της εγκατάστασης στο χώρο της μετανάστευσης σκιαγραφούνται αναδομημένα χρονικά σ' ένα δεύτερο στάδιο, ενώ τα βιώματα από την παραμονή στο εξωτερικό αποτελούν τον επόμενο χρόνο. Ακολουθεί η παρουσίαση της απόφασης που συνδέεται με την επιστροφή στην κοινότητα καταγωγής, και οι πέντε χρόνοι του ημερολογίου του μεταναστευτικού κύκλου συμπληρώνονται με τα βιώματα της επιστροφής των ατόμων στην κοινότητα από την οποία άρχισε να διαγράφεται η τροχιά του κύκλου της ζωής.

9.1. 1η ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ

9.1.1 ΜΕΓΑΛΩΝΟΝΤΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ: ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ

Τα τμήματα των αφηγήσεων που αναφέρονται στην πριν τη μετανάστευση περίοδο δεν είναι τα πιο εκτεταμένα. Όμως, παρόλη τη μικρή τους έκταση είναι πολύ περιεκτικά. Δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες λεπτομέρειες για τα οικονομικά και κοινωνικά δομικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου αγροτικού χώρου, αλλά στο αδρό περίγραμμά του που προκύπτει από τις αφηγήσεις μπορεί να αναγνωρίσει κανείς τις ομοιότητες αυτών των δομών με εκείνες άλλων κοινοτήτων που βρίσκονται σε παρόμοιο σημείο της ιστορικής τους εξέλιξης, και ακόμη να προβεί σε ορισμένες παρατηρήσεις για τη σχέση της Τοπικής Ιστορίας με τη Γενική Ιστορία¹.

Τέτοιες παρατηρήσεις θα έλεγε κανείς ότι ενδιαφέρουν κατά κύριο λόγο τους ιστορικούς. Όμως, είναι εξαιρετικά δύσκολο να ιχνηλατήσουμε μια αφήγηση ζωής αν δεν στηριχθούμε και στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται κάθε φορά, άμεσα ή έμμεσα. Ο στόχος

¹ Για τη σχέση τοπικού/γενικού και τοπικής ιστορίας/βιογραφίας βλ. Romano, όπ.π., σελ. 54-57.

βέβαια δεν είναι να μεταγράψουμε το ιστορικό υλικό σε ψυχολογικούς όρους -ενέργεια που θα μας οδηγούσε σε μια μορφή ψυχολογικού αναγωγισμού- ούτε να καταστρέψουμε τις νοηματικές ψυχοκοινωνικές κατηγορίες υποτάσσοντάς τες σε κατηγορίες της ιστοριογραφίας -κάτι που θα μας οδηγούσε σε μια άλλη μορφή αναγωγισμού, δηλαδή στον ιστορικισμό.

Με τη συζήτηση των ιστορικών δεδομένων στο πλαίσιο μιας βιογραφίας ο στόχος είναι να δημιουργήσουμε μια οπτική γωνία ανάλυσης του υλικού, η οποία θα προκύψει από τη συζήτηση ενός ζεύγους κινήσεων από το παρελθόν στο μέλλον, μέσω του παρόντος, και αντίστροφα. Έτσι, το σκηνικό της βιογραφίας ορίζεται από τον άξονα της "ιστορικότητας", και τα ψυχοκοινωνικά δρώμενα που μας ενδιαφέρουν αποκτούν το νόημά τους και την ιδιαιτερότητά τους από την ιστορικότητα που αποτελεί το "θεμελιώδες γνώρισμα της ατομικής και κοινωνικής μας ύπαρξης"².

Άλλωστε, αυτό που μας ενδιαφέρει δεν είναι να αναδομήσουμε, μέσω των αφηγήσεων, την πραγματική και αληθινή ροή των ιστορικών γεγονότων -το πρόβλημα αυτό άπτεται των ενδιαφερόντων της ιστοριογραφίας. Το ζητούμενο για μια ανάλυση ψυχοκοινωνικού χαρακτήρα είναι το πώς νοηματοδοτεί το συγκεκριμένο άτομο-μετανάστης τα δρώμενα της Τοπικής και της Γενικής Ιστορίας, και το πώς εντίθεται το άτομο μέσα στην πορεία αυτής της ιστορίας.

² Ricoeur, 1990, σελ. 14.

Με βάση τις παρατηρήσεις για τη σχέση βιογραφίας και ιστορίας γίνεται μια ανάγνωση των αφηγήσεων ζωής των μεταναστών -και συγκεκριμένα των ψυχοκοινωνικών τους εκφάνσεων- υπό το φως της Τοπικής και της Γενικής Ιστορίας. Από το ίδιο το υλικό άλλωστε συνάγεται ότι υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα σ' αυτές τις δύο διαστάσεις.

Η έναρξη του κύκλου μετανάστευσης για τους πληροφορητές τυπικά συμπίπτει με την απόφαση εξόδου από την αγροτική κοινότητα. Όμως, η λήψη της απόφασης αυτής δεν είναι μια στιγμή στην τροχιά της ζωής τους. Στην ουσία συνιστά μια μακροχρόνια διαδικασία, ένα μεγάλο χρονικό τμήμα της οποίας προηγείται της λήψης αυτής της απόφασης, έτσι που μας επιτρέπεται να συζητήσουμε για μια φάση πριν από το μεταναστευτικό κύκλο η οποία τερματίζεται με το που αρχίζει να αναφάνεται ως μια δυνατότητα η έξοδος από την κοινότητα.

Τι είναι αυτό που συμβαίνει στη ζωή των πληροφορητών ως την εποχή που οι αντικειμενικοί όροι ύπαρξης που ισχύουν στον τόπο που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν αρχίζουν και αποκρυσταλλώνονται σε συγκεκριμένα σχέδια φυγής;

Οι επικρατούσες συνθήκες στην ελληνική κοινωνία και στον αγροτικό χώρο ιδιαίτερα, οι οποίες προηγούνται του μεταπολεμικού μεταναστευτικού ρεύματος -ιδιαίτερα εκείνου της δεκαετίας του εξήντα- και αποτελούν την πολλαπλή αιτιολογική βάση πάνω στην οποία αναπτύχθηκε η μαζική έξοδος, έχουν περιγραφεί σε αδρές γραμμές σε προηγούμενο κεφάλαιο. Πάνω σ' αυτή τη βάση θα εγγραφούν ορισμένες παρατηρήσεις που προκύπτουν από τις αφηγήσεις ζωής, και αναφέρονται στο βίωμα των πληροφορητών για την πριν από τη

μετανάστευση περίοδο, υπό το φως του παρόντος και της ιστορικότητας του βιώματός τους.

Καταρχήν αναδεικνύεται μια σειρά προβληματικών περιοχών στις ζωές τους. Στο χώρο της εργασίας αυτό που βιώνεται ως περιοριστικός παράγοντας είναι η επαγγελματική δραστηριότητα και οι συνθήκες απασχόλησης. Είναι γνωστό από δημογραφικά δεδομένα που αφορούν στην ηλικία των μεταναστών της μεταπολεμικής περιόδου ότι αυτοί στη συντριπτική τους πλειοψηφία ανήκουν στην ομάδα ηλικιών που μπορεί να χαρακτηριστεί ως η πλέον παραγωγική για το εργατικό δυναμικό μιας χώρας³.

- Η δομική ανεργία που χαρακτηρίζει τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό της ίδιας περιόδου συναντιέται πολύ συχνά στα βιώματα των μετέπειτα μεταναστών. Οι δυσκολίες των νέων που είχαν ανάγκη για εργασία -ανάγκη που δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί λόγω της στενότητας που επικρατούσε στην αγορά εργασίας- μετατρέπονταν σε μатаιώσεις οι οποίες δεν μπορούσαν να πάρουν άλλη μορφή όσο οι ορίζοντες επεκτείνονταν μόνο ως τα όρια του χωριού, ή το πολύ ως τη γειτονική πόλη.

"Διότι εκείνη την εποχή εδώ πέρα ήταν λίγο δύσκολα τα πράματα για τους νέους, και δηλαδή για όλο τον κόσμο (...) Σαν νέοι βέβαια είκοσι χρονών, κάτι μας έκανε να πάμε πιο πέρα, μήπως για δουλειά πιο εύκολη, γιατί εδώ πέρα ήταν εκείνη την εποχή λίγο δύσκολη η δουλειά. Πήγαινες

³ Βλ. σχετικά στο Έμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σελ. 68-78.

σ' έναν εργολάβο, δούλευες δεκαπέντε μέρες, τις υπόλοιπες δε δούλευες και ή σε πλήρωνε ή δε σε πλήρωνε".

Η συρρίκνωση του κύκλου εργασιών στον τομέα της κτηνοτροφικής παραγωγής αποτελεί έναν άλλο παράγοντα από το χώρο της επαγγελματικής δραστηριότητας που δημιουργεί νέους περιορισμούς για ολόκληρο το νοικοκυριό. Τα γεγονότα της δεκαετίας του σαράντα, με αποκορύφωμα τις υποχρεωτικές μετακινήσεις πληθυσμών που συντελέστηκαν κατά την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου, και η μορφή που πήρε η οικονομική αναδιάρθρωση την επόμενη δεκαετία, δεν επέτρεψαν παρά μια βραχύχρονη προσπάθεια ανάκαμψης της κτηνοτροφίας.

Η επαναδραστηριοποίηση της κτηνοτροφίας στη δεκαετία του πενήντα στηρίχθηκε κυρίως σε τραπεζικά κεφάλαια υπό μορφήν δανείων στους κτηνοτρόφους, οι οποίοι όμως δεν ήταν σε θέση να τα εξοφλήσουν. Πολύ συχνά τα τραπεζικά χρέη νοικοκυριών ήταν ισόποσα με τη συνολική αξία του κοπαδιού.

Τα μεγαλύτερα στην ηλικία μέλη του αγροτικού νοικοκυριού δεν μπορούσαν να έχουν εναλλακτικά σχέδια εξόδου από τη συνθήκη αυτή των περιορισμών που επέβαλλε το πλαίσιο της συγκεκριμένης απασχόλησης. Το γεγονός ότι είχαν περάσει το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής τους στις συγκεκριμένες ασχολίες του αγροτικού χώρου τους καθήλωνε στο χωριό. Για τα νεαρά μέλη του αγροτικού νοικοκυριού, που έπρεπε να επεξεργαστούν σχέδια για τη ζωή τους, το πλαίσιο ζωής στο χωριό βιώνεται ως μια συνθήκη ασφυξίας που δεν αφήνει χώρο για τη δημιουργία κάποιων προσβλέψεων.

Οι, κατά κανόνα, πολυμελείς οικογένειες συχνά δεν μπορούσαν να ικανοποιήσουν ούτε τις βασικές διατροφικές τους ανάγκες.

"Ήμασταν πέντε παιδιά. Φυσικά, ήμασταν μεγάλη οικογένεια, φτωχή οικογένεια. (...) Και μόνο το φαγητό δεν έλειπε. Δηλαδή μόνο το ψωμί δεν έλειπε, όχι το φαγητό. Φαγητό έλειπε. Μόνο το ψωμί."

Η απασχόληση των νέων στην κτηνοτροφία είναι φυσικό να μην είναι σαγηνευτική. Η υποβάθμιση της κτηνοτροφίας από οικονομική και κυρίως κοινωνική άποψη συντελεί στη δημιουργία αισθημάτων μειονεξίας. Νεαρά άτομα, που ασχολούνται με τη φύλαξη των ζώων της οικογένειας, συγκρίνουν τον εαυτό τους με άλλους συνομηλίκους, που αποσπάστηκαν από την παραδοσιακή απασχόληση και βρήκαν κάποια διέξοδο στην κοντινή πόλη. Η σύγκριση αποβαίνει σε βάρος των πρώτων τα οποία βρίσκουν καταθλιπτική τη ζωή του χωριού και το επάγγελμα του βοσκού, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται τάσεις φυγής.

"Με το που βγήκα απ' το σχολείο με στέλνει στα πρόβατα. Κι έβλεπα τα παιδιά τ' άλλα από τα Γιάννενα. Αρχίσαμε τα παιδιά, μετά από ένα χρόνο δύο, ξυπνήσαμε λίγο. Εγώ ήμουν πιο πίσω απ' αυτούς, έτσι; Πιο κακοντυμένος, όλα μετράγανε. 'Αρχισα τα ζήλευα. Λέω, τι γίνεται εδώ; Μέχρι που πήγα δεκαπέντε χρονών και του είπα δε φυλάω τα πρόβατα. Με έδειρε, με χτύπησε. 'Αμα θες φυλαξέ τα, λέει. Κι από τότες που επαναστάτησα και από τότε είχα την τάση να φύγω".

Η απογοήτευση από τη ζωή της υπαίθρου είναι συστατικό στοιχείο της διαμόρφωσης της προσωπικότητας του νέου ανθρώπου. Αν η απασχόληση σε γεωργικές εργασίες περιγράφεται ως "τυραγνία" από τους μετέπειτα μετανάστες, οι συνθήκες απασχόλησης στην κτηνοτροφία είναι κατά πολύ δυσκολότερες, δεδομένου ότι απαιτούν μόνιμη, χωρίς διακοπή, εργασία των μελών της κτηνοτροφικής οικογένειας καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Η πολύωρη απασχόληση χωρίς άμεσες οικονομικές απολαβές -συγκρινόμενη μάλιστα με πολύωρη ενδεχομένως εργασία κατά τη διάρκεια της μετανάστευσης, που ωστόσο είχε άμεσο οικονομικό αντίκρουσμα με την τακτική πληρωμή- φέρνει στην επιφάνεια το μέγεθος των απογοητεύσεων του νέου από τη ζωή στο χωριό.

"Γιατί, όταν σου λέω, εκείνη την εποχή ήμουν πιο μικρός, δεκαπέντε-δεκαέξι χρονών. Ακόμα υπήρχαν τα πρόβατα, κι ακόμα τα φυλούσα κάμποσες φορές. Κι έλεγα, είμαι τσοπάνος, είμαι στο σπίτι μου και δεν παίρνω ούτε φράγκο. Γιατί τους ζητάγες ένα δίφραγκο, μια πορτοκαλάδα που είχε τότε, και δε σου δινε ούτ' ένα δίφραγκο (...). Αποτέλεσμα ας πούμε πάντοτε, πάντα είχα τη φυγή, να φύγω. Κι όταν απολύθηκα από φαντάρος και πήγα στην Αθήνα, ας πούμε, έβγαλα -ή πριν να πάω φαντάρος ήτανε; μάλλον πριν να πάω φαντάρος- είχα βγάλει φυλλάδιο για τα καράβια".

Οι κτηνοτρόφοι που ήταν αναγκασμένοι να μετακομίζουν όλο το κινητό νοικοκυριό τους από τα βουνά, όπου ζούσαν το καλοκαίρι, σε περιοχές με ηπιότερες κλιματικές συνθήκες για τη χειμερινή διαβίωση, έχουν βιώσει έντονα αισθήματα αβεβαιότητας και ανασφάλειας που συνδέονται με αυτές τις πολυήμερες μετακινήσεις. Για παράδειγμα, προβλήματα υγείας που εμφανίζονται κατά τη διάρκεια των πολύημερων διαδρομών δεν μπορούσαν να τύχουν υποστήριξης από το, ανύπαρκτο άλλωστε για την εποχή, σύστημα περίθαλψης. Αυτή ειδικά η ανασφάλεια, ανα-βιωμένη υπό το φως της μετέπειτα εμπειρίας στις περισσότερες προηγμένες ως προς το σχετικό ζήτημα χώρες, κατέχει μια ιδιαίτερη θέση στις αφηγήσεις.

Το πλαίσιο της ζωής και της απασχόλησης στον αγροτικό χώρο αναδεικνύει μια όψη του περιοριστικού ορίζοντα εντός του οποίου κινείται το νεαρό άτομο πριν να φανεί η δυνατότητα της εξωτερικής μετανάστευσης ως εναλλακτικό σχέδιο στην αβεβαιότητα, την ανασφάλεια, τη μοναξιά, την ανία και την απογοήτευση από τη ζωή στην ύπαιθρο. Οι εξωτερικές συνθήκες που δημιούργησαν αυτά τα αισθήματα είναι παρόμοιες με τις οικονομικές και κοινωνικές δομές ενός μεγάλου τμήματος του ελληνικού αγροτικού χώρου.

Παράλληλα, οι εξωτερικοί παράγοντες διαπλέκονται με ορισμένα στοιχεία που αφορούν στην ίδια τη δομή και το μέγεθος της οικογένειας. Ο μεγάλος αριθμός μελών που στέγαζε το κάθε νοικοκυριό σε συνδυασμό με τον τεμαχισμό του αγροτικού- γεωργικού και κτηνοτροφικού- κλήρου δημιουργούσε αυξανόμενα προβλήματα ως προς την κάλυψη των βιοτικών αναγκών της εκτεταμένης οικογένειας.

Εκτός αυτού, οι ίδιοι παράγοντες οδηγούσαν τα νεαρά μέλη της οικογένειας στη βίωση ενός αισθήματος συνωστισμού στη μικρή κατοικία με τα πολλά παιδιά και τις λιγότερες συγκριτικά δυνατότητες του νοικοκυριού να παράσχει σε όλα τα μέλη του τα βασικά εχέγγυα για να ξεκινήσουν τον κύκλο ζωής της δικής τους οικογένειας.

Η πραγματικότητα αυτή, που εδράζεται στην αδυναμία της οικογένειας και της οικονομικο-κοινωνικής δομής του αγροτικού χώρου να αντεπεξέλθουν στην ικανοποίηση των αναγκών των νέων μελών της, αποτελεί την πηγή συγκρούσεων από τη στιγμή που μετατρέπεται σε σχέδιο εξόδου από την κρίση. Η κρίση συνίσταται στην ανάγκη των νέων να πραγματοποιήσουν τα δικά τους σχέδια, πιθανότατα εκτός του χώρου που μεγάλωσαν αφού εκεί δεν διαφαίνεται διέξοδος. Μια ανάγκη και ένα σχέδιο που προσκρούει στα παγιωμένα σχέδια των μεγαλύτερων, και ιδιαίτερα του πατέρα, αρχηγού της οικογένειας.

Για παράδειγμα, η ανάγκη του νεαρού ατόμου για την επεξεργασία προσωπικών σχεδίων για έξοδο από την κρίση συγκρούεται με τα σχέδια του "γέρου", δηλαδή του πατέρα-αρχηγού της οικογένειας. Ο τελευταίος δεν επιτρέπει εύκολα την απόσπαση και την απομάκρυνση των νέων μελών από την οικογένεια. Η παρεμπόδιση αυτή φαίνεται να συνδέεται με έναν αυταρχικό πατέρα, ο οποίος όμως δεν κατορθώνει να ασκήσει αυτό το ρόλο από τη στιγμή που δημιουργούνται δίοδοι εξόδου και φυγής από το γονεϊκό σπίτι, ακόμα κι αν αυτές παρουσιάζουν ιδιαίτερες δυσκολίες προκειμένου να τις ακολουθήσει κανείς.

Η στάση του αυταρχικού πατέρα που δεν διαπραγματεύεται την τάση φυγής των νέων μελών από την οικογενειακή στέγη, παρόλο που οι γενικότερες συνθήκες δεν επιτρέπουν την εξοικονόμηση των αναγκών

προς το ζειν για όλα τα μέλη της οικογένειας, μπορεί να παράγει μια διπλή αντιθετική τυπολογία: τους ανυπότακτους γιούς που θα φύγουν, και εκείνους που θα παραμείνουν υποταγμένοι στον πατέρα.

Έτσι, παρουσιάζονται περιπτώσεις νέων ανθρώπων που έχουν την τάση να φύγουν και, όταν οι υποκειμενικές ή οι αντικειμενικές συνθήκες αναχώρησης ωριμάζουν, την υλοποιούν κρυφά ή χωρίς την πατρική συναίνεση, ακόμη και με τη βοήθεια ανθρώπων εκτός οικογένειας. Παράλληλα, όπως υπαινίσσεται ο Godelier, ενώ η εναντίωση στην εξουσία και στο νόμο του πατέρα μπορεί να συγκροτεί την απόφαση για μετανάστευση, η αποδοχή του ιερού και του απαραβίαστου αυτής της εξουσίας που χαρακτηρίζει όσους παραμένουν παιδιά, ανεξάρτητα από την ηλικία τους, τους καθηλώνει στο χωριό το οποίο καταλήγει "σε τελευταία ανάλυση, να μην είναι παρά μια συνάθροιση υποταγμένων γιών"⁴. Στο επόμενο Κεφάλαιο της ανάλυσης θα παρακολουθήσουμε την ακριβή πορεία που ακολουθεί το σχέδιο εξόδου από την κοινότητα υπό το φως αυτών των παρατηρήσεων.

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που προσκομίζει το ίδιο το υλικό συνάπτεται με την έννοια της ατομικότητας. Πώς εμφανίζεται η ατομικότητα στο τμήμα εκείνο των αφηγήσεων ζωής που αναφέρεται στην πριν από τη μετανάστευση περίοδο; Καταρχήν, η ατομικότητα αναφέρεται στην, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, διαφοροποίηση και ανεξαρτητοποίηση ενός ατόμου από μια ομάδα⁵. Ακόμη, η κατοχύρωση

⁴ Βλ. τον Πρόλογο του Godelier στο βιβλίο της Αντμάν, 1987.

⁵ Για την έννοια της ατομικότητας βλ. Ναυρίδης, 1991β.

της ατομικότητας συνδέεται με την επεξεργασία ατομικών σχεδίων για το μέλλον, τα οποία δεν συνυφαίνονται αναγκαστικά με τα σχέδια μιας και μόνον ομάδας στη ζωή του ατόμου.

Το υλικό δείχνει ότι οι πληροφορητές μας μεγάλωσαν μέσα σε μια καταθλιπτική δομική ακινησία που επέβαλαν οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που ορίζουν τη ζωή του χωριού. Παρόλο που οι εξωτερικές επιδρώσεις δυνάμεις, δηλαδή η δομή και τα γεγονότα που εγγράφονται σ' αυτήν κατά τη μεταπολεμική δεκαπενταετία, χρωματίζουν με ένα ιδιαίτερο τόνο την κινητικότητα της ελληνικής κοινωνίας, στο χωριό το κοινωνικό γίγνεσθαι στρέφεται γύρω από μια προσπάθεια ανασύνταξης της ζωής που ήταν ως τότε γνωστή και πεπατημένη.

Δεν εμφανίζονται νεωτερικά σχέδια στο βίωμα των ανθρώπων εκείνης της εποχής. Άλλωστε, δεν συντρέχουν και οι κατάλληλες προϋποθέσεις για τέτοιου είδους σχέδια. Παρόλο που οι μετακινήσεις σε άλλους τόπους για αναζήτηση καλύτερης τύχης είναι ένα συνηθισμένο φαινόμενο στη ζωή των χωρικών αυτή τη περίοδο⁶ για τους πληροφορητές μου η μοναδική μετακίνηση που επιβιώνει ακόμη, αν και προοδευτικά συρρικνώνεται, είναι η πατροπαράδοτη εναλλαγή μεταξύ των παγιωμένων χειμερινών και ορεινών βοσκοτόπων.

Όμως αυτή η μετακίνηση για τις ανάγκες της κτηνοτροφίας δεν είναι μια μετακίνηση προς το αλλού. Και οι δύο χώροι βιώνονται ως δικός τους τόπους με πρώτη και καλύτερη, φυσικά, την ορεινή διαμονή: Όταν

⁶ Ναυρίδης, 1991β.

αργότερα εγκαταλείφθηκε οριστικά η ημινομαδική κτηνοτροφική ζωή ελάχιστες οικογένειες επέλεξαν ως μόνιμο τόπο κατοικίας και απασχόλησης τους χειμερινούς βοσκοτόπους των χειμαδιών.

Η διαμόρφωση του "εγώ" των υποκειμένων επηρεάζεται βαθύτατα από ένα "εμείς" το οποίο με τη σειρά του αναφέρεται στο οικογενειακό πλαίσιο όπως το τελευταίο διαμορφώνεται μέσα στο πλαίσιο της κοινότητας. Οι μετέπειτα πορείες ατομικής διαφοροποίησης δεν αποκόβονται ποτέ οριστικά από την οικογένεια-κορμός από την οποία προέρχονται και στην οποία ανήκουν, σε τελευταία ανάλυση, τα διαφοροποιημένα άτομα.

Ακόμη και οι περιπτώσεις έντονης διαφοροποίησης βιώνονται από τους άλλους ως ανήκουσες στο συλλογικό "εμείς" της κοινότητας, γεγονός που μοιάζει παράδοξο από μια πρώτη ματιά. Η παραδοξότητα αυτή όμως αίρεται καθώς είναι φανερό πως όσοι αναφέρεται ότι αποκλίνουν από τον κανόνα έχουν πραγματοποιήσει κάποια μορφή κοινωνικής ανόδου και, επομένως, περιποιούν μια τιμή στον εαυτό τους αλλά κυρίως στην οικογένειά τους και στο χωριό τους παρόλη τη διαφοροποίησή τους.

Πάντως, αν η προϊούσα ατομικοποίηση συνδέεται στο κοινωνιολογικό επίπεδο με διάφορες όψεις της κοινωνικής κινητικότητας και στο ψυχικό επίπεδο με τις διάφορες όψεις της κοινωνικής κινητικότητας και στο ψυχικό επίπεδο με την ανεξαρτητοποίηση από μια ομάδα, με τη χάραξη μιας προσωπικής τροχιάς και με την αναζήτηση ενός προσωπικού στίγματος⁷, τέτοιες

⁷ Βλ. Ναυρίδης, 1991β

ατομικές πορείες είναι περίπου άγνωστες στη ζωή του χωριού ως την εποχή που αναφαίνεται η μετανάστευση ως δυνατότητα χάραξης μιας διαφορετικής στρατηγικής.

Τα χαρακτηριστικά της οικογένειας και ο τρόπος που αυτή εμπλέκεται στην κτηνοτροφική παραγωγή βραχυκυκλώνουν την επεξεργασία προσωπικού σχεδίου, καθλώνουν την ατομικότητα στον οικογενειακό ορίζοντα ή, τουλάχιστον, την εγκλωβίζουν σε χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Έτσι, φαίνεται καθαρά ο πρωταγωνιστικός ρόλος που διαδραματίζει η οικογένεια ως διαμεσολαβητικός κρίκος που συνδέει -και στην περίπτωση μας, πιο σωστά, αποκόβει- τα μέλη της, που ταυτόχρονα ανήκουν και στην κοινότητα, από την ευρύτερη κινητικότητα με το όχημα της οποίας θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν κάποια έξοδο, οποιασδήποτε μορφής από το ασφυκτικό πλαίσιο.

Ωστόσο, η ακινησία που φαίνεται να κυριαρχεί στο χωριό και να μην επιτρέπει τη δημιουργία εναλλακτικών σχεδίων, καλύπτεται από ένα πολύ λεπτό πέπλο το οποίο καθίσταται ολοένα και διαφανέστερο. Οι εξελίξεις που συντελούνται στην ευρύτερη κτηνοτροφική κοινωνία αναδιαρθρώνουν το παραδοσιακό πλαίσιο και αρχίζουν να κλονίζουν τη συνοχή που χαρακτηρίζει την κοινότητα και την οικογένεια. Οι αντικειμενικές δυσκολίες μετατρέπονται σε υποκειμενικά αδιέξοδα που εκφράζονται με ένα αίσθημα ανασφάλειας και αβεβαιότητας για το μέλλον.

Μια συνθήκη στέρησης σε πολλά επίπεδα είναι παρούσα στο τμήμα των αφηγήσεων που αναφέρονται σ' αυτή την περίοδο. Η

αισθητοποίηση της στέρησης είναι σαφής στο βαθμό που η οικογενειακή μονάδα αδυνατεί να ανταποκριθεί στη στοιχειώδη ικανοποίηση των ατομικών επιθυμιών και επιδιώξεων. Η πολύπλευρα βιωμένη στέρηση μετατρέπεται σε εμβρυακό σχέδιο δράσης το οποίο διέρχεται μέσα από μια τάση φυγής. Η τάση αυτή δεν έχει ακόμη συγκεκριμένη κατεύθυνση. Άλλωστε, φαίνεται ότι σε τέτοιες περιπτώσεις δεν έχει σημασία το πού θα πάει κάποιος, αλλά να φύγει⁸.

Αξιίζει να σημειωθεί εδώ πάλι ότι τα τμήματα της αφήγησης που αναφέρονται στο στάδιο που προηγείται της τυπικής έναρξης του μεταναστευτικού κύκλου, δηλαδή στη ζωή στο χωριό πριν τη μετανάστευση, συνήθως δεν κατέχουν μεγάλη έκταση. Αυτό πιθανόν να οφείλεται στην επίκαιρη, δηλαδή στην κατά τη διάρκεια της συνέντευξης αλληλεπίδραση ερευνητή-ερευνώμενου, και η αντίθετη περίπτωση, όπου δηλαδή η αφήγηση παρουσιάζεται εκτατική, να οφείλεται στον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο επιχειρεί ο πληροφορητής να προσπελάσει την πραγματικότητα του κόσμου του.

Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για ένα φιλτράρισμα της ροής των πληροφοριών οι οποίες αν επεκτείνονται στην πριν από τη μετανάστευση περίοδο πιθανόν να θεωρούνται ότι κείνται εκτός του τόπου και του χρόνου της επίκαιρης αλληλεπίδρασης. Στην πραγματικότητα των πληροφορητών μας η μεταναστευτική δραστηριότητα εκκινεί από τη στιγμή που αρχίζει να αποκρυσταλλώνεται το συγκεκριμένο μεταναστευτικό σχέδιο, και αφού κατά κάποιο τρόπο το αίτημα από την πλευρά του συνεντευκτή εγκαλούσε τους πληροφορητές

⁸ Βλ. και Bertaux-Wiame, 1981.

να μιλήσουν για τη ζωή τους και για τη μετανάστευση, τα πριν από τη μετανάστευση δρώμενα πιθανόν να μη θεωρήθηκαν συναφή με το θέμα και γι' αυτό το λόγο να παρουσιάζονται συρρικνωμένα στο πλαίσιο της αφήγησης.

Ο μετανάστης φαίνεται ότι έχει ελάχιστα συνειδητοποιήσει το ρόλο που διαδραματίζει το εξωτερικό πλαίσιο, δηλαδή η ίδια η δομή, στη διαμόρφωση μιας υποκειμενικότητας έτοιμης να διαφοροποιηθεί και να μετατοπισθεί. Πολλές από τις κινητήριες δυνάμεις, εσωτερικές και εξωτερικές, που επέδρασαν κατά κάποιο τρόπο στις επιλογές του, τις αγνοεί ή τις συγκαλύπτει.

Η περίπτωση της αφήγησης που καλύπτει εκτατικά τα όσα διαδραματίζονται στο εσωτερικό της οικογένειας και της κοινότητας, καθώς και το πώς αυτά προσλαμβάνονται από το υποκείμενο κατά την παιδική και εφηβική ηλικία -δηλαδή προτού ακόμη μεταναστεύσει- παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Καταρχήν το περιοριστικό "τότε" δεν είναι αυτόνομο, αλλά υφίσταται σε σχέση με το διαφοροποιημένο ως προς τις συνθήκες "μετά" και "τώρα".

Έτσι, προβάλλει η εικόνα ενός εαυτού που υποστασιοποιείται με την επιστράτευση της σύγκρισης του στερημένου "τότε" με το πλουσιοπάροχο "τώρα" το οποίο επιτεύχθηκε ύστερα από την εκπλήρωση κάποιας εν εξελίξει ακολουθίας στόχων. Οι δυσκολίες και οι ματαιώσεις αυτής της εξελικτικής ακολουθίας στόχων δεν αποκρύπτονται. Το αντίθετο μάλιστα. Ίσως υπερτονίζονται για να ωραιοποιήσουν ορισμένες φορές το επίτευμα του ικανοποιητικού "τώρα" στο τέλος ενός ολοκληρωμένου κύκλου.

Κάποτε, επίσης, η αναδρομή στο οδυνηρό "τότε" συνδέεται πάλι με την αλληλεπίδραση ερευνητή-πληροφορητή. Ο ερευνητής, υποτίθεται, δεν ξέρει τι συνέβαινε τότε, όχι τόσο γιατί έρχεται με συναφές αίτημα στη συνθήκη της συνέντευξης, όσο γιατί είναι νεότερος από τους πληροφορητές του, και εκλαμβάνεται ως φοιτητής παρόλη τη ρητή διαβεβαίωση ότι απέχει δέκα ως δεκαπέντε χρόνια από τη μέση φοιτητική ηλικία. Και το κυριότερο, ορισμένες φορές ο αφηγητής τον τοποθετεί στη θέση του παιδιού του που δεν έχει ζήσει ό,τι έζησε εκείνος και επομένως δεν το ξέρει, και καλά είναι να το πληροφορηθεί.

Συμπεραίνοντας γι' αυτή την περίοδο θα λέγαμε ότι υποβόσκει μια ανησυχία για το μέλλον η οποία περιορίζεται, προς το παρόν, από το στενό ορίζοντα των εναλλακτικών επιλογών. Δεν έχουν ακόμη καταστρωθεί συγκεκριμένα σχέδια, αλλά οι γενικότερες συνθήκες αποτελούν ήδη ένα έδαφος γόνιμο για τη δημιουργία προσβλέψεων για το μέλλον. Εδώ ακριβώς τοποθετείται και η αρχή μιας ενδιαφέρουσας πορείας ατομικοποίησης, διαφοροποίησης και διαρκούς μετατόπισης από τη συλλογικότητα της οικογένειας, πορεία η οποία θα διέρχεται μέσα από συνεχείς οδυνηρούς αποχωρισμούς. Έτσι το δομικό πέπλο, που ως τώρα φαινόταν ότι καθήλωνε σε μια σχετική αδράνεια τα υποκείμενα, γίνεται αργά μεν αλλά σταθερά, τόσο διάτρητο που δεν μπορεί να υφίσταται περαιτέρω.

9.2. 2η ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ

9.2.1. ΑΠΟΚΡΥΣΤΑΛΛΩΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ - ΕΞΟΔΟΣ

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση της πριν από τη μετανάστευση περιόδου είναι ότι τα δομικά χαρακτηριστικά της κοινότητας, τα οποία είναι σύστοιχα με αυτά που ορίζουν τη διάρθρωση της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας, έχουν δημιουργήσει μια συνθήκη ασφυξίας και αδιεξόδου στη ζωή των υποκειμένων. Η συνθήκη αυτή αποτελεί την προϋπόθεση επάνω στην οποία θεμελιώνονται οι απαρχές της επεξεργασίας ενός σχεδίου εξόδου από τη γενικευμένη στέρηση που βιώνεται ατομικά και συλλογικά στο περιοριστικό πλαίσιο του χωριού.

Τα ατομικά σχέδια, όπως θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια, διαπλέκονται με τα οικογενειακά, άλλοτε υπό μορφήν συγκρούσεων, και άλλοτε υπό μορφήν συναινέσεων αλλά μόνο κατ' επίφασιν.

Προς το παρόν το σχέδιο είναι συγκεχυμένο, χωρίς σαφείς ορίζουσες παρά μόνον ως προς τις κινητήριες αφετηρίες, καθώς δεν έχουν ακόμη αναφανεί τέτοιοι παράγοντες που θα επιτρέψουν τη μεταστοιχείωση της βιωμένης στέρησης σε πράξη υπέρβασής της και αναίρεσής της.

Αν όμως η στρατηγική αδυναμία, στην οποία βρίσκεται το υποκείμενο και δεν μπορεί να υπερβεί την παρούσα κατάστασή του, επικαθορίζεται από ένα πλέγμα εξωτερικών γεγονότων που μεταφράζονται στο εσωτερικό γεγονός της εγκλωβισμένης ατομικότητας, ορισμένα, εξωτερικά πάλι, γεγονότα που συνδέονται με τη συγκυρία επιτρέπουν την οικοδόμηση μιας στρατηγικής επιλογής που θα οδηγήσει σε μια απόπειρα άρσης των αδιεξόδων.

Έτσι, τα εξωτερικά γεγονότα εσωτερικεύονται από το κάθε άτομο με έναν ιδιαίτερο τρόπο και βιώνονται ως ιδιόμορφες υποκειμενικές καταστάσεις, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη της υποκειμενικότητας του μετανάστη-δρώντος υποκειμένου, στο σημείο ακριβώς όπου τέμνονται το αντικειμενικό και το υποκειμενικό, το ατομικό και το συλλογικό, το παρελθόν και το μέλλον. Η αμφίδρομη κίνηση από τον ένα στον άλλο πόλο των προηγούμενων διωνύμων¹ φαίνεται ότι συντελείται μέσω της οικογένειας, η οποία αποτελεί μια ενδιάμεση δομή, έναν παράγοντα διαμεσολάβησης και γι' αυτό χρησιμοποιείται ως σημείο-κλειδί για την κατανόηση της μεταναστευτικής δραστηριότητας.

Κατά ένα παράδοξο τρόπο τα πρώτα μεταπολεμικά μεταναστευτικά ρεύματα από την Ελλάδα προς το εξωτερικό, αν και μικρότερα σε μέγεθος από εκείνο που ξεκίνησε το 1960 με κύρια κατεύθυνση τη Δυτική Γερμανία, δεν είχαν καμμία επίπτωση στο χωριό

¹ Βλέπε σχετικά Ναυρίδης, 1991α

που κατά κύριο λόγο αποτελεί το πεδίο της μελέτης. Από μια ποσοτική διερεύνηση της μετανάστευσης στο Νομό Ιωαννίνων² φαίνεται καθαρά ότι σχεδόν όλα τα χωριά του Νομού παρουσιάζουν μια μεταναστευτική εκροή προς υπερπόντιες χώρες αλλά και προς ορισμένες ευρωπαϊκές, κυρίως το Βέλγιο και τη Σουηδία.

Οι μετακινήσεις αυτές προς τις δύο τελευταίες χώρες πρέπει να έλαβαν χώρα πριν από το 1958, οπότε το ποσοστό των Ελλήνων που μετανάστευσαν προς τη Δυτική Γερμανία ανέρχεται στο 30%, και από τη χρονιά αυτή και ύστερα υπερκαλύπτει μόνιμα τα ποσοστά των Ελλήνων μεταναστών προς τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες³. Όμως το χωριό βρίσκεται ακόμη οχυρωμένο στην ενδοστρέφειά του και φαίνεται σαν να μην επιτρέπει μετακινήσεις των μελών του, εκτός βέβαια από την πατροπαράδοτη μαζική μετακίνηση δύο φορές το χρόνο για τις ανάγκες της κτηνοτροφίας στο βαθμό που αυτή επιβιώνει ακόμη.

Ωστόσο, η σταδιακή κατάρρευση της κτηνοτροφικής παραγωγής επέφερε σοβαρές κοινωνικές και ψυχολογικές μεταβολές, οι οποίες δεν είναι ακόμα ορατές, αλλά, όπως είδαμε, βιώνονται ως ιδιόμορφες υποκειμενικές καταστάσεις στέρησης που μπορούν πλέον να αποτελέσουν το έναυσμα για την ανάληψη δράσης προς την κατεύθυνση της υπέρβασης των περιορισμών.

² Βλέπε Πανταζής, κ. α., 1988

³ Βλέπε σχετικά Απόδημοι Έλληνες, 1972, Πίν. 16, σελ.31

Το 1960 είναι η χρονική στιγμή που υπάρχει η αναγκαία, αλλ' όχι ακόμη ικανή, συνθήκη για την πλήρη ανάπτυξη μιας μελλοντικής ατομικής και οικογενειακής στρατηγικής.

Η αναγκαία συνθήκη είναι η προϋπόθεση επάνω στην οποία θα θεμελιωθεί το σχέδιο και συγκροτείται από τους δεδομένους παράγοντες, δηλαδή τις αντικειμενικές συνθήκες του παρελθόντος και του παρόντος. Ο επιδιωκόμενος σκοπός ισοδυναμεί με την αξίωση του υποκειμένου να ξεπεράσει το περιοριστικό εδώ και τώρα προσβλέποντας σε ένα μελλοντικό αντικείμενο. Αυτό το δίδυμο, που απαρτίζεται αφενός από την παρούσα περιοριστική κατάσταση και αφετέρου από την αξίωση της αναίρεσής της μέσω της απόπειρας επίτευξης μελλοντικών στόχων, αποτελεί τον πυρήνα του σχεδίου και της πράξης που το συνοδεύει.

Στην περίπτωση των υποκειμένων μας ο δεύτερος όρος ενεργοποιείται μόλις διανοίγεται η άμεση προοπτική εξόδου από την κοινότητα, αφού πλέον δεν υπάρχουν άλλες λύσεις άρσης του αδιεξόδου. Η υπογραφή της ελληνογερμανικής σύμβασης "Περί απασχολήσεως Ελλήνων Εργατών στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας" αποτέλεσε το ερέθισμα για την εκπόνηση ενός συγκεκριμένου πλέον σχεδίου.

Το πόσο έτοιμοι ήταν οι αντικειμενικοί και οι υποκειμενικοί παράγοντες για να υποδεχθούν τη μετανάστευση ως λύση σε ένα αποτελεσματικό κοινωνικό και ψυχικό τοπίο φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι μέσα σε ελάχιστο χρόνο βιώθηκε ως μαζική κοινωνική

λύση⁴ που περιέλαβε σχεδόν όλους όσους χωρικούς ήταν σε θέση να μετακινηθούν.

Μια εγκύκλιος που τοιχοκολλήθηκε σε κάποιο πίνακα ανακοινώσεων της Κοινότητας το 1960 και πληροφορούσε για τα περί της Γερμανίας απελευθέρωσε την καθηλωμένη ατομικότητα των χωρικών και τους μετέτρεψε ξαφνικά σε υποψήφιους μετανάστες. Η εγκύκλιος αυτή περιείχε, σύμφωνα με το αφηγηματικό υλικό, πληροφορίες για την αμοιβή της παρεχόμενης εργασίας και τα οικογενειακά επιδόματα που δικαιούνταν οι εργαζόμενοι στη Γερμανία.

Δυστυχώς αυτή η εγκύκλιος δεν βρέθηκε-όχι βέβαια για να ελεγχθεί αν οι αφηγήσεις διαλαμβάνουν ακριβώς την πληροφορία που είχε, αλλά για να εξετασθεί αν και με ποιό τρόπο αναδομείται ύστερα από τριάντα χρόνια. Το πιο πιθανόν είναι η εγκύκλιος να περιείχε κάποια πληροφορία σχετική με οικογενειακά επιδόματα, γιατί σε μία αφήγηση εμφανίζονται οι άλλοι που έμειναν πίσω να παροτρύνουν τους υποψήφιους για αναχώρηση να προμηθευτούν τα σχετικά πιστοποιητικά οικογενειακής κατάστασης ώστε να λαμβάνουν τα ανάλογα επιδόματα.

Βέβαια, αυτή η παράκληση όσων έμεναν πίσω ή η ομολογημένη ενέργεια όσων επρόκειτο να αναχωρήσουν θα μπορούσε να αποτελεί και μια συμβολική ενέργεια που κατατείνει στη διατήρηση της οικογενειακής ενότητας και εγγύτητας, έστω και μέσω των

⁴ Για τη μεταπολεμική μετανάστευση ως μαζική κοινωνική λύση αλλά και ως ατομική στρατηγική υπέρβασης της προλεταριακής ιδιότητας βλέπε Τσουκαλάς, 1987, σελ. 119-123

πιστοποιητικών οικογενειακής κατάστασης. Από εδώ και στο εξής το θέμα της οικογενειακής συνοχής αναδεικνύεται ως κυρίαρχο στο πλαίσιο του μεταναστευτικού σχεδίου το οποίο περιστρέφεται γύρω από αυτό. Στο σημείο αυτό θα χρειαστεί να επανέλθουμε.

Την έξοδο αποτόλμησαν καταρχήν, το καλοκαίρι του 1960 μια μικρή ομάδα τεσσάρων νέων ανδρών οι οποίοι αποτέλεσαν το προκεχωρημένο φυλάκιο για όσους θα ακολουθούσαν. Τρεις μήνες αργότερα μια μεγαλύτερη ομάδα από δεκαπέντε περίπου νέους άντρες παντρεμένους ή ανύπαντρους, εγκατέλειπε το χωριό, παρακινημένη και από τις θετικές πληροφορίες που περιείχαν τα πρώτα γράμματα των πρωτοπόρων.

Η εικόνα των πρώτων μεταναστών, οι οποίοι επέστρεψαν με άδεια το επόμενο καλοκαίρι, δεν είχε καμία σχέση με την ταυτότητα του τσομπάνου, της οποίας φορείς ήταν οι ίδιοι ως τον προηγούμενο χρόνο στο χωριό.

Πράγματι, οι πρώτοι αδειούχοι μετανάστες που έφθασαν στο χωριό, κάνουν έντονα αισθητή την παρουσία τους εκεί, καθώς περιφέρουν μια νέα και πρωτόγνωρη ταυτότητα, τουλάχιστον ως προς το εξωτερικό παρουσιαστικό και ως προς τις συμβολικές ανταλλαγές. Ο τρόπος ένδυσής τους και τα, έστω φαινομενικά, χρυσά ρολόγια που φορούν εντυπωσιάζουν τους υπόλοιπους. Προσφέρουν καραμέλλες και σοκολάτες στα παιδιά του χωριού στην Εκκλησία -κάτι που εγχαράσσεται στη μνήμη των παιδιών εκείνης της εποχής- και αυτή τους η ενέργεια, μαζί με το καινοφανές ενδυματικό παρουσιαστικό, λειτουργούν ως θετικό κοινωνικό αντίκρουσμα που εξαγγέλλει και σηματοδοτεί μια νέα κοινωνική θέση, εξαιτίας της οποίας οι

μετανάστες ζουν τουλάχιστον μια καλύτερη ζωή απ' όσους μένουν ακόμη στο χωριό.

Η σύγκριση μεταξύ των δύο μερών είναι αναπόφευκτη και τα αποτελέσματά της οδηγούν τους ακόμη παραμένοντες χωρικούς να αισθητοποιούν πιο έντονα τη στέρηση μέσα στην οποία ζουν. Ο μετανάστης, διαφοροποιημένος πλέον από την ομοιομορφία της φτώχειας που φαίνεται να δεσπόζει στο χωριό, περιβάλλεται εξ αυτού με τέτοια αίγλη η οποία μεταφράζεται από τους υπόλοιπους, ήδη ευαίσθητους δέκτες τέτοιων μηνυμάτων, σε ένα νέο υπολογισμό κίνητρο δραπετεύσης από τη συνθήκη της γενικευμένης στέρησης και, επόμενως, σε αποφασιστικό μοχλό εξόδου από την αγροτική κοινότητα.

Οι πρωτόποροι μετανάστες αποτελούν έτσι για όσους πρόκειται να τους ακολουθήσουν μια πολύπλευρη πηγή πληροφοριών, είτε με τα πρώτα γράμματα που έστειλαν στο χωριό, είτε με τη φυσική τους παρουσία και τις διηγήσεις τους για το "εκεί" όταν έρχονται με άδεια, ανεξάρτητα αν οι εικόνες για το "εκεί" κάποτε παρουσιάζονται από τους κομιστές τους ή εισπράττονται από τους λήπτες τους διαστρεβλωμένες, δηλαδή αποτελούνται από επιλεγμένα στοιχεία-μηνύματα, ακριβώς για να δικαιολογούν τις εκάστοτε επιλογές των μεν και των δε.

Μέσα απ' αυτές τις διαδικασίες ο προσανατολισμός προς τη μετανάστευση παγιώνεται και η έξοδος αποκτά ένα μαζικό και δραματικό χαρακτήρα. Το χωριό, μέσα σε μια πενταετία περίπου, γίνεται μάρτυρας της ερήμωσής του από όλο σχεδόν το νεανικό ανδρικό πληθυσμό που κατευθύνθηκε στη Δυτική Γερμανία. Τα νεαρά

μέλη των οικογενειών που είχαν ακόμη σχετικά μεγάλα κοπάδια ζώων, και επομένως προσοδοφόρα, ακολούθησαν το δρόμο της μετανάστευσης τελευταία. Τα άτομα αυτά στην αρχή της μετανάστευσης ταύτιζαν τη φυγή με τους φτωχότερους, αλλά σε σύντομο χρόνο η κοινωνική πυραμίδα του χωριού ανατράπηκε σε βάρος τους. Η ανατροπή αυτή αναφέρεται τόσο στο χώρο του συμβολικού όσο και στο χώρο του πραγματικού, και φαίνεται ότι αποτέλεσε γι' αυτούς την τελική αιτία που διαμόρφωσε της απόφασή τους να μεταναστεύσουν.

Το συμβολικό σ' αυτή την περίπτωση σχετίζεται με το πώς βιώνεται, λόγου χάρη, από τις ως τότε πλουσιότερες οικογένειες η νέα δυνατότητα των μεταναστών, δηλαδή εκείνων που η φτώχεια τους οδήγησε στην ξενιτειά, να καταναλώνουν περισσότερο απ' αυτούς, και επομένως, μέσω αυτού του νεοεισαγόμενου στοιχείου, να καταξιώνονται κοινωνικά.

Με άλλα λόγια, αν η μετανάστευση ήταν μια λύση ανάγκης μπροστά στην παρατεινόμενη στέρηση, γεγονός που καθαυτό συνιστά απαξία, η επιλογή αυτή, αν και αναγκαστική, αποδείχθηκε, προβλήθηκε ή ερμηνεύθηκε ύστερα από λίγο ως αξία με θετικό πρόσημο, με την έννοια ότι ήταν μια ενέργεια η οποία προσέδωσε κοινωνικό κύρος στους φορείς της. Έτσι και σχετικά πλουσιότεροι, που η βίωση της κοινωνικής τους θέσης δεν τους επέτρεπε να εγκαταλείψουν την τελευταία, παρωθήθηκαν στη μετανάστευση όταν παρουσιάστηκε μια αναστροφή στη δυνατότητα χρήσης συμβόλων για τη συνέχιση της κατακύρωσης αυτής της θέσης.

Αλλά, αν οι μετανάστες εξαργύρωσαν με τη χρήση συμβόλων της νέας τους κοινωνικής θέσης την οδυνηρή γι' αυτούς και την αμφισβητούμενη από τους ακόμη παραμένοντες ενέργειά τους, η σύγκριση ορισμένων πτυχών της ζωής τους με αυτές των άλλων χωρικών, στο επίπεδο του πραγματικού δικαιώνει εκ των υστέρων την επιλογή της μετανάστευσης, ακόμα και στα μάτια όσων, για οποιουσδήποτε λόγους, δεν έχουν επιλέξει αυτό το δρόμο. Για παράδειγμα, η ετήσια άδεια μερικών εβδομάδων, η συνθήκη της εργασίας με ωράριο, αν και σκληρή και συχνά με υπερωριακή επιμήκυνση, και η τακτική μισθοδοσία προσλαμβάνονται ως σαφώς πλεονεκτικότερες συνθήκες από αυτές που βίωναν οι ίδιοι πριν μεταναστεύσουν, αλλά και όσοι ακόμη παραμένουν στο χωριό, απασχολούμενοι στην κτηνοτροφία η οποία, ως γνωστόν, απαιτεί συνεχή εργασία, όλη τη διάρκεια του έτους και, βέβαια, χωρίς τακτικές οικονομικές απολαβές.

Πέρα λοιπόν από τις αντικειμενικές συνθήκες οι οποίες, όντας περιοριστικές, μετατρέπονται σε βίωμα στέρησης στο πεδίο του υποκειμένου, και τα δύο μαζί ορίζουν την υποκειμενικότητα του δυνάμει μετανάστη από τη στιγμή που είναι δυνατόν εσωτερικά και εξωτερικά γεγονότα να προσανατολίσουν προς τα εκεί το σχέδιο και τη δράση του. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι έρχονται νέες παράμετροι για να επηρεάσουν με το δικό τους τρόπο τα ατομικά σχέδια των υποψηφίων μεταναστών. Έτσι, από μια άποψη, η απόφαση εξόδου από την κοινότητα, από τη στιγμή που εμφανίζονται οι πρώτοι μετανάστες από τους οποίους αντλούν οι υπόλοιποι επιτυχημένα πρότυπα, έρχεται να εγγραφεί στην ικανοποίηση πολύπλευρων αναγκών του υποκειμένου.

Μία απ' αυτές είναι και η συνειδητοποίηση των περιορισμών που βιώνει ο χωρικός όσο παραμένει στο πλαίσιο του χωριού, όταν πλέον είναι ορατή η εναλλακτική λύση της μετακίνησης που τη δοκίμασαν με επιτυχία οι προαναχωρήσαντες, οι οποίοι μάλιστα κατέχουν και τα σύμβολα της νεοαποκτηθείσας κοινωνικής θέσης. Η συνειδητοποίηση λοιπόν της σχετικής στέρησης στην οποία εισήλθαν οι οικογένειες και τα άτομα της ομάδας των πρώην ευπόρων του χωριού αποτελεί και το εφελκυστήρα για τη δραστηριοποίηση προς την κατεύθυνση της υπέρβασης αυτής της κατάστασης, το οποίο πληρώνεται με ένα εισιτήριο για τη Γερμανία.

Η Γερμανία ως τόπος προορισμού επέχει τη θέση ενός αντικειμένου απέναντι στο οποίο η στάση του υποψήφιου μετανάστη είναι αμφιθυμική. Από τη μια μεριά η μετανάστευση στη Γερμανία χατακτηρίζεται από μια κατάφαση στο βαθμό που αποτελεί το αντικείμενο μέσω του οποίου θα επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος στόχος που ισοδυναμεί με την υπέρβαση της παρούσας κατάστασης. Όμως το ίδιο το αντικείμενο είναι επενδυμένο και με αρνητικό φορτίο για κάποιους λόγους που τοποθετούνται χρονικά στο κοντινό παρελθόν της ζωής των υποψήφιων μεταναστών.

Στη συλλογική μνήμη του χωριού είναι αποτυπωμένη η γερμανική κατοχή καθώς έχουν περάσει από τότε ως το 1960 λιγότερα από είκοσι χρόνια. Και το κυριότερο, είναι εγγραμμένη στη μνήμη των χωρικών η εκτέλεση από τους Γερμανούς περίπου είκοσι νέων ανδρών. Το γεγονός αυτό αποτελεί ειδικό άγχος και μια αμφιθυμία ως προς το συγκεκριμένο τόπο προορισμού. Ωστόσο, το ασφυκτικό αντικειμενικό και υποκειμενικό πλαίσιο και η πρόσβλεψη της επίτευξης μιας

καλύτερης ζωής, επέτρεψε στους χωρικούς να λύσουν της αμφιθυμία μεταναστεύοντας στη Γερμανία, παρόλο "που αυτοί μας σκότωσαν".

Το τελευταίο αυτό σημείο δείχνει ότι, παρόλη την ύπαρξη ενός διευκολυντικού αντικειμενικού πλαισίου το οποίο είναι ομόλογο με τα υποκειμενικά βιώματα των υποψήφίων μεταναστών, η λήψη της απόφασης για μετακίνηση, σ' αυτή τη φάση της αποκρυστάλλωσης και της υλοποίησης του σχεδίου, εμπλέκεται με ορισμένες αμφιταλαντεύσεις και ιδιόμορφες δυσκολίες που σχετίζονται με τον υποκειμενικό κόσμο του μετανάστη. Όμως, αυτό που φαίνεται να ταλανίζει περισσότερο το μετανάστη δεν είναι ο,τιδήποτε άγνωστο πρόκειται να συναντήσει εκεί που πάει αλλά ό,τι αφήνει πίσω του.

Βέβαια, η απόφαση εξόδου από το χωριό είναι ειλημμένη και φαίνεται μη αναστρέψιμη. Ωστόσο, η λήψη της απόφασης δεν είναι άμοιρη συγκρούσεων που διαδραματίζονται σε διάφορα πεδία. Μια σημαντική σύγκρουση, που έχει ήδη εντοπιστεί, αναφέρεται στις σχέσεις του υποψήφιου μετανάστη με τη γονεϊκή εξουσία, ή πιο σωστά με την πατρική εξουσία. Η μάνα είναι ένα πρόσωπο στην οικογένεια που δεν φαίνεται να ασκεί κάποια επιρροή, θετική ή αρνητική, στη λήψη της απόφασης από το γιο να μεταναστεύσει. Είναι εξαφανισμένη από το προσκήνιο της συγκεκριμένης διαπραγμάτευσης, σε αντίθεση με τον πατέρα ο οποίος, συνήθως, είναι αρνητικός στην απόφαση ενός νέου μέλους να μεταναστεύσει. Κάποιες φορές η έξοδος εντάσσεται σε μια οικογενειακή στρατηγική και επομένως είναι αποτέλεσμα συναίνεσης. Όταν όμως απουσιάζει η συναίνεση του πατέρα η σύγκρουση μοιάζει αναπόφευκτη.

Η υλοποίηση της απόφασης για μετανάστευση συνεπάγεται και κάποιο οικονομικό κόστος. Η διαφωνία του πατέρα, ο οποίος διαχειρίζεται και τα οικονομικά της οικογένειας θα μπορούσε να είναι αιτία ματαίωσης της αναχώρησης. Ωστόσο, η έγερση της επιθυμίας φυγής φαίνεται ότι μεγεθύνεται ακριβώς και εξαιτίας της σύγκρουσης με την πατρική εξουσία, με αποτέλεσμα, για παράδειγμα, των αναζήτησις δανεικών χρημάτων από τρίτους, ή τη φυγή χωρίς την ενημέρωση του πατέρα.

Οι αναφορές των αφηγήσεων στη σύγκρουση με τον πατέρα είναι περιορισμένες. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται στον ειδικό χαρακτήρα που αποκτά η συγκεκριμένη διαπραγμάτευση των συγκρούσεων μεταξύ γονέων και παιδιών στο πλαίσιο της μετανάστευσης. Φαίνεται ότι η μεταναστευτική οικογένεια, σε όλες τις φάσεις του κύκλου της ζωής της, βρίσκεται παγιδευμένη σε μια διελκυστίνδα που ορίζεται από τη διαφορετικότητα στους στόχους και στους προσανατολισμούς γονέων και παιδιών.

Η ειδική αυτή σύγκρουση, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά, αποκτά σχεδόν δραματικό χαρακτήρα και διάσταση όταν ο μετανάστης, που κάποτε χρειάστηκε να έλθει σε ρήξη με την πατρική εξουσία, αλλάζει θέση και, όταν ο ίδιος γίνεται γονέας, επιχειρεί να αναχαιτίσει την όποια αναχώρηση των παιδιών του. Στην ενδιαφέρουσα επανάληψη αυτής της σύγκρουσης θα χρειασθεί να επανέλθουμε.

Το σχέδιο του μετανάστη σ' αυτή την αρχική φάση εμπεριέχει την επιδίωξη εξόδου από τους οικονομικούς και ψυχοκοινωνικούς περιορισμούς που βιώνονται στο χωριό. Πιο συγκεκριμένα ο

μετανάστης αναχωρεί για το εξωτερικό υπολογίζοντας ότι σύντομα θα μπορέσει να δημιουργήσει ένα οικονομικό απόθεμα που θα του επιτρέψει να επιστρέψει στην πατρίδα στο κοντικό μέλλον. Αυτό ακριβώς το μέλλον είναι ένα υπολογίσιμο κίνητρο των ενεργειών του.

Η ιδέα της επιστροφής είναι, κατά κάποιο τρόπο, προϋπόθεση της αναχώρησης, και εμπεριέχεται στο αρχικό σχέδιο. Αποτελεί τον πυρήνα του μεταναστευτικού σχεδίου καθώς και θεωρείται, κατά την αναχώρηση, η φυσιολογική κατάληξη όταν θα υλοποιηθεί ο επιδιωκόμενος στόχος, ο οποίος, προς το παρόν, αναφέρεται στη συσσώρευση ενός αξιοσέβαστου ποσού χρημάτων. Έτσι, από αυτή την άποψη, η επιστροφή, βασικός όρος στην αρχή αλλά και σε όλη τη διάρκεια του μεταναστευτικού κύκλου, αναμένεται ότι θα συντελεστεί όταν ικανοποιηθεί η αρχική πρόσβλεψη, δηλαδή η δημιουργία των προϋποθέσεων ανατροπής των περιορισμών που πυροδότησαν την έξοδο.

9.3. 3η ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ

9.3.1 ΜΙΑ ΖΩΗ ΑΛΛΟΥ

Όταν η αφήγηση του μετανάστη μεταφέρεται στο εξωτερικό έχει να καλύψει μια αρκετά μεγάλη θεματολογία. Θα προσεγγίσουμε ορισμένες όψεις των ψυχοκοινωνικών δρώμενων κατ' αυτό το στάδιο της μετανάστευσης. Παρόλο που τα σημεία αναφοράς έχουν ως κύριο χώρο το εξωτερικό, δηλαδή το εκεί, πολύ συχνά οι πληροφορητές προβαίνουν σε μια σύγκριση με το εδώ, δηλαδή με το τί συνέβαινε και πώς ένιωθαν στην Ελλάδα προτού μεταναστεύσουν, αλλά και με το πώς τοποθετείται ο νέος τους εαυτός στη σημερινή πραγματικότητα, αφότου δηλαδή έχουν παλινοστήσει.

Συνήθως οι μετανάστες πριν από την αναχώρηση έχουν διαμορφώσει ορισμένες εικόνες για τον τόπο προορισμού από τις διηγήσεις κάποιων που έχουν προπορευθεί. Τα στοιχεία που συγκροτούν τις εικόνες του άγνωστου ακόμα εκεί περιστρέφονται γύρω από τον επιδιωκόμενο στόχο, δηλαδή γύρω από θέματα σχετικά με την εργασία, την αμοιβή της και τις δυνατότητες μιας όσο το δυνατόν συντομότερης επιστροφής. Μπορούμε να πούμε ότι το αντικείμενο που

βαραίνει περισσότερο στις αποσκευές του ταξιδιού είναι ο στόχος της επιστορφήs και τα μέσα υλοποίησής του. Αυτό το αντικείμενο προοδευτικά αποκτά ένα όλο και μεγαλύτερο ειδικό βάρος κατά τη διάρκεια της παραμονής στο εξωτερικό.

Σε ό,τι αφορά άλλες παραμέτρους που συγκροτούν την εικόνα του αλλού κατά την αναχώρηση, φαίνεται ότι αυτές αποτελούν μια τυφλή κηλίδα, έναν άγνωστο κόσμο ο οποίος ξετυλίγεται σιγά-σιγά κατά τη διάρκεια της μετανάστευσης.

Για κάποιον που δεν έχει πραγματοποιήσει άλλη έξοδο από το χωριό προς ένα μεγάλο αστικό κέντρο, η πρώτη έκπληξη βρίσκεται στη θέα της μεγάλης πόλης. Η κάθοδος στην Αθήνα, που συνήθως αποτελεί τον ενδιάμεσο σταθμό ανάμεσα στο χωριό και το εξωτερικό, δεν είναι χωρίς δυσκολίες. Η εκθαμβωτική βιτρίνα της Αθήνας, συγκρινόμενη με το καταθλιπτικό και στερητικό πλαίσιο του χωριού, προκαλεί ένα αίσθημα ανισοτιμίας ως προς τον καταμερισμό του πλούτου. Ενδιαφέρουσα απ' αυτή την άποψη είναι η μαρτυρία ενός μετανάστη κατά τη στιγμή της αναχώρησης από την Αθήνα.

"Κοίταζα πάνω κι έβλεπα κάτι πολυκατοικίες, κάτι πράματα, και λέω μέσα μου. Κοίταξε να δεις τώρα, εγώ δεν έχω κανένα σπίτι για να κατοικήσω, να μείνω. Είχε ο πατέρας μου, βέβαια, ήταν κι άλλα αδέρφια. Αλλά έβλεπα για μπροστά, τι θα κάνω; Απολύθηκα από στρατιώτης. Δεν θα παντρευτώ; Δε θα αποκτήσω οικογένεια; Πώς θα ανταπεξέλθω; Κοίταξε, λέω, αυτές οι πολυκατοικίες σε κάποιον ανήκουν. Έτσι δεν είναι; Απ' αυτό το μερίδιο δεν υπάρχει, δεν έτυχε να, κάτι να έχω και γω

απ' αυτό το μερίδιο; Να μείνω εδώ τώρα, να ξήσω εδώ πέρα, νάχω ένα μεροκάματο;"

Η αίσθηση της στέρησης, όπως φαίνεται, δεν αναφέρεται μόνο στην επίκαιρη κατάσταση του υποκειμένου, αλλά συναρτάται και με τη μελλοντική του κατάσταση, με το σχέδιο της ζωής του. Ο μετανάστης, ακόμα και τη στιγμή της αναχώρησης εκτιμά ότι αν παρέμενε στη χώρα του δεν θα είχε πολλές πιθανότητες υπέρβασης της κατάστασής του. Ίσως, ακόμα, ο αναλογισμός ενός μέλλοντος χωρίς προοπτική εδώ, και ενός μέλλοντος πιο ευοιώνου μέσω του αλλού να αποτελεί μια αναγκαία εκλογίκευση κατά τη δύσκολη στιγμή του αποχωρισμού από την πατρίδα η οποία παρόλο που δεν είναι τροφοδοτική, παρόλο που είναι στερητική, συνεχίζει να αγαπιέται.

Το αλλού βιώνεται ως ένα μέσον για την επίτευξη κάποιων μελλοντικών στόχων. Θα έλεγε κανείς ότι είναι μια κίνηση τακτικής που εντάσσεται μέσα σε μια ευρύτερη στρατηγική που θα έχει ως τελική κατάληξη την επιστροφή και την διάνοιξη τότε ενός μέλλοντος πάντως λιγότερο στερημένου από αυτό που επιφυλάσσει η ακινησία και το τέλμα του εδώ.

Βέβαια, το αλλού ως μέσον πρόκειται να βιωθεί μέσα από πολλές αντιφάσεις. Ακόμα, οι εικόνες του συγκροτούνται μ' ένα ενδιαφέροντα επιλεκτικό τρόπο, ώστε το ψυχικό κόστος να ελαχιστοποιείται κατά το δυνατόν.

Ο τόπος προορισμού είναι απλώς άγνωστος αλλά επενδυμένος με θετικές προσδοκίες. Έτσι, δεν φαίνεται να έχει σημασία το μέγεθος

της απόστασης από τον τόπο καταγωγής στον τόπο υποδοχής. Η μαζική συρροή στην ίδια περιοχή μεταναστών που κατάγονται από το ίδιο χωριό δεν φαίνεται να προσδιορίζεται από το πόσο μακριά χρειάζεται να ταξιδέψουν. Από τη στιγμή που συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ισχύουν και για τον τόπο προέλευσης και για τον τόπο προορισμού, και από τη στιγμή που ο δεύτερος προβάλλει ως η χώρα-μέσο υλοποίησης ενός συγκεκριμένου σχεδίου, τότε η απόσταση που χωρίζει τα δύο μέρη δεν βιώνεται ως πρόβλημα. Ο άλλος τόπος, το εκεί, θα μπορούσε να θεωρείται πιο δοτικός από το εδώ, ως προς ορισμένες τουλάχιστον όψεις του, και, επομένως, αξίζει τον κόπο να ριψοκινδυνεύσει κανείς τη μετακίνηση. Βέβαια, το μεγαλύτερο κόστος πληρώνουν οι πρωτόποροι που δεν έχουν φιλικά σημεία αναφοράς, παρά μόνο σε ό,τι άφησαν πίσω τους, ενώ οι επερχόμενοι μεταναστεύουν εκεί και για το λόγο ότι υπάρχουν συγγενείς, φίλοι ή γνωστοί μέσα από μια αλυσιδωτή αντίδραση.

Οι πρώτες επαφές μετά την άφιξη με πολλές από τις συνιστώσες του τόπου προορισμού και οι δυσκολίες που τις συνοδεύουν δεν αφήνουν και πολλά περιθώρια για την δημιουργία θετικών εικόνων. Για παράδειγμα, η αδυναμία συνεννόησης εξαιτίας της διαφορετικής γλώσσας ή τα προβλήματα στη μετακίνηση αποτελούν δείγματα προβλημάτων στο πεδίο της επικοινωνίας. Τέτοιου είδους περιορισμοί οδηγούν συχνά το μετόναστη σε μια συμβολική ή σε μια φαντασιωσική επιστροφή στη γενέτειρα.

Ο φαντασιωσικός χαρακτήρας της επιστροφής εκφράζεται με νοσταλγικές αντιδράσεις, οι οποίες δεν συνοδεύουν μόνο τη μακροχρόνια απουσία, όπως ίσως θα περίμενε κανείς. Η νοσταλγία

αποτελεί συστατικό χαρακτηριστικό και των πρώτων βημάτων της ζωής στο εξωτερικό. Τότε οι δυσκολίες φαίνονται ανυπέρβλητες και είναι λογικό να αμύνεται κάποιος επιστρέφοντας σε μια πιο ανώδυνη κατάσταση, που σ' αυτή την περίπτωση είναι ο τόπος καταγωγής.

Η νοσταλγία εκφράζει μια παλινδρόμηση, μια μετακίνηση προς το εκεί και τότε και ως μηχανισμός αποφορτίζει το υποκείμενο από τις πρόσκαιρες ψυχικές εντάσεις που δημιουργούνται από τη σχάση ανάμεσα στο οδυνηρό εδώ και το ασφαλές εκεί. Έτσι, η πατρίδα αποτελεί ένα νοσταλγικό αντικείμενο, ένα ασφαλές αποκούμπι, παρόλο που τα βιώματα που συνδέονται μ' αυτήν είναι οδυνηρά και συντέλεσαν, ως ένα βαθμό, στην απόφαση εξόδου.

"Η νοσταλγία βέβαια... Όταν είσαι σε ξένο μέρος αρχινάς και σκέφτεις το πίσω και λες ότι όσο κι αν πέρασες παλιοζωή πάλι την αγαπάς την πατρίδα. Γιατί νοσταλγείς αμέσως την παρέα, γιατί απομονώνεσαι"

Η πραγματική επιστροφή δεν είναι μια ενέργεια που μπορεί να αναληφθεί ανά πάσα στιγμή. Οι περιοδικές επισκέψεις στο χωριό με την ευκαιρία των καλοκαιρινών αδειών φαίνεται ότι λειτουργούν ως ανεφοδιασμός για τους μετανάστες. Άλλωστε, η τελική επιστροφή δεν συμπίπτει με το αρχικό σχέδιο που την προέβλεπε όσο το δυνατόν συντομότερα. Λόγοι που συνδέονται κυρίως με την επίτευξη κάποιου οικονομικού στόχου που υφίσταται αναπροσαρμογές, επιμηκύνουν την παραμονή του μετανάστη στο εξωτερικό.

Έτσι, η απώλεια του επιδιωκόμενου αντικειμένου, το οποίο αντιστοιχεί με την πατρίδα που αγαπιέται, δεν βιώνεται ως οριστική αλλά ως προσωρινή, αφού η επιστροφή παραμένει η τελική επιδίωξη που διαπερνά όλο το μεταναστατευτικό κύκλο. Αυτή η έστω προσωρινή βίωση της απώλειας είναι ανάγκη να βρει αντισταθμίσματα. Υπάρχουν αρκετές συμβολικές αναπληρώσεις της έλλειψης της πατρίδας. Μια απ' αυτές είναι ο προσανατολισμός του μετανάστη προς άλλους συμπατριώτες και η σύμπληξη εθνικοτοπικών συλλόγων. Κατά κάποιο τρόπο, τέτοιου είδους κοινωνικές συσσωματώσεις αποτελούν ισοδύναμο του ελλείποντος και επιδιωκόμενου αντικειμένου, δηλαδή της πατρίδας.

Για το μετανάστη λοιπόν έχουν ιδιαίτερη σημασία αυτά που άφησε πίσω στη χώρα καταγωγής. Βέβαια, η νοσταλγία δεν είναι μια παρατεινόμενη πρόσδεση σε ο,τιδήποτε υπάρχει στη χώρα καταγωγής. Για παράδειγμα, οι συνθήκες εργασίας και η αμοιβή της στο χωριό δεν μπορεί να αποτελούν επιθυμητό αντικείμενο. Αντίθετα, ο κύκλος των σημαντικών άλλων που βρίσκεται μακριά αποτελούν ένα ιδιαίτερο αντικείμενο νοσταλγίας.

Για να εξισορροπηθεί η έλλειψη των προσώπων-αντικειμένων αγάπης ο μετανάστης αναζητεί νέες αναφορές στο καινούριο περιβάλλον. Επιδιώκονται, λοιπόν, και δημιουργούνται συγγενικές σχέσεις που θα αναπληρώσουν την έλλειψη των αντίστοιχων σχέσεων που εγκαταλείφθηκαν στο χωριό. Ενδιαφέρουσα απ' αυτή την άποψη είναι η δημιουργία ψευδοσυγγενικών σχέσεων. Η βίωση της έλλειψης της οικογενειακής θαλπωρής και η επιδίωξη υποκατάστασής της συμπυκνώνονται στη μαρτυρία ενός νέου στην ηλικία μετανάστη, ο

οποίος αφού περιπλανείται φιλοξενούμενος για αρκετούς μήνες σε σπίτια χωριανών του, ύστερα καταλήγει στο σπίτι ενός φίλου -με τον οποίο αργότερα έγιναν κουμπάροι- ο πατέρας του οποίου, κατά κάποιο τρόπο, ενεργεί αλλά και γίνεται αποδεκτός και σαν δικός του πατέρας. Να σημειωθεί ότι την πατρική φιγούρα στη δική του οικογένεια την ταξινομεί ως στερητική, τιμωρητική, βάνευση και αυταρχική, σε αντίθεση με το "θετό" πατέρα ο οποίος βιώνεται ως στοργικός και δοτικός.

... "Του είχα πάρει το τηλέφωνο, του 'χα πει ότι έχω κάποια προβλήματα εκεί [στο άλλο σπίτι]. Τί σε νοιάζει; μου λέει. 'Αμα σε διώξουν, μου λέει, έλα στο σπίτι. Κι όταν με διώξαν πήρα από έναν τηλεφωνικό θάλαμο. Ξέρεις, του λέω -απαντά ο πατέρας του- του είπα, μπάρμπα του λέω, είμαι κάποιος φίλος του παιδιού σου του λέω, και μ' έχουν διώξει απ' το σπίτι, δεν έχω πού να μείνω του λέω. Μπορώ να μείνω για λίγες μέρες στο σπίτι σου; Εκεί π' όχω δύο παιδιά, μου λέει, κι ένα τρίτο. Το θυμάμαι! Με πήρε. 'Εκατσα εκεί άλλους τρεις μήνες, τέσσερις μήνες".

Η στάση του μετανάστη απέναντι στη χώρα υποδοχής δεν είναι καθ' ολοκληρίαν θετική ή αρνητική. 'Αλλωστε, καθώς η ίδια η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι ενιαίο σύνολο, ούτε βιώνεται ως τέτοια από το υποκείμενο, είναι λογικό ο μετανάστης να τοποθετείται αποσπασματικά και επιλεκτικά απέναντι σ' αυτή. Με την πάροδο του χρόνου ορισμένες όψεις της πραγματικότητας ενσωματώνονται, ενώ

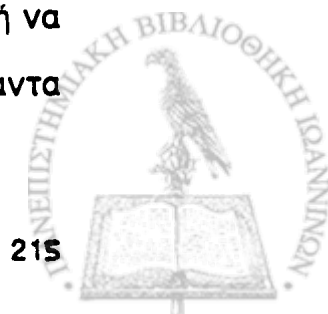

άλλες απορίπτονται.

Γενικά θα λέγαμε ότι η θετική ή η αρνητική πρόσληψη των επιμέρους συστατικών εικόνων της πραγματικότητας από το υποκείμενο εξαρτάται από το αν αυτές καταφάσκουν ή αντιφάσκουν αντίστοιχα προς την υλοποίηση του σχεδίου του μετανάστη. Έτσι, όσες εκφάνσεις της πραγματικότητας θεωρούνται από το μετανάστη ότι μπορεί να τορπιλίσουν ή να διαταράξουν την ομαλή εξέλιξη και την τελική έκβαση του σχεδίου του, φαίνεται ότι προκαλούν άγχος και αποφεύγονται. Αντίθετα, ο,τιδήποτε υποστηρίζει την προώθηση του σχεδίου αποτελεί τη θετική πλευρά των αναπαραστάσεων της χώρας υποδοχής.

Γενικά, η στάση του μετανάστη απέναντι στη νέα πραγματικότητα που ζει βιώνεται ως μια κατάσταση προσέγγισης-αποφυγής. Φαίνεται ότι αυτό που επιλέγεται και προσεγγίζεται ως θετικό είναι ορισμένες όψεις του δημόσιου βίου που πριμοδοτούν τη θετική έκβαση του σχεδίου, η οποία αντιπροσωπεύεται με την επιτυχημένη επιστροφή. Παράλληλα, αυτό που αποφεύγεται βρίσκεται στο χώρο της κοινωνικής ζωής και του ιδιωτικού βίου των ντόπιων. Η αποφυγή μοιάζει να είναι μια στρατηγική που θα προφυλάξει το μετανάστη από την κοινωνική ένταξη στην ξένη χώρα και, επομένως, θα διατηρείται πάντα ισχυρή η πιθανότητα επιστροφής που είναι και ο τελικός στόχος.

Στο αρχικό σχέδιο του μετανάστη της πρώτης γενιάς εμπεριέχεται η ιδέα της επιστροφής. Κατά τη διάρκεια της ζωής στο εξωτερικό αυτή η επιδίωξη δεν εγκαταλείπεται. Αποτελεί το μόνιμο στόχο και η λήψη της σχετικής απόφασης μπορεί να αναβάλλεται ή να επισπεύδεται εξαιτίας διαφόρων λόγων. Όμως για να παραμένει πάντα

ορατός ο στόχος της επιστροφής πρέπει ο μετανάστης να καταστρώσει και ένα σχέδιο αμυντικό απέναντι σε ό,τι θα μπορούσε να τον ενσωματώσει στην κοινωνία της χώρας υποδοχής. Έτσι, στο πρόγραμμά του συμπεριλαμβάνεται η μη-ένταξη, δηλαδή η απόρριψη όλων εκείνων των στοιχείων της κοινωνικής πραγματικότητας που αντιστρατεύονται την ομαλή και απρόσκοπτη εξέλιξη του σχεδίου.

Παράλληλα, η υλοποίηση του τελικού σχεδίου, δηλαδή η επιτυχημένη επιστροφή, προϋποθέτει ορισμένους άλλους ενδιαμέσους στόχους, όπως, για παράδειγμα, την ικανοποίηση φιλοδοξιών οικονομικού χαρακτήρα. Συνήθως οι όψεις της πραγματικότητας της χώρας υποδοχής, που συνάπτονται με την επίτευξη οικονομικών στόχων, συγκαταλέγονται στις θετικές εικόνες.

Ορισμένες φορές παρατηρείται ένας συμψηφισμός των ενδιάμεσων στόχων με τον τελικό στόχο, όταν ο τελευταίος, για κάποιους λόγους, τίθεται εν αμφιβόλω και κινδυνεύει να ανατραπεί. Σ' αυτή την περίπτωση ο μετανάστης δραστηριοποιείται προς την κατεύθυνση της υλοποίησης του τελικού στόχου, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες, κάποιες φορές επείγοντος χαρακτήρα, που συντείνουν στο κλείσιμο ενός μεταναστευτικού κύκλου, δηλαδή στην επιστροφή.

Οι θετικές εικόνες που έχει ο μετανάστης από τη χώρα υποδοχής εστιάζονται σε ό,τι έχει σχέση με τις επιδιώξεις οικονομικού χαρακτήρα. Οι οργανωμένες εργασιακές συνθήκες αντιμετωπίζονται για πρώτη φορά από το μετανάστη ο οποίος προέρχεται από την αγροτική κοινότητα. Αποτελούν μια θετική εμπειρία επειδή ακριβώς προωθούν τον ενδιάμεσο στόχο που θα επιτρέψει την επιτυχημένη επιστροφή. Στο εξωτερικό υπάρχει η δυνατότητα για συνεχή απασχόληση και

τακτική αμοιβή της εργασίας, και ακόμα υπάρχει η δυνατότητα για επιμήκυνση του καθημερινού χρόνου εργασίας που αποφέρει πρόσθετες αμοιβές.

Βέβαια, οι νέες συνθήκες εργασίας βιώνονται ως εξαιρετικά δύσκολες από το μετανάστη. Ωστόσο αυτό το σημείο αμέσως παρακάμπτεται και θεωρείται μικρής σημασίας, επειδή μέσω της, έστω σκληρής, απασχόλησης θα επιτευχθεί τόσο ο ενδιαμέσος όσο και ο τελικός στόχος. Η οικονομική αποκατάσταση προσδιορίζει καταρχήν ένα ασφαλές κριτήριο για τη λήψη της απόφασης επιστροφής. Εξάλλου αυτές οι δύσκολες συνθήκες είναι προτιμότερες σε σύγκριση με εκείνες που εγκατέλειψαν στην κοινότητα καταγωγής, οι οποίες, εκτός αυτού, δεν οδηγούσαν στην άρση της οικονομικής στέρησης.

Το κράτος πρόνοιας με τις θεσπισμένες κοινωνικές παροχές συνιστά μια θετική αντίληψη γιατί υποστηρίζει το πρόγραμμα του μετανάστη. Στην πραγματικότητα, οι κοινωνικές παροχές των χωρών υποδοχής είναι κατά πολύ πλεονεκτικότερες από εκείνες της Ελλάδας¹. Έτσι, αποτελούν ένα συμπλήρωμα στην αμοιβή του μετανάστη και, επιπλέον, του δημιουργούν ένα αίσθημα ασφάλειας και σιγουριάς.

Αυτά λοιπόν, που βιώνονται ως πλεονεκτικά στη χώρα υποδοχής είναι τα ζητήματα που σχετίζονται με την εργασία. Γενικά, θα λέγαμε ότι η εξασφάλιση σταθερής απασχόλησης, η σχετικά υψηλή αμοιβή της παρεχόμενης εργασίας και οι κοινωνικές παροχές είναι ορισμένες

¹ Βλ. Έμκε-Πουλοπούλου, όπ. παρ., σελ. 221-222

περιοχές που ικανοποιούν το μετανάστη. Η ικανοποίηση προκύπτει τόσο από τη σύγκριση αυτών των πτυχών με τις αντίστοιχες της ελληνικής πραγματικότητας, όσο και από το γεγονός ότι συντείνουν στην επίτευξη των επιδιωκόμενων οικονομικών στόχων.

Οι μετανάστες και ως προς τα σχετικά με την εργασία ζητήματα αποτελούν θύματα κοινωνικών διακρίσεων σε σύγκριση με τους ντόπιους εργαζόμενους, αλλά αυτό δεν φαίνεται να ματαιώνει τις θετικές παραστάσεις που δημιουργούν για την πλεονεκτικότητα αυτών των θεμάτων σε σύγκριση με ό,τι ίσχυε στην Ελλάδα πριν μεταναστεύσουν. Ματαίωση θα αποτελούσε μόνον ό,τι παρεμποδίζει την ομαλή εξέλιξη μιας ακολουθίας στόχων.

Οι θετικές εμπειρίες επεκτείνονται και σε άλλα θέματα τα οποία ανάγονται σε εκείνες τις όψεις της κοινωνίας της χώρας υποδοχής που διευκολύνουν την επικοινωνία του μετανάστη με τον περίγυρο όπου ζει. Η πιο ευέλικτη γραφειοκρατία, η επαρκέστερη ιατρική περίθαλψη και η ευαισθητοποιημένη στάση των ντόπιων πολιτών σε θέματα περιβάλλοντος, σε σύγκριση πάντα με το τι συμβαίνει στην Ελλάδα, αποτελούν μερικά παραδείγματα θετικών εικόνων της χώρας υποδοχής. Άλλωστε, ούτε αυτές οι εικόνες μπορούν να αποτελέσουν απειλή για την υλοποίηση του τελικού στόχου.

Ως τώρα αναλύθηκαν ορισμένες πλευρές της μεταναστευτικής ζωής που όχι μόνο δεν εμποδίζουν την απρόσκοπτη εξέλιξη του σχεδίου αλλά την προμοδοτούν. Όμως, στη ζωή του μετανάστη η επίτευξη των οικονομικών φιλοδοξιών ως μέσο για την επιτυχημένη αποκατάσταση στην Ελλάδα κατά την επιστροφή είναι η μία όψη των όσων συγκροτούν το μεταναστευτικό βίωμα. Η άλλη όψη περιλαμβάνει

ό,τι αναγκάζει το μετανάστη να αναπροσαρμόσει ή να ανατρέψει το σχέδιό του.

Η νοσταλγία της πατρίδας γενικά, παρόλο που ορισμένες φορές αποκτά επείγοντα χαρακτηριστικά, δεν φαίνεται να είναι σοβαρός παράγοντας που θα μπορούσε από μόνος του να οδηγήσει το μετανάστη στην ανατροπή του σχεδίου και, επομένως, σε μια πρόωρη επιστροφή. Άλλωστε, οι νοσταλγικές αντιδράσεις μεταστρέφονται με προσεγγίσεις της πατρίδας που έχουν συμβολικό χαρακτήρα. Σε τέτοιες περιπτώσεις η νοσταλγία είναι διάχυτη αλλά δεν είναι εξειδικευμένη σε συγκεκριμένα αντικείμενα αγάπης που απουσιάζουν.

Όταν η νοσταλγία εξειδικεύεται και αναφέρεται στη βίωση της απουσίας αντικειμένων αγάπης από το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον, δηλ. από τον κύκλο των δικών, οι στρατηγικές αντιμετώπισης του ειδικού άγχους που παράγεται απ' αυτή τη συνθήκη επιβάλλουν μια μερική αναπροσαρμογή του σχεδίου. Το σχέδιο στην αρχική του φάση περιλαμβάνει την ατομική έξοδο του μετανάστη στο εξωτερικό, την όσο το δυνατόν ταχύτερη ικανοποίηση οικονομικών στόχων και την επιστροφή στην πατρίδα. Δηλαδή, δεν προβλέπεται αναχώρηση ολόκληρης της οικογένειας, αλλά παραμονή στο χωριό των μελών της που δεν είναι σε θέση να εργαστούν και να προωθήσουν την επίτευξη των οικονομικών φιλοδοξιών. Αυτά ισχύουν για όσους μετανάστες έχουν ήδη ξεκινήσει τον κύκλο της δικής του οικογένειας κατά την αναχώρηση. Έτσι, η σύζυγος και τα παιδιά παραμένουν στο χωριό, συνήθως υπό την επίβλεψη των γονέων του μετανάστη με τους οποίους συγκατοικούν στο πλαίσιο της διευρυμένης οικογένειας.

Σ' αυτή την περίπτωση, η νοσταλγία του μετανάστη για τα πρόσωπα της οικογένειάς του που του λείπουν είναι φυσικό να εμφανίζεται αρκετά έντονη. Για κάποιο διάστημα οι συναφείς αντιδράσεις παρακάμπτονται ή συγκαλύπτονται αφού η αποταμίευση χρημάτων παραμένει το πρωταρχικό καθήκον και ο μοχλός αποκατάστασης της οικογένειας με την επιστροφή. Η αποκατάσταση δεν αναφέρεται μόνο στην άρση των περιορισμών που επέβαλε η οικονομική στέρηση στο χωριό και οδήγησε στη μετανάστευση, αλλά και στην επαναπόκτηση της προσωρινά απωλεσθείσας οικογενειακής ενότητας. Η υπέρβαση του αποχωρισμού της οικογένειας και η επανένωσή της, στην αρχική φάση της μετανάστευσης, επιδιώκεται με την πρόσβλεψη στην όσο το δυνατόν βραχύχρονη, αλλά ταυτόχρονα αποδοτική οικονομικά παραμονή στο εξωτερικό.

Η μετανάστευση, λοιπόν, καταρχήν φαίνεται να έχει εργατικό και πρόσκαιρο χαρακτήρα με την έννοια ότι είναι μια μετακίνηση της εργατικής δύναμης του μετανάστη ο οποίος στοχεύει στη γρήγορη επιστροφή στην οικογένειά του, αφού βεβαίως υλοποιήσει κάποιες οικονομικές φιλοδοξίες. Ο μετανάστης μέσα σ' αυτό το σχέδιο βλέπει τον εαυτό του υπό χρονικήν προθεσμίαν και ως προσωρινό στο εξωτερικό.

Αν η αίσθηση της προσωρινότητας και η προσδοκία της επιστροφής είναι σαφείς, το χρονικό διάστημα της παραμονής στο εξωτερικό δεν έχει ακριβή όρια. Η απόκτηση ενός ποσού χρημάτων από την εργασία, μέσω της συστηματικότητας των εργασιακών σχέσεων, οδηγεί στην ανασύνταξη του αρχικού σχεδίου. Κάποια εξωτερικά γεγονότα σε συνδυασμό με την υποκειμενική κατάσταση του

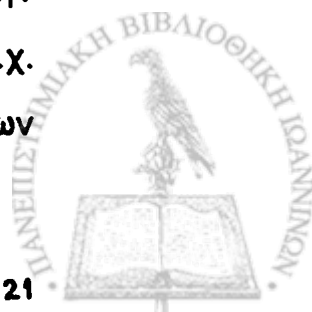

μετανάστη και των άλλων μελών της οικογένειας συντείνουν στην κατάσθρωση ενός νέου οικογενειακού προγράμματος. Έτσι, ο χαρακτήρας της μετανάστευσης μεταβάλλεται και από εργατικός που ήταν καταρχήν μετατρέπεται αργότερα σε οικογενειακός, ενώ παράλληλα παρακολουθείται και από την επιμήκυνση του χρόνου παραμονής στο εξωτερικό.

Ποιά όμως είναι ακριβώς τα νέα δεδομένα που οδηγούν στην μετατροπή του σχεδίου της μετανάστευσης από ατομικό σε οικογενειακό, και πώς βιώνονται από τα υποκείμενα;

Καταρχήν, το πρώτο νέο στοιχείο, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι η δυνατότητα αποταμίευσης χρημάτων μέσω της σταθερής και μόνιμης απασχόλησης που αμειβεται σχετικά καλά. Αυτή η δυνατότητα αφενός μεν καθιστά σαφέστερες τις οικονομικές επιδιώξεις, αφετέρου δε σχετικοποιεί τις επιδιωκόμενες ενδιάμεσες και την τελική ικανοποίηση στο οικονομικό, στο κοινωνικό και στο ψυχικό επίπεδο.

Πιο συγκεκριμένα, ο μετανάστης στην αρχή της μεταναστευτικής ζωής δεν φαίνεται να έχει μια ακριβή εικόνα σχετικά με το ποιοί ακριβώς είναι οι οικονομικοί του στόχοι. Το αρχικό σχέδιο τη στιγμή της απόφασης εξόδου συνοψίζεται σε μια έντονη ανάγκη και επιθυμία εξόδου από τη βιωμένη γενικευμένη στέρηση. Το αρχικά ασαφές περιεχόμενο των οικονομικών επιδιώξεων, οι οποίες βρίσκονται στη βάση της απόφασης εξόδου του μετανάστη, αρχίζει να αποκτά ένα πιο συγκεκριμένο νόημα όταν αυτός έρχεται σε άμεση και υλική σχέση με τη νέα πραγματικότητα. Η τελευταία δεν αναφέρεται μόνο στην υποκειμενική νοηματοδότηση των νέων οικονομικών δεδομένων - π.χ. δυνατότητα αποταμίευσης - αλλά και στη νοηματοδότηση των στόχων

που αυτά αντιπροσωπεύουν.

Η αφηρημένη και συγκεχυμένη, καταρχήν, γενική οικονομική επιδίωξη αρχίζει να αποκρυσταλλώνεται σιγά-σιγά, καθώς αναφέρεται πλέον σε συγκεκριμένους στόχους που πρέπει να υλοποιηθούν. Καταστρώνεται τώρα ένα σαφέστερο πρόγραμμα ενεργειών το οποίο περιλαμβάνει πιο ευδιάκριτους στόχους, αφού ο μετανάστης νοηματοδοτεί τη ζωή του στο εξωτερικό σε σχέση με μια ιεραρχία μελλοντικών προσβλέψεων που εκτείνονται από το παρόν ως τη μελλοντική επιστροφή, οπότε τοποθετείται και η αποκατάσταση της οικογένειας.

Αφού η μελλοντική αποκατάσταση της οικογένειας αποτελεί τον τερματικό στόχο του σχεδίου, η τελική ικανοποίηση αναβάλλεται ως τότε. Για να φτάσει όμως ως εκεί ο μετανάστης πρέπει να διέλθει μέσα από ικανοποιήσεις επιμέρους και ενδιάμεσων αναγκών και στόχων. Βεβαίως, είναι δυνατόν η κάλυψη μιας ανάγκης ή η επίτευξη ενός στόχου να δημιουργήσουν άλλες ανάγκες ή να ενεργοποιήσουν μια νέα αλυσίδα στόχων.

Καταρχήν, το σχέδιο του μετανάστη απαρτίζεται από δύο μεγάλους στόχους-ορόσημα, όπου ο δεύτερος προϋποθέτει τον πρώτο: Η αποταμίευση χρημάτων και, μέσω αυτής, η επιστροφή στην οικογένεια. Για όσο διάστημα ο πρώτος στόχος είναι συγκεχυμένος - και αυτό συμβαίνει στο αρχικό στάδιο της μετανάστευσης - ο δεύτερος δεν μπορεί να οριστεί χρονικά με ακρίβεια. Οι οικονομικές επιδιώξεις σιγά-σιγά αρχίζουν να γίνονται πιο συγκεκριμένες με το που αρχίζουν να αντιπροσωπεύουν δηλωμένους στόχους.

Τα χρήματα που αποταμιεύονται αποτελούν το υλικό με το οποίο οικοδομούνται διάφοροι επιμέρους στόχοι. Το πρώτο μέλημα του μετανάστη είναι η αποστολή εμβασμάτων που καλύπτουν βασικές ανάγκες των μελών της οικογένειας που παραμένουν στο χωριό. Η σταθερή απασχόληση σε συνδυασμό με τη σχετικά υψηλή αμοιβή της εργασίας στο εξωτερικό αποτελούν το γόνιμο έδαφος στο οποίο θα αναπτυχθεί η καλλιέργεια νέων στόχων. Η υπερκάλυψη ζωτικών αναγκών του ίδιου του μετανάστη και των υπόλοιπων μελών της οικογένειας δημιουργεί νέες ανάγκες και νέους στόχους που, νωρίτερα πριν τη μετανάστευση μέσα στη συνθήκη της γενικευμένης στέρησης, ή ήταν εντελώς ανύπαρκτες ή παρέμεναν σε μια λανθάνουσα κατάσταση.

Η αμοιβή της εργασίας, που για πρώτη φορά στη ζωή του μετανάστη είναι συστηματική, αποτελεί το μοχλό για την εμφάνιση νέων αντικειμένων στα οποία το υποκείμενο θα επενδύσει. Άλλωστε, η ανάληψη δράσης προς αυτή την κατεύθυνση δίνει νόημα στη ζωή του μετανάστη στο εξωτερικό, γιατί ο βασικός λόγος που βρισκόταν στο θεμέλιο της απόφασής του να μεταναστεύσει ήταν η προσδοκία μιας καλύτερης ατομικής και οικογενειακής ζωής.

Η επένδυση των χρημάτων που κερδίζει ο μετανάστης δεν έχει παραγωγική κατεύθυνση - άλλωστε το ίδιο συμβαίνει και μετά την οριστική επιστροφή. Συνήθως, είναι μια καταναλωτική συμπεριφορά που θα ικανοποιήσει ανάγκες που κινούνται στο χώρο του κοινωνικού, του ψυχικού και του συμβολικού. Κυρίως όμως ο μετανάστης επιθυμεί να ικανοποιήσει ό,τι στερήθηκε και ότι του περιόριζε τη ζωή στο χωριό.

Η αγορά ενός σπιτιού στην συνήθως κοντινότερη προς το χωριό

πολιτεία, και κυρίως η ανέγερση ενός νέου, ευρύχωρου και με σύγχρονη επίπλωση σπιτιού στο χωριό είναι ένας δύσκολος αλλά επιτεύξιμος στόχος που ανταποκρίνεται σε πολλές ανάγκες. Ένας άλλος στόχος είναι η συγκέντρωση ενός ικανού ποσού χρημάτων που θα επιτρέψει την αποκατάσταση της οικογένειας στο οικονομικό επίπεδο. Άλλοι επιμέρους στόχοι, όπως π.χ. η απόκτηση αυτοκινήτου και η πλουσιοπάροχη ενδυμασία, σημασιοδοτούν την νέα κοινωνική θέση του μετανάστη - την οποία, κατά κάποιο τρόπο, ο τελευταίος εξαγοράζει με τέτοιου είδους σύμβολα - και είναι ευκολότερα επιτεύξιμοι.

Έτσι, οι νέοι στόχοι που δεν είχαν προβλεφθεί με σαφήνεια εξαρχής, αναγκάζουν το μετανάστη να αναπροσαρμόσει το σχέδιο συνυπολογίζοντάς τους. Η αναπροσαρμογή του σχεδίου, το οποίο στη νέα του κατάσταση διαλαμβάνει περισσότερους στόχους, έχει ως αποτέλεσμα την επιμήκυνση του χρόνου παραμονής στο εξωτερικό, δηλαδή την απομάκρυνση του χρονικού σημείου της οριστικής επιστροφής και επομένως, την αναβολή της προβλεπόμενης τελικής ικανοποίησης.

Σ' αυτή την περίπτωση η σύγκρουση ανάμεσα στο τελικό αποτέλεσμα και στο κόστος του είναι προφανής. Τα αισθήματα της μοναξιάς και της νοσταλγίας γίνονται εντονότερα και επείγοντα και χρειάζεται να βρεθεί κάποιος τρόπος για να αρθεί η αντίφαση που την ορίζουν από τη μια οι κεντρομόλες δυνάμεις συνένωσης της οικογένειας και από την άλλη οι νέοι στόχοι που πρέπει να εκπληρωθούν αλλά αντιστρατεύονται την οικογενειακή ισορροπία.

Η παράταση της απομάκρυνσης από την οικογένεια του μετανάστη, ο οποίος ποτέ πριν μεταναστεύσει δεν αποσπάστηκε από

τον οικογενειακό κορμό, συνιστά μια παρατεινόμενη συνθήκη στερήσεων, στο όνομα βέβαια μιας καλύτερης ζωής για όλη την οικογένεια στο μέλλον. Όμως η νοσταλγία της οικογένειας και οι επιθυμίες συνένωσης των δύο μερών, όσον αφορά στους μετανάστες που είναι ήδη παντρεμένοι και έχουν δική τους οικογένεια που παραμένει στο χωριό, αποτελούν ένα βασικό πρόβλημα που πρέπει να βρει τη λύση του.

Ο μετανάστης αναπροσαρμόζοντας το σχέδιο με το συνυπολογισμό και νέων στόχων χρειάζεται τώρα να λάβει υπόψη του και το νέο δεδομένο του μακροχρονιότερου αποχωρισμού. Τα υποκατάστατα της πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνίας, όπως τηλεφωνήματα, γράμματα, δώρα, δεν μπορούν να αναπληρώσουν επαρκώς την ανάγκη των μελών της οικογένειας να ζουν μαζί.

Μπροστά στη συνθήκη του παρατεινόμενου αποχωρισμού από σημαντικά πρόσωπα του άμεσου οικογενειακού περιγύρου, ενός αποχωρισμού του οποίου το τέλος απομακρύνεται, ο μετανάστης επανατοποθετείται. Εδώ ακριβώς βρίσκεται το σημείο στο οποίο η μετανάστευση από ατομική μετατρέπεται σε οικογενειακή, αν ο μεταστευτικός κύκλος δεν κλείσει εσπευσμένα με την επιστροφή του ατομικού μετανάστη στον τόπο καταγωγής.

Συγκεκριμένα, ο μετανάστης μεταβάλλει τη στρατηγική του και αποφασίζεται η μετανάστευση και της συζύγου, ίσως και του/των παιδιού/ών. Αυτή η απόφαση που φαίνεται να βρίσκεται σε αντιστοιχία με τις επιθυμίες και των δύο μερών διευκολύνεται και από το εξωτερικό γεγονός της δομής της απασχόλησης στη χώρα υποδοχής. Οι θέσεις εργασίας στη χώρα υποδοχής δεν έχουν ακόμα κορεσθεί και αυτό το

δομικό ζήτημα διευκολύνει τη μετανάστευση της συζύγου η οποία μπορεί πλέον να εργάζεται αμειβόμενη. Η μετανάστρια συζύγος, με την είσοδό της στην αγορά εργασίας, συντονίζεται με το οικογενειακό σχέδιο που αποβλέπει στην ταχύτερη αποταμίευση χρημάτων. Η λήψη της απόφασης για τη μετακίνηση και των παιδιών σχολικής ηλικίας στη χώρα υποδοχής εξαρτάται και από την ύπαρξη ελληνικών σχολείων.

Κατά κανόνα, η μετακίνηση των παιδιών, όταν συμβαίνει, έπεται χρονικά της μετακίνησης της συζύγου. Η ένωση της οικογένειας στο εξωτερικό ολοκληρώνεται όταν συντρέξουν προϋποθέσεις όπως π.χ. εξεύρεση σπιτιού, σχολείου, παιδικών σταθμών. Ακόμη, τα παιδιά μετακινούνται και για λόγους που συνδέονται με την κατάσταση των υπόλοιπων μελών της εκτεταμένης οικογένειας στο χωριό. Η υποκειμενική κατάσταση των γέρων, στους οποίους μπορεί να έχει ανατεθεί η φύλαξη των παιδιών, πολλές φορές δεν τους επιτρέπει να συνεχίσουν να ασκούν αυτό το καθήκον.

Όμως, εκτός από τις εξωτερικές θετικές προϋποθέσεις και την αδυναμία των γέρων να φροντίζουν τα παιδιά στο χωριό, η απόφαση για τη μετακίνηση των παιδιών συνδέεται και με παράγοντες που αφορούν την ίδια τη δυναμική της μεταναστευτικής οικογένειας. Η οικογένεια του μετανάστη αυτονομείται από την εκτεταμένη οικογένεια χωρίς όμως να αποσπάται οριστικά απ' αυτή. Ένα σημείο σύνδεσης αποτελεί η φύλαξη των παιδιών, η οποία μπορεί αργότερα να ανατεθεί στους γέροντες στο χωριό, όταν οι γονείς μετανάστες αποφασίσουν για κάποιους λόγους να στείλουν τα παιδιά στο χωριό, προτού εκείνοι επιστρέψουν.

Αυτό που εμφανίζεται να κατέχει ιδιαίτερη θέση στη ζωή των

γονέων μεταναστών είναι η βίωση της απουσίας των παιδιών όταν αυτά παραμένουν στο χωριό. Στο εξωτερικό οι σύζυγοι χωρίς τα παιδιά είναι σε θέση να υλοποιήσουν ταχύτερα τους επιδιωκόμενους οικονομικούς στόχους καθώς εργάζονται και οι δύο. Όμως η επίτευξη των οικονομικών στόχων παραμένει πάντα ένας μοχλός για την αποκατάσταση της οικογένειας η οποία θα συντελεστεί με την επίτευξη της ενότητας της οικογένειας σε μόνιμη βάση στον τόπο καταγωγής.

Το μεγαλύτερο ψυχικό κόστος που πληρώνει ο μετανάστης είναι η απουσία των υπόλοιπων μελών της οικογένειας που παραμένουν στο χωριό. Το ίδιο συμβαίνει και όταν το γονεϊκό ζευγάρι της μεταναστευτικής οικογένειας εγκαταλείπει τα παιδιά στο χωριό. Ωστόσο, αυτός που απουσιάζει δεν είναι τα μέλη της οικογένειας στο χωριό. Ο μετανάστης είναι αυτός που λείπει από τους άλλους που παραμένουν εκεί όπου πρόκειται να επιστρέψει κι εκείνος.

Η πρόωρη επιστροφή του μετανάστη ή η μετακίνηση στο εξωτερικό της υπόλοιπης ή ενός τμήματος της οικογένειας που παραμένει στο χωριό αποτελούν μια διελκυστίνδα στην οποία συνήθως προκρίνεται η επιλογή της μετανάστευσης και των άλλων ή ορισμένων μελών της οικογένειας. Μια τέτοια απόφαση, που έχει ως αποτέλεσμα μια νέα επαναδιάταξη της οικογένειας στο χώρο, φαίνεται ότι έχει πολλαπλά ωφέληματα.

Η σύζυγος του μετανάστη, όσο καιρό παραμένει στο χωριό, καλύπτεται οικονομικά από τα εμβάσματα του συζύγου-μετανάστη και είναι ενεργή οικονομικά μόνον από την άποψη της κατανάλωσης, αφού η εργασία της, στο πλαίσιο της οικογένειας, δεν αμείβεται άμεσα. Με την απόφαση για μετανάστευση μετατρέπεται σε οικονομικά ενεργό

άτομο το οποίο δεν καταναλώνει απλώς, αλλά παράγει, και μάλιστα σ' ένα εργασιακό σύστημα εντός του οποίου η εργασία έχει άμεσο οικονομικό αντίκρουσμα. Έτσι, η εργασία και των δύο συζύγων προωθεί την ταχύτερη υλοποίηση των οικονομικών επιδιώξεων του οικογενειακού σχεδίου.

Η μεταφορά ολόκληρης της οικογένειας του μετανάστη στο εξωτερικό συνεπάγεται ένα θετικό αποτέλεσμα στην οικογενειακή ισορροπία. Η συνένωση της οικογένειας, δηλαδή η συνύπαρξη των γονέων-μεταναστών και των παιδιών τους μειώνει τις ψυχικές εντάσεις που δημιουργούσε ο αποχωρισμός. Οι μόνοι που παραμένουν στο χωριό είναι οι γέροι της εκτεταμένης οικογένειας και η οικογένεια του μετανάστη είναι πλέον μια νέα πυρηνική οικογενειακή μονάδα. Η πράξη της οικογενειακής συνένωσης τερματίζει τη δυσφορία που προκαλούσε η προηγούμενη συνθήκη της διάσπασης.

Ο τερματισμός τέτοιων εντάσεων θα αποδειχθεί προσωρινός, αφού ισχύει για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο που συμπίπτει με την παιδική ηλικία των νέων μελών της οικογένειας. Αργότερα, όπως θα δούμε, η τακτική επιλογή της οικογενειακής συνένωσης επιφέρει νέες συγκρούσεις και νέα προβλήματα στον οικογενειακό πυρήνα.

Η μεταφορά των παιδιών στο εξωτερικό δεν είναι ένα σταθερό σχήμα για όλες τις οικογένειες των μεταναστών. Η κάθε οικογένεια εξειδικεύει τις ανάγκες της και καταστρώνει τις επιλογές της ανάλογα με το πώς βιώνει αυτές τις ανάγκες. Ανάλογα λοιπόν με τη δυνατότητα των γέρων που παραμένουν στο χωριό να φροντίζουν τα παιδιά, ανάλογα με τις δυνατότητες επίσκεψης των γονέων στο χωριό, ανάλογα με την ηλικία των παιδιών και τη σχολική τους κατάσταση, και

ανάλογα με την ένταση της νοσταλγίας των παιδιών όταν παραμένουν πίσω, καταστρώνεται το σχέδιο των γονέων που αναφέρεται στα παιδιά.

Έτσι, υπάρχουν οικογένειες που μεταβάλλουν συχνά την πρόθεσή τους απέναντι στο πού θα μείνουν τα παιδιά με αποτέλεσμα τα τελευταία να υφίστανται μετακινήσεις από το χωριό στη χώρα υποδοχής και αντίστροφα. Ακόμη, στην περίπτωση οικογενειών με πολλά παιδιά, συμβαίνει η οικογένεια να αποφασίζει να παραμείνουν ή να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής ένα ή περισσότερα παιδιά και τα υπόλοιπα να παραμείνουν στο εξωτερικό μαζί με τους γονείς. Οι λόγοι που αναφέρονται σε μια τέτοια διάσπαση της οικογένειας, συνήθως συνδέονται με τη σχολική κατάσταση των παιδιών.

9.4. 4η ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ

9.4.1 ΟΙ ΦΥΓΟΚΕΝΤΡΕΣ ΑΠΕΙΛΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΕΝΤΡΟΜΟΛΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ

Η κοινή ζωή των παιδιών και των γονέων στο εξωτερικό, ενώ πρόσκαιρα τερματίζει τις εντάσεις και τη δυσφορία που προκαλεί η διάσπαση της οικογένειας, μακροπρόθεσμα εξελίσσεται σε θέατρο συγκρούσεων. Στην οικογενειακή σκηνή αρχίζουν να εισρέουν νέα στοιχεία, ακριβώς λόγω των παιδιών, τα οποία μπορεί να αποβούν απειλητικά για την μόλις αποκτηθείσα οικογενειακή συνένωση.

Η συνένωση της οικογένειας στην αρχή έχει συνεκτικό χαρακτήρα, ιδιαίτερα όταν τα παιδιά είναι σε μικρή ηλικία. Ακόμα και όταν εισέρχονται στη σχολική ηλικία, η ύπαρξη ελληνικού σχολείου, σε οποιαδήποτε μορφή και αν υφίσταται¹ μπορεί να αποτελεί λόγο παράτασης της παραμονής της οικογένειας στο εξωτερικό.

Η απόδοση της αναβολής της επιστροφής στην ύπαρξη κατάλληλου σχολείου για τα παιδιά είναι δευτερογενής αιτία. Στην

1 Για τους τύπους των ελληνικών σχολείων στο εξωτερικό βλ. π.χ. Πατηνιώτης, 1981 και Δαμανάκης, 1987 σε ό,π αφορά τη Γερμανία και Αθανασίου, 1988 σε ό,π αφορά την Αυστραλία.

πραγματικότητα, η επιμήκυνση της παραμονής στο εξωτερικό αποφασίζεται κυρίως για την περαιτέρω προώθηση των οικονομικών φιλοδοξιών η οποία αναβάλλει, προς το παρόν, την ικανοποίηση που θα προέλθει από την επιστροφή ολόκληρης της οικογένειας. Ωστόσο, αντλείται ικανοποίηση από την προσδοκία της, αργοπορημένης έστω, επιστροφής η οποία θα επισυμβεί στον κατάλληλο χρόνο, δηλαδή όταν το χρηματικό απόθεμα είναι τέτοιο που θα επιτρέπει την αποκατάσταση της οικογένειας.

Η επιστροφή των παιδιών στον τόπο καταγωγής αποτελεί μια συνηθισμένη ενέργεια των γονέων μεταναστών σε στιγμές της σχολικής ζωής που, κατά την άποψή τους, είναι κρίσιμες για την εκπαιδευτική πορεία των παιδιών. Μερικές φορές μπορεί να επιστρέψει μαζί τους και η μητέρα.

Η επίκληση της εκπαιδευτικής πορείας του παιδιού ως αιτία αποστολής του στην Ελλάδα είναι μεν αρκετά γενικόλογη ως προς το ακριβές περιεχόμενό της, αλλά πάντα συνδέεται ρητά με τον τελικό στόχο του οικογενειακού σχεδίου που είναι η επιστροφή της οικογένειας, δηλαδή η μη μόνιμη παραμονή στο εξωτερικό. Παράλληλα, η επιθυμία του γονέα να ξεκινήσει το παιδί τη σχολική ζωή του Δημοτικού Σχολείου ή του Γυμνασίου στην Ελλάδα, ενώ παραπέμπει ανοιχτά στο αίσθημα της προσωρινότητας της παραμονής στο εξωτερικό, από μια άλλη άποψη υποκρύπτει και το φόβο του γονέα για το μελλοντικό τόπο διαμονής του παιδιού.

Η επιστροφή του παιδιού στον τόπο καταγωγής των γονέων και η παράταση των γονέων στο εξωτερικό περιλαμβάνεται στο πλαίσιο της διαπραγμάτευσης ενός ειδικού άγχους που αναπτύσσουν οι γονείς

γύρω από την επαπειλούμενη οικογενειακή συνοχή. Η επιδίωξη της συνοχής μπορεί να επιχειρηθεί άλλοτε προληπτικά και άλλοτε κατασταλτικά με την υιοθέτηση συγκεκριμένων στρατηγικών από την πλευρά των γονέων.

Πώς όμως απειλείται συγκεκριμένα η οικογενειακή συνοχή, πώς βιώνεται αυτή η απειλή και πώς επιδιώκεται το ξεπέρασμά της;

Ο μετανάστης, όσο καιρό ζει μόνος του στη χώρα υποδοχής, δεν φαίνεται να απειλείται από μια σειρά αξιών και συνηθειών που κινούνται στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής. Τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι τις εγκολπώνεται και τις εντάσσει στο δικό του αξιακό σύστημα. Αντίθετα, συνήθως απορρίπτει πολλές όψεις της πραγματικότητας των ανθρώπων της χώρας υποδοχής, και κυρίως εκείνες που περιστρέφονται γύρω από ζητήματα ανατροφής των παιδιών. Όταν δεν τις απορρίπτει μπορεί να προσχωρήσει εν μέρει σ' αυτές, αλλά μόνο για όσο διάστημα εξυπηρετούν ορισμένες ανάγκες του. Το τελευταίο συμβαίνει με μερικούς νέους, ανύπαντρους ακόμη, μετανάστες.

Η ατομική μετανάστευση ναι μεν συνιστά μια οδυνηρή συνθήκη αποχωρισμού από την υπόλοιπη οικογένεια που μένει πίσω - όπως άλλωστε και η μετανάστευση των συζύγων χωρίς τα παιδιά - αλλά η μετανάστευση ολόκληρης της οικογένειας ανοίγει ένα νέο κύκλο δυσκολιών που σχετίζονται με νέες απειλές αποχωρισμού. Το άγχος της νέας διάσπασης της οικογενειακής συνοχής συνδέεται με την εξελικτική πορεία των παιδιών και των σταδίων του κύκλου της μεταναστευτικής οικογένειας.

Καταρχήν, η λήψη της απόφασης για μετακίνηση των παιδιών στη χώρα υποδοχής, πέρα από τη νοσταλγία και την επιθυμία συνένωσης της οικογένειας ή και πιθανούς άλλους παράγοντες, πρέπει να αποδοθεί και στον ενδόμυχο φόβο των γονέων μήπως τα παιδιά τους δεν θα τους αναγνωρίζουν ως γονείς αν συνεχίσουν να μεγαλώνουν μακριά τους και υπό την επίβλεψη τρίτων. Άλλωστε, στο αρχικό σχέδιο της μετανάστευσης διαλαμβάνεται και ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά το οποίο, σε ορισμένες περιπτώσεις, θεωρείται ότι δεν κατοχυρώνεται με την ανατροφή τους από τον παπού και τη γιαγιά.

Αν η μετακίνηση των παιδιών στο εξωτερικό έχει το νόημα της αποκατάστασης της οικογενειακής ισορροπίας, η τελευταία κατοχυρώνεται για ένα συγκεκριμένο διάστημα, όσο δηλαδή τα παιδιά βρίσκονται σε μικρή ηλικία. Η είσοδος στη σχολική ζωή αποτελεί την απαρχή της βίωσης ενός κόσμου διπλής όψης. Τη μια πλευρά αντιπροσωπεύει για τα παιδιά το σχολείο, οι συνομήλικοι και η ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα και την άλλη η οικογένεια.

Οι συνιστώσες της πρώτης πλευράς γίνονται, αρκετά εύκολα, σχετικά οικείες στα νέα μέλη της οικογένειας. Μάλιστα, όσο περισσότερο προχωρεί η οικείωση, μέσα από μια παρατεινόμενη αλληλεπίδραση, τόσο περισσότερο οι γονείς αισθάνονται ανοίκεια με τη νέα πραγματικότητα. Οι όψεις αυτής της πραγματικότητας διαπερνούν τα χαρακώματα που προστατεύουν τον οικογενειακό πυρήνα, με ψάντα μεταφοράς τα ίδια τα παιδιά.

Η πλευρά της οικογένειας, δηλαδή οι γονείς, αντιπροσωπεύουν για τα παιδιά τους πρώτους σημαντικούς άλλους. Την προσοχή των

παιδιών, σε μια εξελικτική πορεία, εκτός από τις αξίες που εκπορεύει η οικογένεια, έλκουν και οι αξίες των επιμέρους περίγυρων στους οποίους κινούνται. Οι γονείς όμως, με βάση την όποια εικόνα έχουν για αυτούς τους περίγυρους, είναι τοποθετημένοι εξ αρχής αρνητικά ως προς ορισμένες όψεις τους, ιδιαίτερα ως προς εκείνες που αντιστρατεύονται τις επιδιώξεις τους και, κατά συνέπεια μπορεί να αποτελέσουν παράγοντα ματαίωσης του τερματικού στόχου της επιστροφής.

Τα ζητήματα που σχετίζονται με την ανατροφή των παιδιών και με τις στάσεις των γονέων προς τα παιδιά, και αντίστροφα, αποτελούν το θεμέλιο λίθο των συγκρούσεων μεταξύ των δύο μερών. Το ένα μέρος συνίσταται στις αξίες της οικογένειας και το άλλο στις αξίες της κοινωνίας της χώρας υποδοχής. Τα παιδιά, εκτός από φορείς της ομάδας αξιών της οικογένειας, γίνονται, εξελικτικά, φορείς και της δεύτερης ομάδας αξιών.

Προοδευτικά, οι δύο ομάδες αξιών, που είναι αναμενόμενο να βιώνονται από τα παιδιά ως μια κατάσταση σύγκρουσης, μεταφέρονται στο εσωτερικό της μεταναστευτικής οικογένειας. Μετά από αυτή την εισβολή, η ισορροπία της οικογένειας τουλάχιστον απειλείται, αν δεν διαταράσσεται. Έτσι, η σύγκρουση δύο διαφορετικών συστημάτων αξιών μετατρέπεται σε σύγκρουση γονέων και παιδιών.

Οι αντιθέσεις ανάμεσα στα παιδιά και στους γονείς της μεταναστευτικής οικογένειας οξύνονται ιδιαίτερα και μπορεί να αποκτήσουν το χαρακτήρα πραγματικής σύγκρουσης όταν η οικογένεια συνεχίζει την παραμονή της στο εξωτερικό καθώς τα παιδιά εισέρχονται στην εφηβεία. Το κομβικό σημείο της σύγκρουσης είναι το

αίτημα των νέων για ανεξαρτητοποίηση και διαφοροποίηση από τους γονείς. Το συγκεκριμένο αίτημα βρίσκει αντίθετους τους γονείς αφού η ικανοποίησή του θα διαταράξει την επιτευχθείσα οικογενειακή ενότητα.

Η αντίθεση γονέων-παιδιών γίνεται ριζική καθώς το αίτημα της ανεξαρτητοποίησης των παιδιών μπορεί να οδηγήσει στην ανατροπή της τελικής φάσης του σχεδίου των γονέων που είναι η επιστροφή ολόκληρης της οικογένειας. Οι γονείς είναι σταθερά προσανατολισμένοι σ' αυτό το στόχο, ο οποίος αποτελεί γι' αυτούς μονόδρομο. Τα παιδιά έχουν ένα διπλό προσανατολισμό. Ακριβέστερα, σύμφωνα με τους γονείς, η κοινωνικοποίηση των παιδιών που σχηματικά έχει μια διπλή κατεύθυνση και προέλευση, καθιστά αβέβαιη την τελική επιλογή των παιδιών για το μελλοντικό τόπο διαμονής τους.

Η συγκεκριμένη αβεβαιότητα βρίσκεται στη ρίζα του ειδικού άγχους των γονέων για το μέλλον της οικογένειας και αποτελεί πηγή συγκρούσεων μεταξύ γονέων και παιδιών. Η σύγκρουση και το συναφές άγχος παροξύνονται καθώς τα σχετικά με την ανεξαρτητοποίηση των νέων πρότυπα της κοινωνίας της χώρας υποδοχής διαφέρουν φανερά από εκείνα των μεταναστών. Η διαφορά αυτή μπορεί και να υπερτονίζεται επειδή το συγκεκριμένο σημείο αποτελεί εμπόδιο τόσο για τη συνέχιση της παραμονής στο εξωτερικό όσο και για την επιστροφή στον τόπο καταγωγής.

Η είσοδος των παιδιών στην εφηβεία και το συνεπόμενο αίτημα ανεξαρτητοποίησης από τους γονείς αποτελεί το ένα σκέλος της σύγκρουσης γονέων-παιδιών. Η νέα κατάσταση που βιώνει η μεταναστευτική οικογένεια με εφήβους διαδραματίζεται στο πλαίσιο

της κοινωνίας της χώρας υποδοχής, της οποίας τα συναφή πρότυπα εντείνουν τη συνθήκη της έντασης και της σύγκρουσης.

Οι γονεϊκές στάσεις ανατροφής των παιδιών στην κοινωνία της χώρας υποδοχής προωθούν την ανεξαρτητοποίηση των παιδιών με αποτέλεσμα τη συχνή αναχώρηση των νέων από το γονεϊκό σπίτι ακόμη και κατά την περίοδο της εφηβικής ηλικίας. Οι αντίστοιχες στάσεις του μετανάστη γονέα επιδιώκουν τα αντίθετα αποτελέσματα, δηλαδή τη διατήρηση της οικογενειακής ενότητας. Η ενότητα αυτή μπορεί να είναι πλασματική γιατί η συγκατοίκηση στην ίδια στέγη δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην τη συνοχή της οικογένειας.

Πάντως, για το μετανάστη γονέα η ανεξαρτητοποίηση του έφηβου από την οικογένεια, και πολύ περισσότερο η πραγματική αναχώρηση απ' αυτή, είναι τουλάχιστον πρόωρη. Για τον έφηβο της μεταναστευτικής οικογένειας η ανάληψη μιας τέτοιας δραστηριότητας μπορεί συχνά να είναι επιθυμητή, αφού πολλοί συνομήλικοί του κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά και γιατί αυτά τα φαινόμενα είναι συνυφασμένα με τη συμπεριφορά διαφοροποίησης κατά την εφηβική ηλικία.

Το περιχαράκωμα της οικογένειας που επιχειρούν να επιβάλλουν οι μετανάστες γονείς δεν οφείλεται μόνο στην επιθυμία αναχώρησης των νέων από την οικογένεια, γεγονός που συνιστά από μόνο του μια απειλή για τους οικογενειακούς στόχους. Το αίσθημα της απειλής θεμελιώνεται και σε μια σειρά άλλων παραγόντων που αποτελούν φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας, όπως για παράδειγμα τα ναρκωτικά.

Όμως, αυτό που κατά κύριο λόγο προσδιορίζει εκείνη τη συμπεριφορά των γονέων που επιχειρεί να εξουδετερώσει τις φυγόκεντρες τάσεις των νέων είναι ο απειλητικός φόβος του "αφελληνισμού" των παιδιών. Για τους γονείς αυτός ο φόβος διαλαμβάνει πολλές εκδοχές.

Η προσχώρηση των νέων στις αξίες της κοινωνίας υποδοχής και η υιοθέτηση τους μπορεί να έχουν ως αποτέλεσμα την άρνηση επιστροφής του νέου στην πατρίδα των γονέων του και επομένως τη μόνιμη παραμονή του στη χώρα υποδοχής. Όμως στο γονεϊκό σχέδιο δεν υπάρχει ανάλογη πρόβλεψη. Η πιθανή παράταση της παραμονής στο εξωτερικό αντιπροσωπεύει για τους γονείς ένα μεσοπρόθεσμο διάστημα ως την επίτευξη του τερματικού στόχου της επιστροφής.

Οι γονείς φοβούνται ότι τα ανοίγματα των νέων στην κοινωνία μπορεί να τους οδηγήσουν στην επιλογή αλλοεθνών συντρόφων και μελλοντικών συζύγων. Στο σημείο αυτό παρουσιάζεται μια διαβάθμιση του συγκεκριμένου φόβου. Είναι πιο απειλητικό για τους γονείς όταν σκέφτονται ότι τα παιδιά τους μπορεί μελλοντικά να επιλέξουν συζύγους, για παράδειγμα, από την Τουρκία ή το Μαρόκο, παρά από τη Γερμανία. Αυτή η πιθανότητα της σύναψης ενός μελλοντικού γάμου του παιδιού με αλλοεθνή σύζυγο είναι μια πρόσθετη πηγή άγχους καθώς αντιστρατεύεται ευθέως την ενότητα της μεταναστευτικής οικογένειας και την προοπτική της επιστροφής της.

Η αποδοχή ορισμένων όψεων της κρατικής μέριμνας για τους πολίτες, όπως π.χ. τα επιδόματα, μετατρέπονται σε απόρριψη σε ό,τι αφορά κάποιες άλλες πτυχές της πραγματικότητας που επεμβαίνουν

ανασταλτικά στη διατήρηση του αξιακού συστήματος της οικογένειας. Για παράδειγμα, η παρέμβαση υπηρεσιών του σχολείου σε ζητήματα συμπεριφοράς των γονέων προς τα παιδιά αντιπροσωπεύει μια αρνητική εικόνα για το κράτος πρόνοιας. Εκτός αυτού μια τέτοια παρέμβαση είναι απειλητική για την ίδια την υπόσταση των γονέων και την οικογενειακή ευθύνη την οποία θεωρούν ότι φέρουν ακέραια οι ίδιοι.

Όλες οι παραπάνω όψεις της ζωής της μεταναστευτικής οικογένειας αποτελούν μερικές μόνο πτυχές του ειδικού άγχους γύρω από τη διατήρηση της οικογενειακής ισορροπίας. Είναι φανερό ότι μια τέτοια ισορροπία είναι εύθραυστη ενώ είναι και το διαρκώς ζητούμενο, τουλάχιστον από την πλευρά των γονέων.

Βέβαια το άγχος διατήρησης της ενότητας της οικογένειας δεν είναι ορατό σε όλες τις οικογένειες. Όμως σε ορισμένες περιπτώσεις αναδεικνύεται ως κυρίαρχο, γεγονός που οδηγεί τους γονείς στην οργάνωση αμυνών για να αντιμετωπίσουν τους μελλοντικούς ή τους επίκαιρους φόβους.

Οι μελλοντικοί φόβοι συνιστούν μια προκαταβολική απειλή για την ομαλή εξέλιξη του γονεϊκού σχεδίου. Αυτό συμβαίνει όταν τα παιδιά της οικογένειας βρίσκονται σε μικρή ηλικία και επομένως, το αίτημα για ανεξαρτησία είναι ανύπαρκτο. Στην πραγματικότητα το συγκεκριμένο άγχος δεν είναι επίκαιρο αφού δεν διαταράσσεται το οικογενειακό σχέδιο.

Ωστόσο, τα παραδείγματα που αναφέρουν οι γονείς από συγκεκριμένες οικογένειες μεταναστών με μεγαλύτερα παιδιά που

υιοθετούν μια φυγόκεντρη συμπεριφορά, τους οδηγούν σε μια προβολή στο μέλλον αυτών που είναι πιθανόν να συμβούν και στη δική τους οικογένεια. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι γονείς απειλούνται προκαταβολικά και οργανώνουν τις σχετικές άμυνες προληπτικά. Τότε μπορεί να αποφασίσουν την πρόωρη επιστροφή του παιδιού στην Ελλάδα, ή να υιοθετήσουν συγκεκριμένες στρατηγικές που θα συντείνουν στη διατήρηση της οικογενειακής ισορροπίας.

Η παράταση της παραμονής ολόκληρης της οικογένειας στο εξωτερικό συνεπάγεται μια σειρά ενεργειών που εντάσσονται στο αμυντικό σχέδιο των γονέων για διατήρηση της οικογενειακής ισορροπίας. Το ελληνικό σχολείο για τα παιδιά προωθεί το στόχο της αποφυγής του αφελληνισμού. Η προώθηση φιλικών σχέσεων με οικογένειες Ελλήνων και η αποφυγή συναναστροφών με ξένες οικογένειες φαίνεται ότι εντάσσεται στον ίδιο κύκλο ενεργειών αν και είναι πιθανόν να εξυπηρετεί και άλλες ανάγκες της οικογένειας, όπως π.χ. υποκατάσταση της έλλειψης της κοινότητας καταγωγής.

Μια άλλη ενέργεια που συντείνει στον ίδιο πάντα στόχο είναι η αυστηρή επίβλεψη και ο έλεγχος των δραστηριοτήτων των παιδιών. Αυτή η στάση μπορεί να οδηγήσει σε νέες συγκρούσεις ή και σε αντίθετα αποτελέσματα. Ειδικά ο έφηβος μπορεί να φτάσει στην ταχύτερη απόρριψη της γονεϊκής εξουσίας. Σ' αυτό βοηθάει τον έφηβο, εκτός από την υποκειμενική βίωση της συγκεκριμένης ηλικίας και η αντίθεση που εμφανίζεται ανάμεσα στην αυταρχική γονεϊκή συμπεριφορά και στις διαφοροποιημένες συναφείς εικόνες του κοινωνικού περίγυρου.

Η τελική ενέργεια των γονέων, όταν διαπιστώσουν ότι οι

ενδιάμεσες στρατηγικές δεν ευοδώνουν το στόχο της διατήρησης της οικογενειακής συνοχής, συνίσταται στην αναπροσαρμογή του σχεδίου. Έτσι, οι οικονομικές φιλοδοξίες μπορεί να περιοριστούν και να αποφασιστεί η πρόωρη επιστροφή της οικογένειας στην Ελλάδα σε μια προσπάθεια καταστολής των φυγόκεντρων τάσεων που απειλούν τον τερματικό στόχο, δηλαδή την αποκατάσταση της ενότητας της οικογένειας στον τόπο καταγωγής..

Η επιστροφή μπορεί να γίνει και τμηματικά, με την αποστολή των παιδιών αρχικά την οποία ακολουθούν αργότερα οι γονείς. Ή μπορεί να προηγηθεί η επιστροφή της μητέρας και των παιδιών και η επιστροφή του πατέρα να καθυστερήσει για λίγο.

9.5. 5η ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ

9.5.1 ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ-ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ

Η πρώτη εικόνα που προκύπτει από την ανάγνωση των σχετικών με την παλινόστηση ποσοτικών στοιχείων είναι ότι οι μετανάστες από το Κεφαλόβρυσο, όταν επιστρέφουν οριστικά από το εξωτερικό, επιλέγουν ως τόπο μόνιμης διαμονής το χωριό τους.

Από τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία¹ η εικόνα παλινόστησης του χωριού έχει ως εξής:

Σύμφωνα με τα δεδομένα που προσκομίζει ο Γραμματέας της Κοινότητας, από το 1973, έτος έναρξης της μαζικής παλινόστησης, ως το 1987 επέστρεψαν από το εξωτερικό 240 μετανάστες, από τους οποίους 190 εγκαταστάθηκαν στο χωριό, 30 στα Γιάννενα και 20 σε κάποιο άλλο σημείο της χώρας.

221 άτομα προέρχονταν από τη Δυτική Γερμανία, 4 από το Βέλγιο και 15 από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Οι τελευταίοι, προφανώς, ήταν πολιτικοί πρόσφυγες που είχαν καταφύγει εκεί με το τέλος του

1 Βλ. σχετικά Πανταζής, κ. ά., 1988

Εμφύλιου.

Τα παραπάνω στοιχεία καταδεικνύουν δύο σημαντικές τάσεις που αφορούν σχεδόν το σύνολο του μεταναστευτικού πληθυσμού του χωριού.

Πρώτον, η Δυτική Γερμανία αποτέλεσε τον κύριο πόλο έλξης όσων μετανάστευσαν από το χωριό τη δεκαετία του εξήντα και δεύτερον, το Χωριό αποτελεί, επίσης, τον κύριο πόλο έλξης για τους μετανάστες που επέστρεψαν από το εξωτερικό.

Η επιστροφή και η εγκατάσταση στο συγκεκριμένο χωριό παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες σε σχέση με τις ροπές των μεταναστών προς τους τόπους εγκατάστασης, τόσο όσων επιστρέφουν στην Ήπειρο όσο και όσων επιστρέφουν σε άλλες περιοχές της χώρας.

Αν τα στοιχεία για τους μετανάστες που επιστρέφουν στη Βόρεια Ελλάδα ισχύουν για το σύνολο της χώρας, τότε φαίνεται ότι οι μετανάστες που επιστρέφουν παρουσιάζουν μια νεοτοπική τάση επιλέγοντας, κατά πλειοψηφία, ως τόπο διαμονής όχι την αγροτική κοινότητα καταγωγής τους αλλά το πλησιέστερο σ' αυτή μεγάλο αστικό κέντρο, ή τη μία από τις δύο μεγάλες αστικές περιοχές της χώρας².

Ανάλογη είναι και η τάση που ισχύει για τους παλινοστούντες που κατάγονται από την Ήπειρο. Πιο συγκεκριμένα, οι μετανάστες που

² Για πιο αναλυτικά στοιχεία σχετικά με τον τόπο εγκατάστασης των μεταναστών που επιστρέφουν βλ. Collaros and Moussourou, 1978

επιστρέφουν στο Νομό Ιωαννίνων, κατά κύριο λόγο εγκαθίστανται στα Γιάννενα. Οι κοινότητες που προσελκύουν τους μετανάστες τους, όταν αυτοί επιστρέφουν, είναι αυτές που βρίσκονται κοντά στα Γιάννενα.

Είναι πιθανόν αυτή η επιλογή του τόπου διαμονής να οφείλεται στην κοντινή απόσταση χωριού-πόλης. Αυτό επιτρέπει τη σχετικά εύκολη πρόσβαση στην πόλη, όπου μπορεί κάποιος να εκμεταλλευθεί τα διάφορα δίκτυα εξυπηρετήσεων που δεν υπάρχουν στο χωριό. Τέτοια δίκτυα αποτελούν, για παράδειγμα, τα νοσοκομεία και η αγορά.

Επίσης, η πόλη προσφέρει πολύ περισσότερες δυνατότητες απασχόλησης, για όσους επιθυμούν να εργαστούν, αφού είναι φανερό ότι στην ύπαιθρο του Νομού οι δυνατότητες απασχόλησης πολύ λίγες³. Η απασχόληση στην πόλη και η παράλληλη διαμονή στο χωριό με την καθημερινή επιστροφή σ' αυτό είναι δυνατή μόνο για όσους κατοικούν σε κάποιο χωριό που βρίσκεται σε κοντινή με την πόλη απόσταση.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι διαθέσιμες ευκαιρίες απασχόλησης παίζουν σημαντικό ρόλο στη λήψη της απόφασης σχετικά με τη διαμονή στην πόλη ή στο χωριό, για όσους τουλάχιστον επιθυμούν να εργαστούν μετά την επιστροφή τους.

Η εγκατάσταση στην πόλη των περισσότερων παλινοστούντων του Νομού ίσως συνδέεται και με τη διαμόρφωση στο εξωτερικό ενός

3 Για τις δυνατότητες απασχόλησης και για τα κέντρα εξυπηρετήσεων στο Νομό Ιωαννίνων βλ. τη σχετική μελέτη του Υ.Χ.Ο.Π., 1984

συστήματος "αυξημένων προσδοκιών"⁴. Τέτοιες γονεϊκές προσδοκίες σχετίζονται, για παράδειγμα, με τη σχολική πρόοδο των παιδιών που θεωρείται λιγότερο εξασφαλισμένη στο χωριό και περισσότερο στην πόλη όπου υπάρχουν αρτιότερα σχολεία και φροντιστήρια. Έτσι, η πόλη φαίνεται ότι αντιπροσωπεύει ένα χώρο που συμπυκνώνει την πιθανότητα για μια θετική απάντηση σε ορισμένες προσδοκίες του μετανάστη.

Τι συμβαίνει όμως με το συγκεκριμένο χωριό το οποίο, παρόλο που βρίσκεται σε σχετικά μεγάλη απόσταση από την πόλη, επιλέγεται ως τόπος διαμονής από τους περισσότερους μετανάστες του που επιστρέφουν από το εξωτερικό; Ορισμένα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα μπορούν να διαφωτίσουν αυτή την επιλογή.

Λίγο έξω από το χωριό και μέσα στα γεωγραφικά όρια της κοινότητας είναι εγκατεστημένο ένα εργοστάσιο μεταλλουργικής. Εκεί απασχολούνται και περίπου 90 εργαζόμενοι από το χωριό -οι περισσότεροι πρώην μετανάστες. Άλλοι πρώην μετανάστες χρησιμοποίησαν τις αποταμιεύσεις από την εργασία στο εξωτερικό για να ανοίξουν ατομικές ή οικογενειακές επιχειρήσεις, όπως καφεενεία, ταβέρνες, κρεοπωλείο.

Στο σημείο αυτό οι πρώην μετανάστες του χωριού δεν διαφοροποιούνται από τη γενική τάση των μεταναστών να στρέφονται προς την επένδυση των χρημάτων τους προς μη παραγωγικές επενδύσεις ιδρύοντας μικρές ατομικές επιχειρήσεις.

4 Για τις αυξημένες προσδοκίες των μεταναστών βλ. Πετρόπουλος, 1981

Έτσι, το χωριό ενώ για δεκαπέντε χρόνια κατοικούνταν κυρίως από γέρους και παιδιά η επιστροφή και η εγκατάσταση των μεταναστών στην κοινότητα της έδωσε ξανά ζωή και κίνηση. Φαίνεται λοιπόν ότι οι υπάρχουσες δυνατότητες απασχόλησης έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας συνολικής συμπεριφοράς παραμονής στο χωριό για όσους μετανάστες επέστρεψαν και επιθυμούσαν να συνεχίσουν να εργάζονται.

Ωστόσο οι διαθέσιμες θέσεις εργασίας στο εργοστάσιο δεν είναι απεριόριστες. Θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι η συγκεκριμένη αγορά εργασίας παρουσιάζει στενότητα όσο ο αριθμός των παλινοστούντων αυξάνεται. Αυτή η συνθήκη μοιάζει να είναι παρόμοια, τηρουμένων των αναλογιών, με εκείνη του τέλους της δεκαετίας του πενήντα και των αρχών της δεκαετίας του εξήντα.

Έτσι, από τη μια πλευρά υπάρχει η δομική αδυναμία της τοπικής οικονομίας να απορροφήσει το πλεονάζον εργατικό δυναμικό και ο κορεσμός της τοπικής αγοράς όσον αφορά τη βιωσιμότητα νέων ατομικών και οικογενειακών επιχειρήσεων. Από την άλλη παρατηρείται μια απροθυμία των παλινοστούντων να επιστρέψουν στην παραδοσιακή κτηνοτροφική απασχόληση, έστω και με νέους και σύγχρονους όρους, ενώ, παράλληλα, οι παλινοστούντες που επιθυμούν να εργασθούν δεν φαίνονται να είναι διαθέσιμοι να αναζητήσουν εργασία σε κάποιο αστικό κέντρο της χώρας.

Γι' αυτούς, λοιπόν, η Γερμανία βιώνεται ως οικείος τόπος εργασίας. Άλλωστε, αυτό είναι αναμενόμενο για δύο λόγους: Πρώτον, γιατί δεν υπάρχει εγγραμμένο στην ιστορία του χωριού κάποιο ισχυρό

εσωτερικό μεταναστευτικό ρεύμα που θα μπορούσε να κινητοποιήσει όσους σήμερα αναζητούν εργασία και δεν μπορούν να την έχουν κάπου κοντά στο χωριό. Δεύτερον, η Γερμανία παραμένει πάντα μια ανοιχτή και πρόσφορη δυνατότητα, αφού εκεί παραμένει ακόμα ένα δίκτυο συγγενών και γνωστών από το χωριό.

Ο συνδυασμός των προηγούμενων στοιχείων είναι δυνατόν να κινητοποιήσει ένα νέο κύμα εξωτερικής μετανάστευσης με κατεύθυνση πάλι τη Γερμανία. Πράγματι, τα τελευταία δύο-τρία χρόνια παρατηρείται μια τάση επαναμετανάστευσης από όσους δεν μπορούν να βρουν εργασία στο χωριό. Επίσης, φαίνεται ότι ανοίγει ένας νέος κύκλος μετανάστευσης, ιδιαίτερα για νέα παντρεμένα ζευγάρια, που προσδοκούν ότι με κάποια χρόνια εργασίας στο εξωτερικό θα ξεφύγουν από το αβέβαιο μέλλον που θεωρούν ότι τους επιφυλλάσσεται αν παραμείνουν στο χωριό.

Θα έλεγε κανείς ότι έχει εγκατασταθεί ένας επικοινωνιακός δίαυλος μεταξύ του χωριού και της Γερμανίας ο οποίος δεν παρουσιάζει προσκόμματα στη διακίνηση από τον ένα στον άλλο τόπο. Το εξωτερικό τώρα δεν είναι ένα άγνωστο αντικείμενο. Για κάποιους λίγους, που δεν έχουν πάει ποτέ εκεί, οι διηγήσεις όσων το έχουν ζήσει το έχουν φέρει πιο κοντά. Αλλά το στοιχείο που επιτρέπει την οικειοποίηση του εξωτερικού είναι ότι το τελευταίο έδωσε τη δυνατότητα στους χωρικούς να υπερβούν τη συνθήκη της στέρησης που βίωναν στο χωριό προτού ανοίξει ο ορίζοντας της Γερμανίας.

Αν η Γερμανία, παρ' όλους τους αρχικούς δισταγμούς που υπήρχαν γι' αυτή τη μετακίνηση στις αρχές της δεκαετίας του εξήντα, αποδείχτηκε ότι αντιπροσωπεύει την "ευλογία" για τους κατοίκους του

χωριού, το ίδιο το χωριό παραμένει το αναντικατάστατο αντικείμενο αγάπης για τους ανθρώπους του. Απ' αυτή την άποψη παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον ο τρόπος εκφοράς της προτίμησης των μεταναστών για το χωριό τους.

Οι μετανάστες του χωριού χρησιμοποιούν το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο προκειμένου να εκφράσουν την αγάπη που τρέφουν τώρα για το χωριό όπου μεγάλωσαν και το οποίο έχουν επιλέξει ως τόπο διαμονής μετά την επιστροφή τους. Αυτός ο τρόπος της γλωσσικής εκφοράς της στάσης προς το χωριό προφανώς περικλείει και μια θετική συναισθηματική στάση.

Στην αρχή, το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο στις σχετικές με το χωριό αναφορές θεωρήθηκε ότι σχετίζεται με το ζήτημα της αλληλεπίδρασης ερευνητή-ερευνώμενου. Πράγματι, ο πρώτος πληροφορητής ήταν ο Πρόεδρος του χωριού, ο οποίος θα μπορούσε να χρησιμοποιεί αυτόν το γλωσσικό τύπο από αυτή τη δημόσια θέση που κατέχει, γιατί εξ αυτής, αφηγούμενος στον ερευνητή, συμπυκνώνει τη μεταναστευτική εμπειρία των συγχωριανών του. Όμως φαίνεται ότι έτσι προβάλλει και την υποκειμενική του εμπειρία αφού το ίδιο συμβαίνει και με άλλους πληροφορητές που δεν κατέχουν παρόμοιες θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία του χωριού, πράγμα που θα δικαιολογούσε μια τέτοια στάση.

Στο επίπεδο της κοινότητας κυριαρχεί μια συλλογική συνείδηση η οποία εκφράζεται με το "εμείς", κάτι που φαίνεται ότι δεν συμβαίνει σε άλλα χωριά. Πράγματι, σε αφηγήσεις μεταναστών που έχουν επιστρέψει σε άλλα χωριά δεν παρουσιάζεται το ίδιο φαινόμενο. Οι τελευταίοι εκφράζουν μια ατομική στάση απέναντι στο χωριό. Η στάση

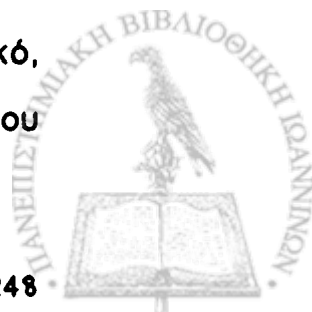

αυτή ίσως απορρέει από το γεγονός ότι δεν είναι πολλοί οι μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί σε άλλα χωριά ώστε να έχουν διαμορφώσει μια ανάλογη συλλογική συνείδηση.

Οι μετανάστες άλλων χωριών που έχουν εγκατασταθεί σ' αυτά μπορεί να έχουν κάποια δυσκολία στην επικοινωνία με τους υπόλοιπους συγχωριανούς τους επειδή παρουσιάζεται κάποια απόκλιση στις αντιλήψεις των δύο ομάδων για κάποια θέματα, όπως, για παράδειγμα, στα σχετικά με την καθαριότητα των δημόσιων χώρων ζητήματα. Επιπλέον, οι σχέσεις μεταξύ των μεταναστών και των μη μεταναστών μπορεί να παρουσιάζουν κάποια προβλήματα, εξαιτίας της προβολής και από τα δύο μέρη της αντίληψης ότι οι μετανάστες βρίσκονται τώρα σε πιο προνομιακή οικονομική θέση

Το παραπάνω σημείο τριβής, αν ισχύει για άλλα χωριά, δεν μπορεί να ισχύσει για το συγκεκριμένο χωριό. Τα κοινά βιώματα από τη μεταναστευτική ζωή τόσο πολλών ανθρώπων από το χωριό δημιουργούν και μια αντίστοιχη συνείδηση. Όλοι σχεδόν οι μετανάστες, σύμφωνα με την άποψη του Προέδρου, έχουν προωθήσει με επιτυχία τα προσωπικά και τα οικογενειακά τους σχέδια, και από αυτή την άποψη η παλινόστηση θα μπορούσε να ταξινομηθεί ως επιτυχημένη στο σύνολο της κοινότητας.

Η επίτευξη των ατομικών και των οικογενειακών στόχων συμβαδίζει και με την προώθηση συλλογικών στόχων που απευθύνονται στην κάλυψη αναγκών της κοινότητας. Έτσι, η έλλειψη επιτόπιας υγειονομικής φροντίδας, σε συνδυασμό με τις στάσεις που δημιούργησαν οι μετανάστες κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, οδήγησε τους ίδιους στη δωρεάν προσφορά ενός ασθενοφόρου

αυτοκινήτου για την κάλυψη των συναφών αναγκών των κατοίκων του χωριού.

Θα έλεγε κανείς ότι η επιστροφή και η εγκατάσταση των μεταναστών στο χωριό έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μια συλλογικής μεταναστευτικής συνείδησης. Η απουσία πολλών χωριανών για κάποια χρόνια στο εξωτερικό, η παραμονή των υπόλοιπων στο χωριό και η προσμονή, και από τα δύο μέρη, της επιστροφής από το εξωτερικό δημιουργούν μια κοινότητα βιωμάτων και, τελικά, φαίνεται ότι είναι περισσότερα αυτά που ενώνουν παρά αυτά που διαφοροποιούν τους ανθρώπους του χωριού. Υπάρχει άλλωστε και η βάση της κοινής βλάχικης καταγωγής, που διαφοροποιεί τους χωριανούς από τους κατοίκους των γειτονικών χωριών και τους συσπειρώνει, αμβλύνοντας έτσι κάποιες κοινωνικές ετερογένειες.

Η επιστροφή στον τόπο καταγωγής με το τέλος του μεταναστευτικού κύκλου και η εκφρασμένη αγάπη για το χωριό αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν θεωρηθεί υπό το φως των δύσκολων βιωμάτων που έχουν οι πρώην μετανάστες από τη ζωή τους στο χωριό κατά την περίοδο πριν από την αναχώρησή τους για το εξωτερικό.

Τα δύσκολα παιδικά και εφηβικά βιώματα των μεταναστών αναφέρονται στη μεταπολεμική περίοδο και αποδίδονται σε περιορισμούς που οφείλονται στην κτηνοτροφική απασχόληση. Είναι χαρακτηριστική η απροθυμία των περισσότερων παλινοστούντων στο χωριό να αναπτύξουν κτηνοτροφικές μονάδες κάτω από νέους όρους και συνθήκες που δεν θα μοιάζουν με τη ζωή του ημινομάδα κτηνοτρόφου της δεκαετίας του πενήντα.

Χαρακτηριστικός επίσης είναι ο τρόπος με τον οποίο αναφέρονται στη ζωή του κτηνοτρόφου της προμεταναστευτικής περιόδου. Ένας πρώην μετανάστης αφηγείται τις δυσκολίες που επεφύλασσε η κτηνοτροφική ζωή στην οποία θήτευε ως τα τριάντα δύο του χρόνια. Η μετακίνηση από το ορεινό χωριό στα χειμαδιά της Σαγιάδας, και αντίστροφα, δύο φορές το χρόνο θεωρείται σήμερα "βαρετό πράμα". Ο ίδιος λέει: "Από τότε που γεννήθηκα μέχρι τότε που έφυγα, το εξήντα, τριάντα δύο χρονών, εκεί ήμουν". Και αλλού ο ίδιος: "Η ζωή που κάναμε σαν κτηνοτρόφοι ήταν η χειρότερη ζωή που κάναμε".

Η πιο ενδιαφέρουσα εκτίμηση για τη ζωή του κτηνοτρόφου προέρχεται από τον ίδιο πληροφορητή ο οποίος, παρακάτω, στην ίδια αφήγηση, τώρα που δεν είναι πλέον κτηνοτρόφος παίρνει απόσταση απ' αυτή τη ζωή και την απεκδύεται, λες και πρόκειται για μια άλλη ζωή ή, πιο σωστά, για τη ζωή κάποιου άλλου: "Τι μαύρη ζωή κάνανε κι αυτοί!".

Η επιλογή του χωριού ως τόπου διαμονής των παλινοστούντων συνδέεται, όπως είδαμε, με τις δυνατότητες απασχόλησης που προσφέρονται εκεί. Επίσης, συνδέεται και με την κοινή εθνοτική καταγωγή που αποτελεί ένα συνεκτικό κοινωνικό ιστό ο οποίος συνδέει όλους τους κατοίκους του χωριού.

Η εγκατάσταση των μεταναστών στο χωριό συνοδεύεται από μια μεγάλης κλίμακας ανοικοδόμηση νέων κατοικιών που είναι πράγματι εντυπωσιακή. Στο σημείο αυτό η εκτενής αφήγηση ενός πληροφορητή, η οποία διαλαμβάνει ένα πλήθος θεμάτων που δίνουν το μέτρο των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων του χωριού, είναι άκρως

διαφωτιστική:

"Πριν τον Πόλεμο ήταν καλύβες. (...) Με τον Εμφύλιο καταστράφηκαν αυτές οι καλύβες, γιατί ήταν εγκεταλειμμένο το χωριό. Μια μικρή φωτιά νάπεφτε, ξέρω. 'γω, στο ξερό χόρτο... (...) Ήτανε οι καλύβες. Μετά, τα πρώτα σπίτια τα κάπως υποφερτά, όπως σας είπα, έγιναν με τη Στέγαση, μετά το πενήντα που παίρναν την ξυλεία και τ' αυτά, και κάτι χρήματα για να κάνουν. Έγιναν τα πρώτα σπίτια εκεί, τα πέτρινα, ας το πούμε έτσι. Μετά που φύγαν στη Γερμανία, όπως λες ακριβώς, ήρθαν οι πρώτοι, κάνανε ξέρω 'γω σπίτια, ήρθαν δεύτερη χρονιά οι άλλοι, κάναν καλύτερα και συνεχίζει ακόμα. Βλέπεις τώρα σπίτια στο Κεφαλόβρυσο είκοσι εκατομμυρίων".

Η οικοδόμηση ενός μεγάλου σπιτιού, που συχνά υπερκαλύπτει τις στεγαστικές ανάγκες της οικογένειας στο χωριό αποτελεί το "σήμα κατατεθέν" της κοινωνικής ανόδου του μετανάστη. Το μεγάλο σπίτι με τις πολυτελείς ανέσεις είναι το σύμβολο της νέας κοινωνικής θέσης που καμιά σχέση δεν έχει με την παλιά κοινωνική θέση την οποία αναίρεσε ο χωρικός με την απόφαση εξόδου από το χωριό και την πολύχρονη σκληρή δουλειά στο εξωτερικό.

Η οικοδόμηση ενός σπιτιού στο χωριό είναι κοινός τόπος για τους μετανάστες που επιστρέφουν από το εξωτερικό⁵, όπως επίσης και η αγορά διαμερίσματος, συνήθως στην κοντινότερη πόλη. Όμως, για το μετανάστη του συγκεκριμένου χωριού, το σπίτι, πέρα από τη συνήθη για

5 Η τάση αυτή ισχύει για παράδειγμα, τόσο για τους μετανάστες που επέστρεψαν στη Μακεδονία (βλ. Collaros and Moussourou, όπ. παρ., σελ. 119-121), όσο και για όσους επέστρεψαν στη Κέρκυρα (βλ. Manganara, 1977, σελ. 68)

τους μετανάστες επένδυση, αποκτά και ένα διαφορετικό νόημα που προκύπτει από τη βίωση της στέρησης ενός σταθερού σπιτιού στην προμεταναστευτική περίοδο.

Η ημινομαδική ζωή και διαμονή σε καλύβες ως το 1960, και η διαμονή στα σπίτια των εργοστασίων, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια της μετανάστευσης, μπορεί να δημιουργούν την επιθυμία ανέγερσης ενός σπιτιού που να ξεχωρίζει. Επιπλέον, η ζωή στο εξωτερικό μέσα σε καινούριες συνθήκες οδηγεί ενδεχομένως το μετανάστη σε μια, επιφανειακή τουλάχιστον, χαλάρωση των δεσμών με την εκτεταμένη οικογένεια στην οποία ανήκε πριν να μεταναστεύσει, και στην υιοθέτηση προτύπων που τείνουν προς την πυρηνική οικογένεια.

Σ' αυτή την περίπτωση η νέα πυρηνική οικογένεια χρειάζεται να οριοθετηθεί από την ευρύτερη οικογένεια, και μια τέτοια δραστηριότητα περνάει μέσα από την οικοδόμηση ενός σταθερού σπιτιού που τίποτα δεν θα έχει να κάνει με τις καλύβες της προμεταναστευτικής περιόδου

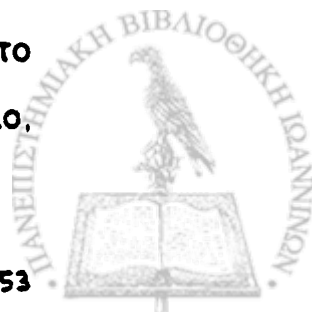
Παράλληλα, παρατηρείται ένας σαφής ανταγωνισμός για το ποιος θα φτιάξει το καλύτερο σπίτι. Αυτός ο ανταγωνισμός α μπορούσαμε να αποδοθεί σε μια προσπάθεια διασφάλισης της οικογένειας του μετανάστη, ή ακόμα να θεωρηθεί ως αντιστάθμισμα των όσων στερήθηκε ο χωρικός στην πριν τη μετανάστευση περίοδο.

Αυτή η ανταγωνιστική συμπεριφορά θα μπορούσε ακόμα να πηγάζει από τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς που ήταν παρόντες στο χωριό μέχρι και τα πρώτα χρόνια της μετανάστευσης. Με άλλα λόγια, πρόκειται για αντανάκλαση της κοινωνικής διαίρεσης μεταξύ

τσομπάνηδων και τσελιγγάδων. Οι τελευταίοι, αποτελούσαν την κυρίαρχη τάξη του χωριού και καταρχήν δεν προσχώρησαν στο μεταναστευτικό ρεύμα. Οι τσομπάνηδες, με τη σκληρή εργασία στο εξωτερικό και τις αποταμιεύσεις που έφεραν πίσω, μπήκαν σε μια πορεία ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας η οποία επικυρώνεται μέσω συμβόλων όπως είναι το μεγάλο σπίτι.

Ύπρχε ένας ανταγωνισμός. Είναι κοινωνικό φαινόμενο αυτό, εγώ έτσι το βλέπω. Πάντα ο άλλος θέλει για να προβληθεί στην κοινωνία στην οποία ζει, να κάνει καλύτερο σπίτι, να κάνει, ξέρω 'γω, καλύτερη εμφάνιση στην κοινωνία. Είναι ένας ανταγωνισμός, πραγματικά. Γι' αυτό και κάνουνε, ο ένας θέλει να κάνει καλύτερο σπίτι από τον άλλον, για κοινωνική προβολή. Τον βολεύει το σπίτι το πιο μικρό, ξέρω 'γω, το πιο πρακτικό ίσως, αλλά θέλει -έχει και την οικονομική άνεση- θέλει να το κάνει για νάναι καλύτερο από τον άλλον(...) Παλιότερα, να σας πω ένα παράδειγμα για τα πρόβατα, ο τσέλιγκας είχε το δικό του άλογο. Έτσι, όταν ήθελε να ταξιδεψει κάπου, φώναζε κάποιον τσομπάνο και πήγαινε και τούφερνε το άλογο. Δεν τόπαιρνε ποτέ μόνος του. Είναι σαν τον, ας πούμε, το στρατηγό που τουφέρνει τ' αυτοκίνητο ο οδηγός, δεν πάει ο στρατηγός να το πάρει. Ο ένας τσέλιγκας με τον άλλον ήθελε να έχει καλύτερο άλογο, να φαίνεται, να γνωρίζεται από μακριά, να λεν ότι είναι το άλογο του τάδε τσέλιγγα. Αυτό μεταδόθηκε και στους παρακάτω σιγά-σιγά, όσο ανέβαινε οικονομικά η κοινωνία. Και σήμερα, όχι μόνο, το ίδιο έγινε και με τα σπίτια. Εγώ, έκανε εκείνος σπίτι; εγώ θα το κάνω καλύτερο. Το ίδιο έγινε και με τ' αυτοκίνητα. Άμα δεις στο Κεφαλόβρυσο τ' αυτοκίνητα... (...) Δηλαδή, εγώ θα πάρω καλύτερο αυτοκίνητο από το συμμαθητή μου, ή από τον άλλον, ή, άμα θέλεις, από το τσελιγγόπουλο,

γιατί εκείνος τότε είχε την άνεση, εγώ δεν είχα, εγώ θα πάρω καλύτερο αυτοκίνητο απ' αυτόν."

Για όσους μετανάστες η απόφαση της επιστροφής ισοδυναμεί με μια αμυντική στρατηγική περιχαράκωσης της ενότητας του οικογενειακού πυρήνα, ή αυτή η στρατηγική μαζί με άλλους παράγοντες βρίσκεται στη βάση της συγκεκριμένης απόφασης, τότε το χωριό αποτελεί ιδανικό τόπο διαμονής.

Σήμερα το χωριό δεν πρέπει να μοιάζει σε τίποτα με το χωριό πριν τριάντα χρόνια. Η συνολική οικονομική κατάσταση του χωριού βιώνεται από τους ίδιους τους χωριανούς ως ανθηρή. Επομένως, ανάλογη πρέπει να είναι και η βίωση της οικογενειακής και της ατομικής οικονομικής κατάστασης. Η εθνοτική ομοιογένεια, όπως είδαμε, αποτελεί ένα συνεκτικό κοινωνικό ιστό. Η κοινότητα των μεταναστευτικών βιωμάτων παραπέμπει σε έναν άλλο συνεκτικό κρίκο. Το χωριό, εκτός από δημοτικό σχολείο και νηπιαγωγείο, διαθέτει και Γυμνάσιο, ενώ, με τα νέα παιδιά του, αποτελεί τον κυριότερο τροφοδότη του κοντινότερου Λυκείου.

Γενικά, η κοινωνική ζωή του χωριού έχει μια τέτοια οργάνωση που είναι ικανή να συγκρατήσει ένα μεγάλο μέρος των μεταναστών του αλλά και των υπόλοιπων κατοίκων που βρίσκονται σε στενή συνάφεια με τους μετανάστες, αφού δεν υπάρχει σπίτι που τουλάχιστον ένα μέλος του να μην έχει δοκιμάσει την εμπειρία της μετανάστευσης.

Μέσα λοιπόν σε ένα τέτοιο κλίμα, οι οικογένειες των μεταναστών που επέστρεψαν και έχουν παιδιά αισθάνονται ότι δεν απειλείται περαιτέρω η συνοχή της οικογένειας. Τέτοιο πρόβλημα υπήρχε μόνο

από τη συνέχιση της παραμονής στο εξωτερικό.

Η επιστροφή στον τόπο καταγωγής δεν νοηματοδοτείται με τον ίδιο τρόπο από όλες τις οικογένειες ούτε από όλα τα μέλη τους. Η κάθε οικογένεια έχει τους δικούς της λόγους στους οποίους βάσισε την απόφαση επιστροφής και το καθένα άτομο τη βιώνει με ιδιαίτερο τρόπο.

Η απόφαση επιστροφής είναι μια σύνθετη διεργασία στην οποία επεμβαίνουν πολλοί παράγοντες προκειμένου να μορφοποιηθεί. Ενώ η απόφαση εξόδου από την κοινότητα όπως φαίνεται ήταν βασισμένη σε ένα αόριστο καταρχήν σχέδιο υπέρβασης των αντικειμενικών και υποκειμενικών περιορισμών, η επιστροφή περιέχει πιο ξεκάθαρες επιδιώξεις στο επίπεδο του υποκειμένου. Βέβαια, δεν υπάρχουν μόνο υποκειμενικά κίνητρα στη βάση της απόφασης επιστροφής. Υπάρχουν και αντικειμενικοί παράγοντες που βρίσκονται έξω από τον έλεγχο του υποκειμένου που το αναγκάζουν να πάρει το δρόμο του γυρισμού.

Η επιστροφή σηματοδοτεί το κλείσιμο ενός μεταναστευτικού κύκλου για τους γονείς, ενώ για όσα παιδιά μεγάλωσαν στη χώρα όπου μετανάστευσαν οι γονείς τους μπορεί να σημαίνει την απαρχή ενός νέου κύκλου μετανάστευσης με άδηλη προς το παρόν έκβαση. Βεβαίως, η παλινόστηση και οι διεργασίες που ξεκινούν με την επαν-ένταξη είναι δυνατόν να ενεργοποιήσουν την έναρξη νέων διαδικασιών που μπορεί να οδηγήσουν σε νέα μετανάστευση.

Με την επιστροφή ο μετανάστης εισέρχεται σε μια νέα φάση σύγκρισης του εδώ με το εκεί. Όπως και κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό που οι συναισθηματικές του αναφορές

ήταν στραμμένες στον τόπο καταγωγής, έτσι και τώρα αρκετές αναφορές περιλαμβάνουν αντικείμενα του εκεί και του τότε, δηλαδή αναφέρονται σε εικόνες που συγκροτήθηκαν από τη ζωή του στο εξωτερικό.

Ο τόπος καταγωγής στον οποίο επέστρεψε ο μετανάστης δεν του είναι εντελώς άγνωστος, όπως ίσως για τα παιδιά του. Ωστόσο, πολλές εκφάνσεις της πραγματικότητας που συγκροτούν την εικόνα του τόπου καταγωγής έχουν τροποποιηθεί και χρειάζεται να επαναγνωσθούν από το μετανάστη προκειμένου να επιτύχει την ομαλή ένταξή του στη νέα πραγματικότητα.

Στον κοινωνικό σχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας έχουν επέλθει αλλαγές, τις οποίες πολλές φορές δεν είναι σε θέση ο μετανάστης να τις ενσωματώσει στα γνωστικά του σχήματα. Όμως η επιστροφή στο χωριό δεν δημιουργεί προβλήματα από αυτή την άποψη γιατί στη συγκεκριμένη κοινότητα είναι εμφανής η ομοιογένεια που προέρχεται από τα κοινά βιώματα των περισσότερων που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τη μετανάστευση.

10. ΠΕΡΙΛΗΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν η μελέτη της ατομικής και οικογενειακής πορείας ζωής εξωτερικών μεταναστών που κατάγονται από αγροτικές κοινότητες της Ηπείρου. Πιο συγκεκριμένα η μελέτη επικεντρώθηκε στα ψυχοκοινωνικά δρώμενα που σχετίζονται με τη δημιουργία, την εξέλιξη και την τελική έκβαση του ατομικού και του οικογενειακού σχεδίου του μετανάστη και εκτυλίσσονται κατά τη διάρκεια ενός μεταναστευτικού κύκλου, δηλαδή από την αναχώρηση από τον τόπο καταγωγής ως την επιστροφή σ' αυτόν.

Από τη βιβλιογραφική διερεύνηση προέκυψε ότι το μεγαλύτερο μέρος των αναφερόμενων στη μετανάστευση μελετών εμπίπτει στο κυρίαρχο μεθοδολογικό ρεύμα των κοινωνικών επιστημών, δηλαδή στην εμπειρικο-στατιστική προσέγγιση. Μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να αποδώσει ενδιαφέροντα πορίσματα για μια σειρά οικονομικών, κοινωνικών και ψυχολογικών "μεγεθών" που αντιπροσωπεύουν αντίστοιχες όψεις της πραγματικότητας του μετανάστη. Εκείνο όμως που αδυνατούν να συλλάβουν είναι η συγκεκριμένη νοηματοδότηση της πράξης της μετανάστευσης, η οποία είναι μια ιστορική-ψυχοκοινωνική διεργασία.

Προκειμένου να κατανοηθεί το βίωμα του μετανάστη μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο που εν-τίθεται και εκ-τίθεται χρησιμοποιήθηκε μια

ειδική μεθοδολογία για το ειδικό αυτό αντικείμενο. Πρόκειται για την "αφήγηση ζωής", μια τεχνική που εντάσσεται στην ευρύτερη μεθοδολογική περιοχή της "βιογραφικής προσέγγισης". Η αφήγηση ζωής δεν αποτελεί απλά μια τεχνική αλλά συνιστά και το ίδιο το πρωτογενές υλικό της βιογραφικής έρευνας.

Το προς ανάλυσιν υλικό προήλθε από "ανοιχτές συνεντεύξεις" με δεκατρία υποκειμένα-μετανάστες που έχουν επιστρέψει ύστερα από πολύχρονη παραμονή στο εξωτερικό- και συνελέγη με βάση τις αρχές της βιογραφικής έρευνας "στρατηγική της χιονοστιβάδας" και "πληροφοριακός κορεσμός". Οι πληροφορητές γεννήθηκαν και μεγάλωσαν σε μία αγροτική κοινότητα του Νομού Ιωαννίνων, μετανάστευσαν στη Δυτική Γερμανία στις αρχές της δεκαετίας του εξήντα και επέστρεψαν στην κοινότητα καταγωγής μετά το 1974, όπου και είναι εγκατεστημένοι ως σήμερα. Οι αφηγήσεις τους είναι "θεματικές" με την έννοια ότι αναδομούν κυρίως τα σχετικά με τη μετανάστευση βιώματα.

Η επεξεργασία του υλικού στηρίχθηκε κυρίως, σε επτά αφηγήσεις ζωής και βασίστηκε στη μέθοδο της "ανάλυσης διαδοχής", η οποία αποτελεί μια προωθημένη αναθεώρηση της "αντικειμενικής ερμηνευτικής". Βασική θέση της ανάλυσης διαδοχής, όπως εδώ χρησιμοποιείται, είναι ότι το βιογραφικό υλικό που προκύπτει από ανοιχτές συνεντεύξεις αποτελεί μια αναδόμηση εμπειριών του παρελθόντος της ζωής του υποκειμένου υπό το φως του παρόντος και υπό τη σκιά της συγκεκριμένης ερευνητικής περίπτωσης που οριοθετεί -και οριοθετείται από- την διυποκειμενική και κοινωνική σχέση

ερευνητή-ερευνώμενου. Η ίδια υπόθεση, άλλωστε, βρίσκεται και στον πυρήνα της δυνατότητας της αφήγησης ζωής.

Η ανάλυση του υλικού κατέδειξε ορισμένα σταθερά σχήματα σχετικά με την πορεία ζωής του μετανάστη. Καταρχήν, από την αναδόμηση των πρωτοκόλλων του υλικού προκύπτει το "ημερολόγιο δράσης" του μετανάστη από το οποίο φαίνεται η εξέλιξη του ατομικού και του οικογενειακού σχεδίου. Το σχέδιο αντιπροσωπεύει μια ψυχοκοινωνική κατηγορία και αποτελείται από την ανάληψη δράσης από την πλευρά του μετανάστη προς την κατεύθυνση της άρσης των συνθηκών που δρουν περιοριστικά για την υποκειμενικότητά του. Είναι ψυχοκοινωνική κατηγορία για το λόγο ότι η δράση συνάπτεται πάντα με ένα συγκεκριμένο νόημα και αντιπροσωπεύει ορισμένες επιδιώξεις, ανεξάρτητα αν είναι λιγότερο ή περισσότερο σαφή στο ίδιο το υποκείμενο.

Το ημερολόγιο δράσης του μετανάστη εκτείνεται σε όλες τις φάσεις του κύκλου της μετανάστευσης, ο οποίος διαρκεί από την αρχική εμφάνιση του σχεδίου εξόδου από την αγροτική κοινότητα, και μέσω της υλοποίησης αυτής της απόφασης, ως την πραγματοποίηση της επιστροφής στον τόπο καταγωγής.

Πιο συγκεκριμένα, η λήψη της απόφασης για μετανάστευση στο εξωτερικό στις αρχές της δεκαετίας του '60 προσδιορίζεται μεν από τους επίκαιρους μακρο-οικονομικούς και μακρο-κοινωνικούς παράγοντες, αλλά αυτοί οι παράγοντες απλώς πυροδοτούν την επιθυμία αναχώρησης από το χωριό. Η αναχώρηση από το χωριό προβάλλει ως μια αναγκαιότητα για το υποκείμενο. Τα δυσμενή στοιχεία της οικονομικής και κοινωνικής δομής του χωριού, σε

συνδυασμό με τη φύση της αγροτικής εργασίας -κυρίως της κτηνοτροφικής- δημιουργούν αισθήματα ανασφάλειας, αδιεξόδου για το ατομικό και οικογενειακό μέλλον και περιορισμού της αναδυόμενης ατομικότητας. Μέσα σ' αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο, που ορίζεται αφενός από τους μακρο-οικονομικούς και μακρο-κοινωνικούς παράγοντες που δεσπόζουν στη σκηνή της χώρας, και αφετέρου από την υποκειμενική βίωση τόσο των μακρο-παραγόντων όσο και των συνθηκών του αγροτικού χώρου, γεννιέται η απόφαση της εξωτερικής μετανάστευσης ως ώριμο τέκνο της ανάγκης.

Η επιθυμητή αναχώρηση δεν είχε συγκεκριμένο προορισμό. Ο τόπος προορισμού "επελέγη" με βάση τη συγκεκριμένη φάση της οικονομικής συγκυρίας που αναδείκνυε τη μια ή την άλλη χώρα ως τόπο υποδοχής μεταναστών. Παράλληλα, το δίκτυο συγγενών και γνωστών που αποτέλεσαν την εμπροσθοφυλακή της μετανάστευσης, έπαιξαν το ρόλο τους για την κατεύθυνση των συγκεκριμένων ατόμων που ακολούθησαν το δρόμο της εξωτερικής μετανάστευσης. Η Γερμανία υπήρξε ο κύριος πόλος έλξης για τους περισσότερους.

Η υλοποίηση της απόφασης για τους πρωτοπόρους συχνά προσκρούει στην άρνηση του "γέρου" της οικογένειας, αλλά φαίνεται ότι η επιθυμία αναχώρησης των νέων είναι πιο ισχυρή από τις δυνάμεις του επιχειρούν να τους καθηλώσουν στον τόπο καταγωγής. Αργότερα, η εξωτερική μετανάστευση αποκτά μαζικό χαρακτήρα και προσχωρούν σ' αυτή ακόμα και άτομα που ανπιστέκονταν σε μια τέτοια προοπτική λόγω της κοινωνικής τους θέσης.

Η μετακίνηση στην αρχική της φάση είναι ατομική. Αυτό άλλωστε ταιριάζει με το εύρος του σχεδίου το οποίο διαλαμβάνει μια όσο το

δυνατόν συντομότερη παραμονή στο εξωτερικό, την ταυτόχρονη συσσώρευση χρημάτων από την τακτική εργασία και, τέλος, την σύντομη επιστροφή στον τόπο καταγωγής.

Οι οικονομικές φιλοδοξίες φαίνεται ότι στην αρχή δεν έχουν σαφές περιεχόμενο. Όταν όμως, με την παραμονή στο εξωτερικό, γίνονται πιο συγκεκριμένες, τότε οι επιδιωκόμενοι στόχοι αναδιατάσσονται και συνήθως μεγιστοποιούνται. Παράλληλα, η βίωση της απουσίας των δικών οδηγεί σε νοσταλγικές αντιδράσεις, που αντιμετωπίζονται με διάφορους τρόπους.

Κάτω από την πίεση των δύο προηγούμενων παραγόντων, το ατομικό σχέδιο μετανάστευσης μεταβάλλεται σε οικογενειακό. Έτσι, τα υπόλοιπα μέλη της "πυρηνικής" οικογένειας του μετανάστη μετακινούνται στο εξωτερικό. Τα παιδιά όμως μπορεί και να παραμείνουν στο χωριό υπό την επίβλεψη, συνήθως, του παπού και της γιαγιάς.

Η νέα μεταβολή του σχεδίου συνήθως επιμηκύνει την παραμονή της οικογένειας στο εξωτερικό. Παράλληλα, η μεταναστευτική οικογένεια με παιδιά, όταν τα τελευταία ζουν στον τόπο μετανάστευσης με τους γονείς, αρχίζει να αναπτύσσει ένα ειδικό άγχος γύρω από την οικογενειακή συνοχή-διάσπαση. Οι γονείς, ανάλογα με την ηλικία των παιδιών τους, βιώνουν, προκαταβολικά ή επίκαιρα, φόβους ότι τα παιδιά τους θα "αφελληνισθούν" καθώς είναι εκτεθειμένα στο αξιακό σύστημα της κοινωνίας υποδοχής. Το σύστημα αυτό, εκτός του ότι σε ορισμένα σημεία του -όπως π.χ. στάσεις ανατροφής των παιδιών, στάσεις γονέων για τους μελλοντικούς συντρόφους-συζύγους των παιδιών τους- βιώνεται από τους γονείς ως αισθητά

διαφοροποιημένο από το δικό τους σύστημα αξιών και είναι, κατά τους γονείς, απειλητικό για την ίδια την υπόσταση της οικογενειακής ενότητας. Η πιθανή πρόκριση από τα παιδιά κάποιων όψεων του κοινωνικού βίου της χώρας υποδοχής, απειλεί τον ίδιο τον πυρήνα αλλά και τον τερματικό στόχο του γονεϊκού σχεδίου που ταυτίζονται με την επιστροφή και την αποκατάσταση ολόκληρης της οικογένειας στον τόπο καταγωγής.

Το οικογενειακό σχέδιο παίρνει τώρα νέα τροπή, αφού η διαπραγμάτευση αφορά την επαπειλούμενη οικογενειακή συνοχή. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι γονείς υιοθετούν διάφορες στρατηγικές προκειμένου να πετύχουν το στόχο τους. Η πρόωρη επιστροφή των παιδιών στην Ελλάδα όταν είναι ακόμη μικρά και η σχετική απειλή δεν είναι ακόμη επικαίρη, παραπέμπει σε μια προληπτική βίωση του συναφούς άγχους διατάραξης της οικογενειακής ισορροπίας.

Η απόφαση για συνέχιση της παραμονής των παιδιών στο εξωτερικό συνοδεύεται με στρατηγικές ενέργειες που θα αποτρέψουν τη μελλοντική ένταξή τους στην χώρα υποδοχής. Το ελληνικό σχολείο, η προώθηση συναναστροφών της οικογένειας με άλλες ελληνικές οικογένειες και η αποφυγή των "ξένων" αντιπροσωπεύουν τέτοιες γονεϊκές πρακτικές.

Φαίνεται ότι οι οικογένειες που αντιμετωπίζουν έντονους φόβους, πιθανούς ή υπαρκτούς, μεταβάλλουν άρδην το πρόγραμμά τους και επιστρέφουν στην Ελλάδα προκειμένου έτσι να πετύχουν την επιδιωκόμενη αποκατάσταση της οικογένειας. Έτσι, η "αποκατάσταση" έχει, κατά κύριο λόγο, το νόημα της διατήρησης της ενότητας, και

αποτελεί έναν από τους ισχυρότερους παράγοντες επιστροφής του μετανάστη τον τόπο καταγωγής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abu-Lughod, J.,

The End of the Age of Innocence in Migration Theory, στο: Brian du Toit and Helen Safa (Eds), *Migration and Urbanization: Models of Adaptive Strategies*, Mouton Publishers, The Hague, Paris 1975, 201-206

Αθανασίου, Α.,

Τα απογευματινά ελληνικά "σχολεία" του απόδημου ελληνισμού της Αυστραλίας: Ο ρόλος και οι μελλοντικές προοπτικές. Ανάτυπο από το "ΣΥΝΔΕΙΓΜΑΤΟΝ" τιμητικό αφιέρωμα στον Καθηγητή Δημήτριο Σ. Λουκάτο από παλαιούς μαθητές του στη Φιλοσοφική Σχολή Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1988, 73-100

Ανθογαλίδου, Θ.,

Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας. Θεμέλιο, Αθήνα 1987

Αντμάν, Μ., Ε.,

Βία και πονηριά. Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό. Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1987

Βαρίκα, Ε.,

Το κενό στον Καθρέφτη. Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών, *Δίνη, Φεμινιστικό περιοδικό*, 3, 1988, 64-71

Βέλτσος, Γ.,

Οι απροσδιόριστοι παράγοντες. Δοκίμιο δομικής κοινωνικής ψυχολογίας.

Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1981

Bertaux, D.,

Introduction, στο: Daniel Bertaux (Ed.), *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, International Sociological Association, Sage, 1981α, 5-15

Bertaux, D.,

From the Life-History Approach to the Transformation of Sociological Practice, στο: Daniel Bertaux (Ed.), *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, International Sociological Association, Sage, 1981β, 29-45

Bertaux, D., Kohli, M.,

The Life Story approach: A continental view, *Annual Review of Sociology*, 10, (1984), 215-237

Bertaux-Wiame, I.,

The Life-History Approach to the Study of Internal Migration, 1981, στο: Daniel Bertaux (Ed.), *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, International Sociological Association, Sage, 1981, 249-265

Brown, J., Schwarzweller, H., Mangalam, J.,

Kentucky Mountain Migration and the Stem-family: An American Variation on a Theme by Le Play, στο: C. J. Jansen (Ed.), *Readings in the Sociology of Migration*. Pergamon Press, 1970, 93-120

Γκότοβος, Θ., Μάρκου, Γ., (Επιμ.),

Σχολική επανένταξη παλινεστουμένων μαθητών. Προβλήματα και προοπτικές. Υπουργείο Παιδείας-UNESCO, Αθήνα 1984

Γκότοβος, Θ.,

Η ποιοτική έρευνα στις επιστήμες της αγωγής. Μεθοδολογικές προϋποθέσεις για την εμπειρική προσέγγιση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, *Δωδώνη. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 18, (1983), 199-234

Δαμανάκης, Μ.,

Μετανάστευση και εκπαίδευση, Gutenberg, Αθήνα 1987

Daniels, S. O.,

A comparison of childrearing attitudes for west german parents and immigrant parents to West Germany from Greece, Italy and Turkey, Arizona State University, Ph. D. 1982

Darcy de Oliveira, R., Darcy de Oliveira, M.,

Για μια εναλλακτική έρευνα. Η μεθοδολογία της αγωνιστικής παρατήρησης, στο: *Για μια απελευθερωτική αγωγή*. Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης, Αθήνα 1985

Demau, M.,

Ανθρωπογεωγραφία (μτφρ. Γ. Πρεβελάκης), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής
Τραπέζης, Αθήνα 1987

ΔΙΑΒΑΖΩ,

Αφιέρωμα στην αυτοβιογραφία, 155, 1986, 13-56

du Toit, B.,

Introduction: Migration and Population Mobility, 1975α, στο: Brian du Toit
and Helen Safa (Eds), *Migration and Urbanization: Models and Adaptive
Strategies* Mouton Publishers, The Hague, Paris 1-15

du Toit, B.,

A Decision-Making Model for the Study of Migration, στο: Brian du Toit
and Helen Safa (Eds), *Migration and Urbanization: Models and Adaptive
Strategies* Mouton Publishers, The Hague, Paris 1975β, 49-76

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1973

Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών,

Απόδημα Έλληνες Αθήνα 1972

Έμκε-Πουλοπούλου, Η.,

Προβλήματα μετανάστευσης-παλινόστησης I. Μ.Ε.Ο.-Ε.Ε.Δ.Μ.,
Αθήνα, 1986

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων,

Κατευθύνσεις για μια Κοινωνική Γνωστική των Μεταναστεύσεων, COM
(85) 48, Βρυξέλλες 1985

Μαύρος, Γ.,

Η μετανάστευση ευλογία ή κατάρρα; *Εποχές* Φεβρουάριος-Μάιος, 1965

Ζολώτας, Ξ.,

Μετανάστευσις και οικονομική ανάπτυξις, Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα
1966

Zurhorst, G.,

Die Progressiv-regressive Methode, στο: Gerd Jütteman (Hrsg.),
Qualitative Forschung in der Psychologie, Roland Asanger Verlag,
Heidelberg 1989, 125-144

Θανοπούλου, Μ., Πετρονώτη, Μ.,

Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική
θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*,
64, (1987), 20-42

Faraday, A., Plummer, K.,

Doing Life Histories, *Sociological Review*, 27, (4), (1979), 776-798

Ferrarotti, F.,

On the Autonomy of the Biographical Method, στο: Daniel Bertaux (Ed.), *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, International Sociological Association, Sage, 1981, 19-27

Ferrarotti, F.

The Present State of Sociology in Italy, *Current Sociology*, 37, (2) (1989), 1-137

Φρομ, Ε.

Καθήκοντα και μέθοδοι της αναλυτικής κοινωνικής ψυχολογίας. Παρατηρήσεις στην ψυχανάλυση και τον ιστορικό υλισμό, στο: Ε. Φρομ, *Αναλυτική κοινωνική ψυχολογία και κοινωνική θεωρία*. (Μτφρ. Σταύρου Καμπουρίδη), Εκδόσεις Αρίων, Αθήνα χ.χ., 9-45

Gagnon, N.,

On the Analysis of Life Accounts, στο: Daniel Bertaux (Ed.), *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, International Sociological Association, Sage, 1981, 47-59

Garner, J.,

An Elucidation of, and a German-English Glossary of the Concepts in Foundation of Psychology, Diplomarbeit geschrieben am Psychologischen Institut im FB Philosophie und Sozialwissenschaften I der Freien Universität, Berlin 1986

George, P.,

Types of Migration of the Population According to the Professional and Social Composition of Migrants, στο: C. J. Jansen (Ed.), *Readings in the Sociology of Migration*, Pergamon Press, 1970, 39-47

Girard, A., Bastide, H., Pourcher, G.,

Geographical Mobility and Urban Concentration in France: a Study in the Provinces, στο: C. J. Jansen (Ed.), *Readings in the Sociology of Migration*, Pergamon Press, 1970, 203-253

Glasser, B., Strauss, A.,

The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research, Aldine Publishing Company, New York, 1967

Godelier, M.,

Πρόλογος, στο: Αντμάν, Μ., Ε., *Βία και πονηριά. Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*. Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1987, 11-15

Halfpenny, P.,

The analysis of qualitative data, *Sociological Review*, 27, (4), (1979), 799-827

Halpern, J.,

Some Perspectives on Balkan Migration Patterns, στο: Brian du Toit and Helen Safa (Eds), *Migration and Urbanization: Models and Adaptive Strategies* Mouton Publishers, The Hague, Paris 1975, 77-115

Held, J.,

Subjektbezogene Forschungs-Verfahren für die Berufspraxis, Verlag
1985

Isbell, E.,

Internal Migration in Sweden and Intervening Opportunities, στο: C. J.
Jansen (Ed.), *Readings in the Sociology of Migration*, Pergamon Press,
1970, 341-364

Jansen, C. J.,

Migration: A Sociological Problem, στο: C. J. Jansen (Ed.), *Readings in
the Sociology of Migration*, Pergamon Press, 1970, 3-35

Καβουριάρης, Ε.,

Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης.
στο: Μάριος Νικολινάκος (Επιμ.), *Οικονομική ανάπτυξη και
μετανάστευση στην Ελλάδα*, Κάλβος, Αθήνα 1974, 24-62

Καβουριάρης, Μ.,

Ο σχετικός υπερπληθυσμός στον αγροτικό χώρο. στο: Ε.Κ.Κ.Ε-
Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε *Ο αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*. Πρακτικά του
Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, Αθήνα 1988, 249-250

Karageorgas, D.,

How emigration may be checked, στο: Social Sciences Centre, *Essays
on Greek Migration*, Athens 1967, 141-143

Καραποστόλης, Β.,

Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία. 1960-1975.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1983

Καραποστόλης, Β.,

Μορφές της κοινωνικής δράσης. Θεμέλιο, Αθήνα 1984

Cardona, R., Simmons, A.,

Toward a Model of Migration in Latin America, στο: Brian du Toit and Helen Safa (Eds), *Migration and Urbanization: Models and Adaptive Strategies*, Mouton Publishers, The Hague, Paris 1975, 19-48

Karpali, Z.,

The Methodological Use of the Life History Approach in a Hungarian Survey on Mobility and Urbanization, στο: Daniel Bertaux (Ed.), *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, International Sociological Association, Sage, 1981, 133-148

Κασιμάτη, Κ.,

Τάσεις της Ευρωπαϊκής μετανάστευσης μεταπολεμικά. Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2, 3, 1981

Κασιμάτη, Κ.,

Μετανάστευση-παλινόστηση: Η προβληματική της δεύτερης γενιάς.
Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1984

Castles, S., Kosack, G.,

Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe. Oxford University Press, London 1973

Catani, M., Mazé, S.,

Tante Suzanne: une histoire de vie sociale. Librairie des Méridiens, Paris 1982

Κατσάνης, Ν.,

Εισαγωγή, στο: *Α καμίδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Βόρειας Πίνδου* (μτφρ. Π. Καραγιώργος) Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, ιζ'-κδ'

Καυταντζόγλου, Ρ.,

Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69, (1988), 225-242

Kemper, R.,

Migration and Adaptation: Tzintzuntzan Peasants in Mexico City. Sage Publications, Inc., Beverly Hills, London 1977

Kemper, R.

Social Factors in Migration: the Case of Tzintzuntzenos in Mexico City, στο: Brian du Toit and Helen Safa (Eds), *Migration and Urbanization: Models of Adaptive Strategies.* Mouton Publishers, The Hague, Paris 1975, 228-231

Charbil, Y.,

Children of migrant workers and their home countries. International Symposium, Ankara 7-10 June 1977, Hacettepe Press 1977

Κιτρομηλίδης, Π.,

Μασιώδαξ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985

Κοβάνη, Ε.,

Α επιχειρηματικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1986

Kohli, M.,

Biography: Account, Text, Method, στο: Daniel Bertaux (Ed.), *Biography and society: the Life History Approach in the Social Sciences*, International Sociological Association, Sage, 1981, 61-84.

Collaros, T., Moussourou, L.,

The return home. Socio-economic Aspects of re-integration of Greek Migrant Workers Returning from Germany, Re-integration Center for Migrant Workers, Athens 1978

Kolodny, E.,

Νεοκαισάρεια (Περίας): παράδειγμα μαζικής μετανάστευσης από ένα χωριό της δυτικής Μακεδονίας προς την Ομοσπονδιακή Γερμανία, στο: Στάθης Δαμανάκος (Επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, 45-74

Cornforth, M.,

Ο θετικισμός σε φιλοσοφική τάση, στο: Ευτύχης Μπιτσάκης (Επιμ.),
Διαλεκτική. Προβλήματα και διερευνήσεις, Gutenberg, Αθήνα χ.χ., 319-
346

Kourvetaris, G.,

Brain drain and international migration of scientists. The case of Greece.
Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 16-16, 1973, 2-13

Coutsoumaris, G.,

Greece, στο: W. Adams (Ed.), *The Brain Drain*, The macmillan Co., New
York, 1968

Κυριακίδου-Νέστορος, Α.,

Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας, *Σύγχρονα Θέματα*, 35-36-37,
(1988), 233-238

Λαμπίρη-Δημάκη, Ι.,

Κοινωνιολογία και Ιστορία. Ομοιότητες και ιδιαιτερότητες. Εκδόσεις
Παπαζήση, Αθήνα 1989

Λένιν, Ι., Β.,

Ο ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού (μτφρ. Γ. Ν.
Νικολαΐδης), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984

Leslie, G., Richardson, A.,

Life-cycle, Career Pattern, and the Decision to Move. *American Sociological Review*: 1961, 26, 6, 894-902.

Litwak, E.,

Occupational Mobility and Extended Family Cohesion, *American Sociological Review*: 25, (1), 1960a, 9-21

Litwak, E.,

Geographic Mobility and Extended Family Cohesion, *American Sociological Review*: 25, (3), 1960β, 385-394

-Manganara, I.,

Some social aspects of the return movement of Greek migrant workers from West Germany, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 29, 1977, 65-75

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ.,

Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας: Εμπειρικές έρευνες, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 66, (1987), 73-105

Martens, A.,

Urban Policy and Migrants in Belgium. Migrant Workers in Metropolitan Cities. European Science Foundation, 1983

Μαρξ, Κ.,

Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. (Μτφρ. Γιάννη Δ. Σκουριώτη), Αθήνα 1954

Ματζουράνης, Γ.,

Ελληνες εργάτες στη Γερμανία. Gutenberg, Αθήνα 1974

Ματζουράνης, Γ.,

Μίς Λένε Γκαστρχμπάιτερ. Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1977

Ματζουράνης, Γ.,

Πολιτικές όψεις της μετανάστευσης και της παλινόστησης. στο: Κέντρο
Συμπράστασης παλινοστούντων Μεταναστών, *Η Ελληνική
Παλινόστηση*. Αθήνα 1982, 119-122

Ματζουράνης, Γ.,

*Τα παιδιά του Νότου. Μίς Λένε Γκαστρχμπάιτερ και στην πατρίδα
"Γερμανικά"*. Gutenberg, Αθήνα 1990

Myrdal, G.,

Το πολιτικό στοιχείο στην οικονομική θεωρία (μτφρ. Κ. Μ. Σοφούλη),
Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1971

Μαυρίδου, Μ.,

Η συγκριτική ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνδικίας: Νέα Λιόσια.
Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1987

Μερλόπουλος, Π.,

Η έρευνα στο Νομό Ιωαννίνων, *Νέα Οικονομία*. Απρίλιος-Μάιος 1966,
306-311

Merlopoulos, P.,

Emigration in Greece during the Post-War Years, *Essays on Greek Migration*. Social Sciences Centre, Athens 1967, 39-54

Merlopoulos, P.,

Research in the Province of Yannina, *Essays on Greek Migration*. Social Sciences Centre, Athens 1967, 95-105

Μεταλληνού, Ο.,

Γνωστέριση μέσω των αφηγήσεων ζωής του βιάματος του θανάτου του συζύγου από την χήρα γυναίκα του, Διπλωματική εργασία Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Θεσσαλονίκη, 1991

Mills, R.

Η κοινωνιολογική φαντασία. Ολκός, Αθήνα 1974

Μισέλ, Α.,

Κοινωνιολογία της οικογένειας και του Γάμου. Μετάφραση-Επιμέλεια: Α. Μ. Μουσιούρου, Gutenberg, Τρίτη έκδοση, Αθήνα 1987

Μουζέλης, Ν.,

Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης (Μτφρ. Τζένη Μαστοράκη) Εξάντας, 1978

Moustaka, C., *The internal migrant*. National Center for Social Research, Athens 1964

Μπακαλάκη, Α.,

Κομωτική, ένα "γυναικείο" επάγγελμα, *Δίνη, Φεμινιστικό Περιοδικό*, 1, (1986), 98-103

Μποχλόγυρος, Ν.,

Η Ψυχολογία της μεταναστεύσεως, Ελληνικόν Ψυχολογικόν Ινστιτούτον, Αθήνα 1957

Ναυρίδης, Κλ.,

Υποκείμενα και αντικείμενα της εμπειρικής έρευνας, *Ψυχολογικά Θέματα*, 1, (2), (1988),

Ναυρίδης, Κλ., Αρχοντάκη, Ζ., Δοξιάδης, Κ.,

Κοινωνική αλλαγή και σχέσεις με το χρήμα στον αγροτικό χώρο: η περίπτωση μιας κοινότητας στην Ήπειρο, Μ.Ι.Α.Τ.Ε., Αθήνα 1989

Ναυρίδης, Κλ.,

Μια αφήγηση ζωής. Από το χρόνο της συνέντευξης στο χρόνο της ανάλυσης, *Εισήγηση στο Συνέδριο της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας* Κάννινα 1989

Ναυρίδης, Κλ.,

Η ανάλυση των αφηγήσεων ζωής: Μια ψυχοκοινωνιολογική προβληματική, *Εισήγηση στην Ημερίδα μεθοδολογικού προβληματισμού στην Ψυχολογία*, Τομέας Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κωνσνίνων, 1 Μαρτίου 1991α

Ναυρίδης, Κλ.,

Η έννοια της ατομικότητας και η σχέση του ψυχικού με το κοινωνικό,
Θεωρία και Κίνηση 4, (1991β), 125-134

Ναυρίδης, Κλ.,

Η σημασία του πλαισίου στην ερευνητική συνέντευξη, *(υπό δημοσίευση)*,
1991γ

Νικολινάκος, Μ.,

Καπιταλισμός και μετανάστευση, Παπαζήσης, Αθήνα 1974

Νικολινάκος, Μ.,

Οι αντιφάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα:
Ανεπάρκειες εργατικών δυνάμεων και μετανάστευση, στο: Μάριος
Νικολινάκος, (Επιμ.), *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην
Ελλάδα*, Κάλβος, Αθήνα 1974, 78-97

Νιτσιάκος, Β. Γ.,

Η εξέλιξη της ημινομαδικής κτηνοτροφικής κοινότητας στα πλαίσια των
εθνικών αγροτικών σχέσεων. Αναφορά στο παράδειγμα της
Αετομηλίσας, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28, (1986-87), 261-284

Notaras, G.,

Research in the Province of Evros, στο: Social Sciences Centre,
Essays on Greek Migration, Athens 1967, 60-68

Πάγκαλος, Θ.

Μερικές υποθέσεις για τη μελέτη του προβλήματος της μετανάστευσης Ελλήνων εργατών στη Δυτική Ευρώπη και εργατών από την περιφέρεια στην Ελλάδα, στο: Μάριος Νικολινάκος, (Επιμ.), *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Κάλβος, Αθήνα 1974, 63-77

Παιονίδης, Α.,

Οκογένειες χωρίς Πατρίδα: Τα προβλήματα της μετανάστευσης σε γονείς και παιδιά, στο: Στέλλα Τσίτουρα (Επιμ.), *Φροντίδα για την οικογένεια*, Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και προαγωγής της Υγείας, Ελληνική Εταιρεία Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, Αθήνα 1990

Πανουτοπούλου, Κ.,

Η Ελληνίδα στη μετανάστευση, Spring Press, Αθήνα-Μελβούρνη 1988

Πανταζής, Π., Κονδύλη, Μ., Γκόντοβος, Κ., Ρίζος, Γ.,

Κοινωνικές και ψυχολογικές διαστάσεις της παλινόστησης στην Ήπειρο (Νομός Ιωαννίνων), Έκθεση Πεπραγμένων, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας, Τομέας Ψυχολογίας, (δακτυλόγραφο), Ιωάννινα 1988

Παπαδημητρίου, Γ.,

Το δικαίωμα της ψήφου των μεταναστών, *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κανονισμών*, 2, 3, 1981, 455-458

Πάρσους, Χ.,

Ο υπαρξισμός και ο μαρξισμός σε διάλογο. στο: Σαρτρ, Ζ. Π., Το πρόβλημα της μεθόδου, (Μτφρ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος), Εξάντας, 1975, σελ. 7-50

Passaris, C.,

Immigration and the evolution of economic theory. *International Migration* XXVII, 4, (1989), 525-542

Πατηνώτης, Ν.,

Μετανάστευση κι εκπαίδευση. Το πρόβλημα της δεύτερης γενιάς μεταναστών. *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 2, 3, 1981, 421-433

Πατηνώτης, Ν.,

Εξάρτηση και μετανάστευση. *Ηπερίπτωση της Ελλάδας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1990

Patton, M.,

How to use qualitative methods in evaluation Sage, 1987

Πατσούρος, Γ.,

Περί μεταναστεύσεως, *Ηπειρωτική Εστία*, XII, (1964), 424-439

Πατσούρος, Γ.,

Περί μεταναστεύσεως, *Ηπειρωτική Εστία*, XII, (1964), 549-566

Petersen, W.,

A General Typology of Migration στο: C. J. Jansen (Ed.), *Readings in the Sociology of Migration*. Pergamon Press, 1970, 49-68

Πετρονώτη, Μ.,

Σκέψεις γύρω από τη συμπληρωματικότητα διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Δύο παραδείγματα από εφαρμογές με αντικείμενο την απασχόληση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69, (1988), 243-267

Πετρονώτη, Μ.,

Εσωτερική μετανάστευση και κοινωνική κινητικότητα των Κρανιδιωτών, στο: Ε.Κ.Κ.Ε.-Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε *Ο αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*. Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, Αθήνα 1988, 267-269

Πετρόπουλος, Ν.,

Κοινωνικο-ψυχολογικές διαστάσεις της παλινόστησης, *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κινητήτων*, 2-3, 1981, 434-454

Piault, C.,

Η βίωση της απουσίας στο χωριό: το Εδώ ανάμεσα στο Αλλού και στο Άλλοτε στο: Στάθης Δαμανάκος (Επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, 399-424

Πολύζος, Ν.,

Δημογραφική πρόκληση. Εξάντας, Αθήνα 1981

Pourcher, G.

The Growing Population of Paris. in C. J. Jansen (Ed.), *Readings in the Sociology of Migration.* Pergamon Press, 1970, 179-202

Ravenstein, E.,

The laws of migration, *Journal of the Royal Statistical Society*, 48 (1885), 167-235

Ravenstein, E.,

The laws of migration, *Journal of the Royal Statistical Society*, 52 (1889), 241-305

R.I.Z.A.,

Πληροφοριακό Δελτίο για θέματα παλινώστησης. *Rückkehr- Informations-Zentrum für Arbeitsmigranten und Flüchtlinge.* Berlin, Οκτώβριος 1989

Ricoeur, P.,

Η αφηγηματική λειτουργία. (Μτφρ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος), Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990

Roll, E.,

Ιστορία της οικονομικής σκέψης. (Μτφρ. Α. Δ. Σίδερι) Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1954

Romano, R.,

Πού οδηγεί η ιστορία: Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας. (Μτφρ. Χρ. Κουλούρη, Αλ. Κράους, Π. Μιχαηλάρης, Μ. Τραπεζανλίδου, Ευθ. Φαλίδου), Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1988

Schneider, G.,

Strukturkonzept und Interpretationspraxis der objektiven Hermeneutik, στο: Gerd Jütteman (Hrsg.), *Qualitative Forschung in der Psychologie*, Roland Asanger Verlag, Heidelberg 1989, 71-91

Schreiber, J.,

Ethnicity as a factor in Italian Temporary Worker Migration, στο: Brian du Toit and Helen Safa (Eds), *Migration and Urbanization: Models of Adaptive Strategies*, Mouton Publishers, The Hague, Paris 1975, 265-271

Shelston, A.,

Βιογραφία, Ερμής, Αθήνα 1982

Sluzki, E.,

Migration and family conflict, *Family Process*, 18, 4, 1979

Σταματοπούλου-Ιγγλέση, Χ.,

Μορφές γυναικείας ταυτότητας. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1989

Stouffer, S.,

Intervening opportunities: a theory relating mobility and distance, *American Sociological Review*, 5, (1940), 845-867

Thomson, G.

